

ERMENİ ARAŞTIRMALARI

Altı Aylık Tarih, Politika ve Uluslararası İlişkiler Dergisi

sayı
78
2025

Olaylar ve Yorumlar

Alev KILIÇ

Karabağ Meselesi ve Türkiye-Ermenistan İlişkilerine Etkisi

Esengül AYAZ AVAN

Rusya ve Avrupa Birliği Arasında Sıkışan Bir Dış Politika:
Ermenistan Örneği

Olgun UKŞAL

Bizans İmparatorluğu'nda Ermeni Algısı Nasıldı?

Engin ÖZTÜRK

Ermeni Göçleri ve Misyonerlerin Ermeniler
Üzerindeki Etkisi (1876-1908): Harput Örneği

Salih KALKAN

KİTAP TAHLİLİ

Mağluplar: Birinci Dünya Savaşı Neden Bitmedi?

İlaha KHANTAMIROVA

TERAZI
YAYINCILIK

ERMENİ ARAŞTIRMALARI

Altı Aylık, Tarih, Politika ve Uluslararası İlişkiler Dergisi

2025, Sayı 78
E-ISSN: 2687-3214

EDİTÖR

E. Büyükelçi Alev KILIÇ

SORUMLU YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ

Tuğçe TECİMER

İMTİYAZ SAHİBİ

AVRASYA BİR VAKFI (1993)

Bu yayının, Avrasya Bir Vakfı adına, Avrasya İncelemeleri Merkezi (AVİM) çalışanları tarafından hazırlanmaktadır. Terazi Yayıncılık tarafından dağıtılmaktadır.

YAYIN KURULU

Alfabetik Sıra ile

Prof. Dr. Sevgi Gül AKYILMAZ
(Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)

Prof. Dr. Sadi ÇAYCI
(Başkent Üniversitesi)

Prof. Dr. Kemal ÇİÇEK
(Yeni Türkiye Stratejik Araştırmalar Merkezi)

Prof. Dr. Edward ERICSON
(Marine Corps Üniversitesi)

Prof. Dr. Ramazan Erhan GÜLLÜ
(İstanbul Üniversitesi)

Prof. Dr. Barış Yalçın KAYA
(Giresun Üniversitesi)

Prof. Dr. Justin MCCARTHY
(Louisville Üniversitesi)

Prof. Dr. Barış ÖZDAL
(Uludağ Üniversitesi)

Prof. Dr. Yüksel ÖZGEN
(Türk Tarih Kurumu Başkanı)

Prof. Dr. Hüseyin PAZARCI
(Ankara Üniversitesi, Emekli Öğretim Üyesi)

Jeremy SALT
(Bilkent Üniversitesi, E. Öğretim Üyesi)

Prof. Dr. Ömer TURAN
(ODTÜ, Tarih Bölümü Başkanı)

Prof. Dr. Okan YEŞİLOT
(Marmara Üniversitesi)

YAYIN SAHİBİ

Terazi Yayıncılık Adına Hazel ÇAĞAN ELBİR

YAYIN İDARE MERKEZİ

Terazi Yayıncılık Bas. Dağ. Dan. Eğt. Org. Mat. Kırt. Ltd. Şti.
Abidin Daver Sokak No. 12/B Daire 2-3-4 06550 Çankaya/ANKARA
Tel: 0 (312) 438 50 23 - Faks: 0 (312) 438 50 26
E-posta: terazi yayincilik@gmail.com

YAYIN TÜRÜ

Yaygın Süreli Yayın
Ermeni Araştırmaları yılda iki kez yayımlanır.

ABONE SORUMLUSU

Hülya ÖNALP
Terazi Yayıncılık Bas. Dağ. Dan. Eğt. Org. Mat. Kırt. Ltd. Şti.
Süleyman Nazif Sokak No. 12/B Daire 4 06550 Çankaya/ANKARA

Yurtiçi Yıllık Abone Ücreti: 700 TL
Yurtdışı Yıllık Abone Ücreti: 50 Euro

SAYFA DÜZENİ

Ruhi ALAGÖZ

BASKI

Sonçağ Yayıncılık Matbaacılık
İstanbul Cad. İstanbul Çarşısı No: 48/48-49 İskitler / ANKARA

BASIM TARİHİ ve YERİ

11 Kasım 2025, Ankara

ERMENİ ARAŞTIRMALARI

Ermeni Araştırmaları hakemli bir dergidir. Ermeni Araştırmaları dergisi TÜBİTAK ULAKBİM ve EBSCO tarafından taranmaktadır. Yayına sunulan makaleler hakem denetimine tabi tutulur.

Gönderilen yazılar ilk olarak yayın/danışma kurulunca bilimsel anlatım ve yazım kuralları yönünden incelenir. Daha sonra uygun bulunan yazılar, alanında bilimsel çalışmalarını ile tanınmış iki ayrı hakeme gönderilir. Hakemlerin kararları doğrudusunda yazı yayımlanır ya da yayımlanmaz. Hakemlerin gizli tutulan raporları derginin arşivlerinde beş yıl süre ile tutulur.

Yayın Ekibi

Bilimsel Yayın Koordinatörü:

Dr. Öğrt. Üyesi Onur URAZ: Hacettepe Üniversitesi

Yardımcı Editör

Selenay Erva YALÇIN: Avrasya İncelemeleri Merkezi (AVİM)

Dil Editörü

Hülya ÖNALP: Avrasya İncelemeleri Merkezi (AVİM)

Bilim ve Danışma Kurulu

(Alfabetik Sıra ile)

Tarih

Prof. Dr. Seçil KARAL AKGÜN: ODTÜ, Emekli Öğretim Üyesi

Prof. Dr. Tolga BAŞAK: Atatürk Üniversitesi

Dr. Şükrü ELEKDAĞ: E. Büyükelçi

Prof. Dr. Bülent YILDIRIM: Trakya Üniversitesi

Doç. Dr. Mevlüt YÜKSEL: Erzurum Atatürk Üniversitesi

Uluslararası İlişkiler

Prof. Dr. Hakan YAVUZ: Utah Üniversitesi

Dil ve Edebiyat

Prof. Dr. Birsen KARACA: Ankara Üniversitesi

Bölgesel Çalışmalar

Dr. Öğr. Üyesi Murat JANE: İstanbul Aydın Üniversitesi

Banka Hesapları / Bank Accounts

Aşağıdaki banka/posta çeki hesap numaralarına ödeme yapabilirsiniz:

TRY için - Terazi Yayıncılık Basın Dağıtım Danışmanlık Eğitim Organizasyon Matbaacılık
Kırtasiye Tic.Ltd.Şti., Garanti Bankası-Çankaya/ANKARA Şubesi

IBAN: TR 96 0006 2000 1810 0006 2960 07

Please send your payment to the following bank account:

For USD – Terazi Yayıncılık Basın Dağıtım Danışmanlık Eğitim Organizasyon Matbaacılık
Kırtasiye Tic.Ltd.Şti., Garanti Bankası-Çankaya/ANKARA Branch

IBAN: TR60 0006 2000 1810 0009 0869 57

For Euro – Terazi Yayıncılık Basın Dağıtım Danışmanlık Eğitim Organizasyon Matbaacılık
Kırtasiye Tic.Ltd.Şti., Garanti Bankası-Çankaya/ANKARA Branch

IBAN: TR69 0006 2000 1810 0009 0820 42

Not

Aksi belirtilmediği sürece Ermeni Araştırmaları'nda yayımlanan yazılarda belirtilen olay ve fikirler sadece yazara aittir. Editör, Sorumlu Yazı İşleri Müdürü veya Yayın Sahibi sorumlu değildir.

Telif Hakkı

Tüm hakları saklıdır. Türkmeneli İşbirliği ve Kültür Vakfı Avrasya İncelemeleri Merkezi'nden (AVİM) önceden yazılı izin alınmaksızın hiçbir iletişim, kopyalama sistemi kullanılarak yeniden baskısı yapılamaz. Akademik ve haber amaçlı kısa alıntılar bu kuralın dışındadır.

İÇİNDEKİLER
(CONTENTS)

	Sayfa
Yazarlar ..... (Contributors)	7
Editörün Notu ..... (Editorial Note)	9
BAŞYAZI ..... (EDITORIAL)	11
Olaylar ve Yorumlar..... (Facts and Comments)	11
Alev KILIÇ	
ARAŞTIRMA MAKALELERİ ..... (RESEARCH ARTICLES)	57
Karabağ Meselesi ve Türkiye-Ermenistan İlişkilerine Etkisi..... (The Karabakh Issue and Its Impact on Türkiye-Armenia Relations)	57
Esengül AYAZ AVAN	
Rusya ve Avrupa Birliği Arasında Sıkışan Bir Dış Politika: Ermenistan Örneği.....	97
(A Foreign Policy Stuck Between Russia and the European Union: The Case of Armenia)	
Olgun UKŞAL	
Bizans İmparatorluğu'nda Ermeni Algısı Nasıldı?.....	131
(How was the Armenian Perception in the Byzantine Empire?)	
Engin ÖZTÜRK	
Ermeni Göçleri ve Misyonerlerin Ermeniler Üzerindeki Etkisi (1876-1908): Harput Örneği.....	159
(Armenian Migrations and the Influence of Missionaries on Armenians (1876-1908): The Case of Harput)	
Salih KALKAN	

KİTAP TAHLİLİ	183
(<i>BOOK REVIEW</i>)	
Mağluplar: Birinci Dünya Savaşı Neden Bitmedi?.....	183
(<i>The Vanquished: Why the First World War Failed to End</i>)	
İlaha KHANTAMIROVA	

YAZIM KURALLARI	190
(<i>STYLE SHEET</i>)	

Yazarlar

Alev KILIÇ

E. Büyükelçi Alev Kılıç, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesinden 1968 yılında mezun olmuştur. 1969 yılında, Dışişleri Bakanlığı'na meslek memuru olarak girmiştir. Yugoslavya Federal Cumhuriyeti Türkiye Büyükelçisi (1996-1998), Avrupa Konseyi Daimi Temsilciliği'nde Daimi Temsilci, (1998-2002), Ekonomik İşler Müsteşar Yardımcısı, (2002-2004), İsviçre Türkiye Büyükelçisi (2004-2009), Meksika Türkiye Büyükelçisi (2009-2011) görevlerinde bulunmuştur. E. Büyükelçi Alev Kılıç, Dışişleri Bakanlığı'ndan 2011 yılında emekli olmuştur. 2013 yılından bu yana AVİM Başkanıdır.

Esengül AYAZ AVAN

Esengül AYAZ AVAN, lisans eğitimini 2006 yılında Marmara Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler (İngilizce) Bölümü'nde tamamlamıştır. Yüksek lisans derecesini 2008 yılında İngiltere'deki Leeds Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü'nden almıştır. 2013 yılında, Sheffield Üniversitesi'nde hazırladığı "Türkiye'nin Avrupa Birliği'nin Dış Güvenliğine Etkisi" başlıklı teziyle doktora derecesini elde etmiştir. Başlıca çalışma alanları Türk dış politikası, Türkiye-Avrupa Birliği ilişkileri ve bölgesel krizlerdir. 2013 yılından bu yana Hacettepe Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır.

Olgun UKŞAL

Olgun UKŞAL, 2017 yılında Akdeniz Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü'nden mezun olmuştur. 2021 yılında Çukurova Üniversitesi Uluslararası İlişkiler yüksek lisans, 2025 yılında da Trakya Üniversitesi Uluslararası İlişkiler doktora eğitimlerini tamamlamıştır. Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümünde öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır.

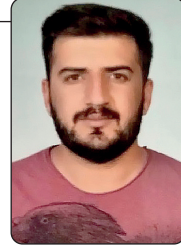
— Engin ÖZTÜRK —

2015 yılında Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Tarih Bölümü'nde lisans eğitimini tamamladı. İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Orta Çağ Anabilim Dalını kazanarak “Bizans İmparatorluğu Devrinde Anadolu'da Ermeniler (330-641)” adlı yüksek lisans tezini hazırladı. 2022 yılında Dokuz Eylül Üniversitesi Tarih Doktora Programını “Bizans-Ermeni İlişkileri (VII-XIII. Yüzyıllar)” başlıklı teziyle tamamlayarak doktor unvanını aldı. Yazar modern dillerden İngilizce ve Fransızcanın yanında klasik dillerden de Latince ve Antik Yunanca bilmektedir.

— Salih KALKAN —

Muş Alparslan Üniversitesi Tarih Bölümü'nden 2015 yılında lisans derecesiyle mezun oldu. 2019 yılında Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yakınçağ Tarihi Anabilim dalında yüksek lisans derecesini aldı. 2024 yılında “II. Abdülhamid Dönemi İstanbul Hamalları” başlıklı doktora teziyle Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi'nden doktora derecesini almıştır. Yakınçağ Anabilim dalında Sosyal Tarih, Osmanlı Emek Tarihi üzerine çalışmaları bulunmaktadır. Osmanlı Türkçesi ve İngilizce bilmektedir.

— İlahı KHANTAMİROVA —

İlahı Khantamirova, 2008 yılında Bakü Devlet Üniversitesi Tarih Bölümünden mezun olmuştur. 2012 yılında aynı üniversitede yüksek lisans derecesini almıştır. 2023 yılında Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Doktora Programını “Azerbaycan Milli Basınında Rusya Türklerinin Siyasi ve Kültürel Birliğı Meselesi (1905-1907)” başlıklı teziyle tamamlayarak doktor unvanını almıştır. Azerbaycan Tarihi, Güney Kafkasya, Rusya Türkleri, Rusya Tarihi konularında çalışmaları sürdürmektedir.

EDİTÖRÜN NOTU

(EDITORIAL NOTE)

Değerli Okurlarımız,

Ermeni Araştırmaları dergisinin 78. sayısı ile siz kıymetli okurlarımızla yeniden buluşmanın mutluluğunu yaşıyoruz. Bu sayımızda, dergimizin geleneksel unsurlarından biri olan Editör Başyazısı'nın yanı sıra, dört araştırma makalesi ve bir kitap incelemesi yer almaktadır. Söz konusu çalışmalar, gerek kullandıkları yöntemsel yaklaşımlar gerekse ele aldıkları temalar itibarıyla Ermeni araştırmaları alanında yürütülen akademik tartışmalara yeni boyutlar kazandırmayı amaçlamaktadır.

Ermeni Araştırmaları dergisi, yayımladığı her sayıda olduğu gibi bu sayısında da, tarih, uluslararası ilişkiler, kültürel çalışmalar ve siyaset bilimi gibi disiplinler arası alanlardan gelen çalışmaları bir araya getirerek, konunun bilimsel zeminde tartışılmasına katkı sunmayı sürdürmektedir.

Dergimizin geleneksel unsurlarından biri olan **“Olaylar ve Yorumlar”** başlıklı editöryal yazıda Alev Kılıç, Mayıs 2025 – Ekim 2025 döneminde Ermenistan'da yaşanan iç siyasi gelişmeleri, dış politika dinamiklerini, Azerbaycan ile yürütülen barış sürecini ve Türkiye–Ermenistan normalleşme adımlarını kapsamlı biçimde ele almaktadır. Kılıç, yaklaşan Haziran 2026 seçimleri öncesinde Ermenistan'da derinleşen iç politik gerilimleri, muhalefet blokunun oluşumunu ve özellikle dinî kurumların siyasette yeniden etkin bir aktör hâline gelişini analitik bir çerçevede değerlendirmektedir.

78. sayımızın ilk araştırma makalesi, Esengül Ayaz Avan'a ait **“Karabağ Meselesi ve Türkiye Ermenistan İlişkilerine Etkisi”** başlıklı çalışmadır. Yazar, makalede Karabağ meselesinin Türkiye-Ermenistan ilişkileri üzerindeki belirleyici etkisini tarihsel bir süreklilik içinde ele almaktadır. Çalışmada, 1990'lı yılların başından II. Karabağ Savaşı'na kadar geçen süreçte çatışmanın diplomatik, siyasi ve ekonomik düzeylerde iki ülke ilişkilerini nasıl şekillendirdiğini incelemekte; savaş sonrasındaki dönemde ortaya çıkan yeni koşulların ikili ilişkilerde yarattığı dönüşümü analitik bir çerçevede değerlendirmektedir.

Yeni sayımızda yer verdiğimiz ikinci makale, Olgun Ukşal'ın kaleme aldığı **“Rusya ve Avrupa Birliği Arasında Sıkışan Bir Dış Politika: Ermenistan Örneği”** başlıklı çalışmasıdır. Ermenistan'ın Sovyetler Birliği sonrası dönemde şekillenen dış politikasını çok boyutlu bir analizle ele almaktadır. Yazar, Ermenistan'ın tarihsel ve güvenlik temelli bağımlılık ilişkileri nedeniyle Rusya Federasyonu ile yakın iş birliğini sürdürürken, Avrupa Birliği ile de siyasi, ekonomik ve hukuki düzeyde bütünleşme arayışlarını nasıl dengelemeye çalıştığını incelemektedir. Çalışma, küçük devletlerin bölgesel güçler arasında

izlediği dengeleme politikalarını anlamak açısından literatüre önemli bir katkı sunmakta; Ermenistan örneği üzerinden post-Sovyet alandaki dış politika dönüşümlerine dair analitik bir perspektif ortaya koymaktadır.

78. sayımızın üçüncü makalesi Engin Öztürk'ün kaleme aldığı **“Bizans İmparatorluğu’nda Ermeni Algısı Nasıldı?”** başlıklı çalışmadır. Bizans tarih yazımı içinde Ermenilere yönelik algının çok katmanlı yapısını tarihsel, dini, kültürel ve politik boyutlarıyla ele almaktadır. Yazar; Ermenilerin, Bizans İmparatorluğu’nun hem sınır komşusu hem de kimi dönemlerde imparatorluk yapısının bir parçası olarak üstlendikleri konumu incelemekte; Hristiyanlığın kabulü, Kadıköy Konsili sonrasında yaşanan mezhepsel ayrışma ve Bizans kaynaklarındaki temsiller üzerinden algının dönüşümünü analiz etmektedir. Çalışma, Bizans’taki Ermeni imgesinin tek boyutlu bir kalıp değil, dönemin siyasi, teolojik ve kimlik inşa süreçlerine göre değişkenlik gösteren dinamik bir olgu olduğunu ortaya koyarak literatüre özgün bir katkı sunmaktadır.

78. sayımızın dördüncü araştırma makalesi Salih Kalkan’ın kaleme aldığı **“Ermeni Göçleri ve Misyonerlerin Ermeniler Üzerindeki Etkisi (1876-1908): Harput Örneği”** başlıklı çalışmasıdır. Yazar, XIX. yüzyıl sonu ve XX. yüzyıl başında Harput’ta gerçekleşen demografik ve dini değişimleri, misyonerlik faaliyetlerinin göçler ve Protestan nüfus üzerindeki etkilerini analiz etmektedir. Çalışma, göçlerin ABD’deki Ermeni toplulukları üzerindeki sosyal ve ekonomik etkileri vb. konuları tartışmaktadır.

78. sayımızda bir kitap incelemesine de yer verilmiştir. İlahı Khantamirova, Robert Gerwarth tarafından kaleme alınan **“The Vanquished: Why The First World War Failed to End (Mağluplar: Birinci Dünya Savaşı Neden Bitmedi?)”** isimli kitabı değerlendirmiştir. Robert Gerwarth’ın *Mağluplar* adlı eseri, I. Dünya Savaşı sonrası Avrupa’da barışın neden kalıcı bir düzene dönüşmediğini sorgulayan kapsamlı bir çalışmadır. Yazar, temel olarak mağlup devletlerin halklarının savaş sonrası deneyimlerini inceleyerek, Avrupa’nın bu dönemde nasıl kaotik ve şiddet dolu bir “barış” sürecine girdiğini ortaya koymaktadır.

Dergimizin 78. sayısında yayımlanan çalışmaların, alan yazınında yeni perspektiflerin geliştirilmesine katkı sağlamasını temenni ederiz. Bu sayının hazırlanmasına değerli katkılar sunan yazarlarımıza, hakemlerimize, yayın ile bilim ve danışma kurullarımıza teşekkürlerimizi sunarız.

Keyifli okumalar dileriz.

Saygılarımızla

Yayın Geliş Tarihi: 17.10.2025
Yayına Kabul Tarihi: 21.10.2025

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm):
Kılıç, Alev. "Olaylar ve Yorumlar." *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 78 (2025): 11-56.

Başyazı

OLAYLAR VE YORUMLAR

(FACTS COMMENTS)

Alev KILIÇ*

Öz: *Bu incelemede Mayıs–Ekim 2025 tarihleri döneminde Ermenistan'daki iç durum, dış ilişkiler, Azerbaycan ile barış antlaşması imzalanması süreci ve Türkiye-Ermenistan ilişkileri ve normalleşme süreci ele alınmaktadır.*

Ermenistan'da Haziran 2026'da yapılması öngörülen seçimlerin öncesinde iç politikada gerginlik artmış, muhalefetin Başbakan Nikol Paşinyan ve yönetimine yönelik suçlamaları ve karşıtlığı şiddetlenmiştir. Muhalefetin öncülüğünü Diasporanın (özellikle de Taşnak partisinin ABD merkezli lobi örgütü ANCA'nın) ve Rusya'nın desteğini alan Apostolik Kilise üstlenmiş, Paşinyan'ın Kilisenin üst düzey hiyerarşisini hedef alması sonucu Katolikos Karekin II öncülüğünde din, siyasette önemli bir unsur olarak ön plana çıkmıştır.

Azerbaycan ile barış anlaşması sürecinde hızlı ve olumlu gelişmeler yaşanmıştır. Tarafların bir aracı olmadan Abu Dabi'de ilk kez üst düzey ikili ve heyetler arası doğrudan görüşmelerinin ardından, 8 Ağustos'ta Vaşington'da ABD Başkanının katılımıyla yaptıkları görüşme sonrası iddialı bir şekilde barış penceresinin açıldığı ilan edilmiştir. Anlaşmanın önündeki iki engelden biri olan Zengezur koridoru "TRIPP" adı ile

* ORCID: 0000-0001-5180-2896
E. Büyükelçi, Avrasya İncelemeleri Merkezi Başkanı, akilic@avim.org.tr

giderilmiş, Ermenistan'da anayasa değişikliği konusunda ise Paşinyan seçimlerden sonra bu konuda adım atacağı vadinde bulunmuştur.

Dış ilişkilerde benimsenen “ dengeli ve dengeleyici ” ve “ çok vektörlü ” dış politika anlayışı ABD’den Çin’e, AB’den, ŞİÖ’ye Rusya’dan İran’a, Hindistan’a çok geniş bir yelpazeye yayılmış, adeta dış bağlantıların açık artırmaya çıkarıldığı görüntüsünü vermiştir.

Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde de dikkat çekici gelişmeler, ileri adımlar kaydedilmiştir. Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan’ın daveti üzerine Paşinyan’ın Türkiye’ye yaptığı resmi ziyaret ile bir ilk yaşanmıştır. Normalleşme süreci özel temsilcileri de ilk kez ikili görüşmelerini aracısız ve kendi başkentlerinden birinde, Erivan’da yapmış, Türk heyeti kapalı olan kara sınırından geçiş yapmıştır. Tarafların ilişkilerin tam normalleşmeyi sağlamaya hazır oldukları kaydedilmiş, zamanlamanın Ermenistan-Azerbaycan barış anlaşmasının imzalanması ile bağlantılı olduğu anlaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Paşinyan, Mirzoyan, II. Karekin, Taşnaksutyun (EDF), Diaspora, Erdoğan, Azerbaycan.*

Abstract: *This article covers the period of May-October 2025 of the internal situation in Armenia, the foreign dynamics shaping its international relations, the process of initialing the peace agreement with Azerbaijan and the bilateral relations of Türkiye and Armenia in the light of the process of normalisation of their relations.*

Ahead of the elections to be held in June 2026, internal tensions have surged in Armenia, and the accusations and adversity of the opposition towards Prime Minister Nikol Pashinyan have intensified. The opposition has been led mainly by the Apostolic Church with the backing of Russia and the Diaspora, with the most prominent support coming from the Dashnak party’s US-based lobby organization ANCA. As Pashinyan personally targeted the head of the Church and its hierarchy, Catholicos Karekin II has in return openly taken political initiative and introduced religion as a major force in politics.

Rapid and positive developments have taken place in the peace agreement negotiations process between Azerbaijan and Armenia. Following the high-

level talks in Abu Dhabi between the parties (one on one and with delegations), their first ever direct talks without an intermediary, the two sides met in Washington D.C. on 8 August with the participation of the US President, where it was pompously declared that the parties had agreed on the peace agenda. One of the two impediments to concluding the peace agreement, the Zangezur corridor issue, was overcome with the proposed formation of "TRIPP". As regards the change of Armenia's constitution, Pashinyan has promised to look into the matter after the elections.

In foreign relations, the adopted "balanced and balancing" as well as "multi-vector" foreign policy lines have provided the justification to expand ties in an extremely broad spectrum from the US to China, EU to SCO, to India, Russia, and Iran, conjuring the perception that foreign relations are being put on auction.

Noteworthy, substantial developments have taken place in Türkiye-Armenia relations as well. Upon the invitation of Turkish President Recep Tayyip Erdogan, Pashinyan paid an official visit to Türkiye, the first of its kind. Special representatives of the normalization process met for the first time, in their sixth meeting, without an intermediary and in a capital city of their own, resulting in the Turkish delegation crossing the closed border to reach Yerevan. The two sides acknowledged that they are ready to fully implement the normalization of their relations. It is understood that the timing is geared with the signing of the peace agreement between Armenia and Azerbaijan.

Keywords: Pashinyan, Mirzoyan, Karekin II, Dashnaksutyun (ARF), Diaspora, Erdogan, Azerbaijan.

Ermenistan'daki İç Gelişmeler

Ermenistan iç politikasında dönem içinde muhalefetin Başbakan Paşinyan ve yönetimi karşıtlığı hızından ve şiddetinden hiçbir şey kaybetmemiştir. Ancak parlamentoda temsil edilen ve eski iki cumhurbaşkanının liderlik ettiği geleneksel muhalefet kamuoyunda güvenilirliğini ve inandırıcılığını yitirmiş olduğundan ve kendi aralarında da birlik sağlayamadıklarından, muhalefetin öncülüğünü diasporanın radikal ve intikamcı unsurlarının desteğiyle beslenen şaibeli ve aşırı gruplar ve giderek siyasileşen Patrikhane-Apostolik Kilise üstlenmiştir. Paşinyan-Kilise mücadelesi uç noktalara varmış ve bizzat Katolikos Karekin II hedef olmuştur.

Paşinyan'ın 27 Nisan'da Estonya'yı ziyaretinde Apostolik Kilisenin bölge Başpiskoposu tarafından karşılanması ve “*Sayın Başbakan, Ermenistan'ın komşularıyla barış ve uzlaşma için girişimlerinizin başarısı için dua ediyorum.*” demesi, Eçmiatzin tarafından eleştirilmiş, Başpiskoposa, Katolikos Karekin II ve üst hiyerarşinin Paşinyan'ın politikasına karşı olduğu hatırlatılmıştır.¹

Paşinyan dönem içinde üst düzey rahipler hakkında hem sosyal medyada, hem parlamentoda ağır suçlamalarda bulunmuş; bekâret antlarını bozma, pedofili ithamları yapmış; Katolikos'un gayrimeşru çocuk sahibi olduğunu iddia etmiş ve görevini bırakma çağrısında bulunmuştur.² Katolikos, 2 Haziran'da üst düzey din adamlarını acil bir toplantıya çağırarak, yapılan açıklamada, üst düzey din adamlarına yönelik saldırıları şiddetle kınanmış, bu utanç verici kampanyanın Kilise'nin sesini kısma ve kamuoyundaki etkisini azaltmak için yürütüldüğü ifade edilmiş, bunun Azerbaycan'ın talepleri doğrultusunda yapıldığı da iddia edilmiştir.³ Anayasa değişikliği tartışmalarının da güncel olduğu bu dönemde, Kilise'nin yönetime karşı takındığı tutumun temelinde, Paşinyan'ın Kilise yönetimine bir “eşgüdüm konseyi” oluşturarak kiliseyi devlet işlerinden uzak tutacak, örtülü bir laiklik çabası içinde olduğu kuşkusunun bulunduğu izlenimi alınmıştır.

1 Gayane Saribekian, “Armenian Church Rebukes Pro-Pashinian Archbishop”, *Azatoryun Radiokayan*, 29 Nisan 2025, <https://www.azatoryun.am/a/33400384.html>.

2 Arshaluys Barseghyan, “Pashinian Suggests that the head of the Armenian Church Has a Child”, *OC Media*, 2 Haziran 2025, <https://oc-media.org/pashinian-suggests-that-the-head-of-the-armenian-church-has-a-child/>.

3 “Armenian Church Slams Pashinian's ‘Shameful Campaign’”, *Azatoryun Radiokayan*, 2 Haziran 2025, <https://www.azatoryun.am/a/33432106.html>.

Diasporanın intikamcı, radikal, aşırı kesimlerinden Kilise lehine ve Paşinyan aleyhine gelen tepkilerle bağlantılı olarak, Diaspora Yüksek Temsilcisi Sinanyan 5 Haziran'da yaptığı açıklamada, “*Diasporada bir kesim başbakanın açıklamaları ile tam bir mutabakat içindeyken, bazıları ise şaşkınlık belirtmiştir. Kilise cemaatten oluşur, sadece hiyerarşi değildir ve asıl zarar içerden kurallara uyulmamasından gelir. Ermenistan'ın devlet inşa sürecinde her kurumun halka hesap verir durumda olması hayati önem taşır.*” demiştir.⁴ Dönem içinde diasporada Paşinyan karşıtlığının ve kilise yandaşlığının öncülüğünü Ermeni Devrimci Federasyonu (ARF) Taşnak Partisi ve Amerika Ermeni Ulusal Komitesi (ANCA) üstlenmiştir.

Paşinyan, 28 Mayıs'ta ilk cumhuriyetin kuruluş anma töreninde yaptığı konuşmada tarihi değil, gerçek Ermenistan'ı nasıl öngördüğünün ilkelerini açıklamıştır:

- Kimliğimiz devletimizdir, devletimiz kimliğimizdir.
- Toprağımız, uluslararası alanda da tanındığı gibi, 29,723 kilometrekaredir.
- Tarihi Ermenistan ülküsünü, son 450 yılın hatalarını tekrar etmeyelim.
- Güvenliğimizin dış güçler tarafından sağlanabileceği yanıltıcıdır.⁵

Erivan Devlet Üniversitesi'nde 2 Haziran'da yaptığı konuşmada Paşinyan Dağlık Karabağ'ın kaybindan sonra Ermenistan'ın daha egemen olduğunu ve bağımsızlığını pekiştirdiğini dile getirmiş, bu kapsamda, artık sınır geçiş noktalarının, 1 Mart tarihinden itibaren sadece Ermeni kuvvetlerin denetiminde olduğunu kaydetmiştir.⁶

Paşinyan'ın Kilise ve Katolikos ile mücadelesine bir de Rusya bağlantısı eklenmiş, çifte vatandaşlığı olan zengin iş adamı Samvel Karapetyan 17 Haziran'da Eçmiadzin'i ziyaret ederek Paşinyan'ı Kilise'ye hücum etmekle

4 “The Church is Not a Hierarchical Elite, The Church is The People. Everyone Needs a Report to the Armenian People in Respect of Their Responsibilities, Zareh Sinanyan”, *Tert*, 5 Haziran 2025, <https://tert.am/en/news/2025/06/05/zareh-sinanyan/4233293>.

5 “‘Today We Are More Sovereign and Independent Than Ever Before,’ Pashinyan’s Address”, *ArmenPress*, 28 Mayıs 2025, <https://armenpress.am/en/article/1220828>.

6 Shoghik Galstian, “Pashinian Said to Call Loss of Karabakh Blessing For Armenia”, *Azatoryun Radiokayan*, 3 Haziran 2025, <https://www.azatoryun.am/a/33433114.html>.

suçlamış ve Kilise'nin savunmasında gereğini yapmaya hazır olduğunu beyan etmiş, bu söylemleri nedeniyle 18 Haziran'da tutuklanmıştır.⁷ Kilise bu tutuklamayı protesto etmiş ve kınamıştır. Her ne hikmetse, Kudüs Rum Ortodoks Patriği de Karapetyan'ın tutuklanmasını eleştirmiştir.⁸ Paşinyan bu vesileyle yaptığı açıklamada, Ermenistan'da sürdürülen "hibrit savaşın" arkasında bazı "Rus çevrelerin" bulunabileceğini, kendisinin kilisenin kutsallığının yitirilmesine karşı savaştığını söylemiştir.⁹ Kremlin sözcüsü Peskov 20 Haziran'da durumu izlediklerini, Karapetyan'ın kendileri bakımından Rus vatandaşı olduğunu, Ermenistan'ın iç işlerine müdahale etme niyetleri bulunmadığını, ancak bir Rus vatandaşına ilişkin her gelişmeyi elbette yakından izlediklerini duyurmuştur.¹⁰ Rusya Dışişleri Bakanlığı 27 Haziran'da Ermenistan'ı dini duygulara ve din özgürlüğü ilkelerine saygıya davet etmiştir.¹¹ 30 Haziran'da Rusya Dışişleri Bakanı Lavrov'un Ermenistan'da Kilise'ye karşı saldırıların endişe verici olduğu beyanına tepki veren Mirzoyan, Moskova'yı Ermenistan'ın iç işlerine karışmakla suçlamıştır.¹²

Misyonu zamanında Dağlık Karabağ'da yönetime getirilen, hâlen Azerbaycan'da tutuklu bulunan, keza çifte vatandaşlık sahibi Vardanyan'a benzetilen Karapetyan tutukluluk süresince de Paşinyan ve yönetim aleyhtarı söylemlerini sürdürmüş, muhalefetteki eski yöneticilerle mesafe koymuş ve 15 Ağustos'ta "Bizim Yolumuz" adlı bir parti kurarak 2026 seçimlerine katılacağını yeğeni aracılığıyla duyurmuştur.¹³

7 "Business Magnate Samvel Karapetyan Jailed", *ArmenPress*, 19 Haziran 2025, <https://armenpress.am/en/article/1222714>.

8 Shoghik Galstian, "Karabakh War Report Classified Without Parliament Debate", *The California Courier*, 7 Ekim 2025, <https://www.thecaliforniacourier.com/karabakh-war-report-classified-without-parliament-debate/>.

9 "Pashinyan Doesn't Rule Out 'Some Circles' in Russia Could Be Behind 'Hybrid War'", *ArmenPress*, 18 Haziran 2025, <https://armenpress.am/en/article/1222633>.

10 "Russia 'Closely Monitoring' Tycoon Samvel Karapetyan's Case, Says Kremlin", *ArmenPress*, 20 Haziran 2025, <https://armenpress.am/en/article/1222878>.

11 "TASS: Russian Foreign Ministry Urges Armenia to Respect Religious Sentiments and Principles of Religious Freedom", *News.am*, 27 Haziran 2025, <https://news.am/eng/news/891183.html>.

12 Arshaluys Barseghyan, "Armenia Urges Russia not to Interfere in its Internal Affairs", *OC Media*, 30 Haziran 2025, <https://oc-media.org/armenia-urges-russia-not-to-interfere-in-its-internal-affairs/>.

13 "New Opposition Group Forming in Armenia to Challenge Pashinyan in 2026 Elections; 'Our Way' Says It Will Not Work With Former Leaders", *The Armenian Report*, 15 Ağustos 2025, <https://www.thearmenianreport.com/post/new-opposition-group-forming-in-armenia-to-challenge-pashinyan-in-2026-elections-our-way-says-it>.

Ermenistan Soruşturma Komitesi 23 Haziran'da yaptığı açıklamada, terör eylemlerinde bulunmak ve hükümeti zorla devirmek amacıyla "Kutsal Mücadele" adlı bir hareket kurulduğunu ve başında Başpiskopos Galstanyan'ın bulunduğunu duyurmuştur. Galstanyan ve 14 yandaşı 25 Haziran'da tutuklanmıştır.¹⁴ Katolikos'un başkanlığında toplanan Yüksek Ruhani Konsey 25 Haziran'da bir bildiri yayınlarak, Galstanyan ve yandaşları hakkında girişilen işlemde derin endişe duyulduğu, yönetimin bugüne kadar olan tutumunun adil bir süreç güvencesi vermediği, bu şekilde yetkililerin Kilise karşıtı kampanyalarına suni bir gerekçe yaratıldığı kaydedilmiştir.¹⁵ Paşinyan sosyal medya hesabından, "*Güvenlik kuvvetleri Ermenistan Cumhuriyetini istikrarsızlaştırmak ve iktidarı zorla ele geçirmek üzere 'kriminal-oligarşik-ruhbanî' bir planı önlemiştir.*" demiştir.¹⁶

Dünya Kiliseler Konseyi (WCC) 8 Temmuz'da, Ermenistan hükümetinin Ermenistan Apostolik Kilisesi'nin üst düzeyine karşı yürüttüğü kampanya ve iki Başpiskopos'un tutuklanması nedeniyle "derin endişe" ifade etmiştir. Lübnan'daki Antelias Katolikosu Aram I "*Ermenistan'a giderek bu duruma bir çözüm bulmak üzere Karekin II ve Başbakan ile görüşeceğim, bu bir ayıptır.*" demiş, ancak dönem içinde böyle bir ziyaret gerçekleşmemiştir.¹⁷ Avrupa Birliği konunun Ermenistan'ın iç işi olduğunu kayda geçirmiştir.

26 Haziran'da Başpiskopos Ajapahyan hakkında, bir mülakatında "Ermenistan'da askeri darbe yapılmalıdır." ifadesi nedeniyle adli soruşturma başlatılmıştır.¹⁸ Güvenlik güçleri adı geçeni Eçmiadzin'de Katolikosluk'ta tutuklama girişiminde bulununca gerginlik yaşanmış, ertesi gün Ajapahyan kendisi teslim olarak tutuklanmış, 3 Ekim'de açıklanan kararla, darbeye teşebbüs suçlamasıyla, 2 yıla mahkûm olmuştur.¹⁹

14 Arshaluys Barseghyan, "Armenia Raids Opposition Homes and Detains Archbishop Galstanyan for 'Plotting Coup'", *OC Media*, 25 Haziran 2025, <https://oc-media.org/armenia-raids-homes-of-opposition-figures-and-detains-archbishop-galstanyan-for-plotting-terrorist-attacks-and-coup/>.

15 "Supreme Spiritual Council Issued a Statement", *Armenian Apostolic Holy Church Mother See of Holy Etchmiadzin*, 25 Haziran 2025, <https://www.armenianchurch.org/en/news/supreme-spiritual-council-issued-a-statement/11864>.

16 "'Criminal-Oligarchic-Clerical' Coup Plot Thwarted, Says Pashinyan", *ArmenPress*, 25 Haziran 2025, <https://armenpress.am/en/article/1223240>.

17 "Aram I Calls for Ending 'Unhealthy Atmosphere' in Armenia", *ArmenPress*, 9 Temmuz 2025, <https://armenpress.am/en/article/1224382>.

18 "Senior Clergyman Under Investigation for Advocating Overthrow of Government", *ArmenPress*, 26 Haziran 2025, <https://armenpress.am/en/article/1223395>.

19 "Archbishop Mikayel Ajapahyan Sentenced to Two Years in Prison", *ArmenPress*, 3 Ekim 2025, <https://armenpress.am/en/article/1231279>.

Eçmiadzin yakınlarındaki “Oshakan Kahramanları” Anıtı’nda, 17 Ağustos 1827’de Rus birlikleri ve Ermeni gönüllüleri tarafından sayıca üstün İran ordusuna karşı kazanılan ve “kutsal Eçmiadzin’i” işgalden kurtaran savaşın ve zaferin 198’inci yıl dönümünün kutlandığı basında yer almıştır.²⁰

Devlet Etik Kurumu tarafından uyarılması üzerine Paşinyan Kilise’nin başı ve yöneticileri hakkında sarf ettiği bazı sözler için 17 Ağustos’ta özür dilemiştir.²¹ 28 Ağustos’ta yaptığı açıklamada ise, Kilise’nin başının istifası ve görevini bırakması çabalarından vazgeçmediğini yinelemiştir.²²

Anayasa’da yer alan, yayılmacı ve intikamcı ifadeler içeren Bağımsızlık Bildirisi’nin kabulünün 35’inci yıl dönümü münasebetiyle, 23 Ağustos’ta Cumhurbaşkanı Kaçaturyan duygusal ve övgülü bir kutlama mesajı yayınlamıştır.²³ Taşnak Partisi de bildirinönemini savunan, aynen korunması gerektiğini vurgulayan kapsamlı bir açıklama yapmıştır.²⁴ Diğer taraftan Paşinyan 35 yıl önce, Sovyet yönetiminde kabul edilen bildiriye tekrar eleştirmiş, bu belgenin Ermenistan’ın egemenliğini tehdit eden çelişkiler içerdiğini ifade etmiştir.²⁵

27 Ağustos’ta kabinede yapılan değişiklikle, Arsen Torosyan ABD’ye büyükelçi olarak atanan Narek Mkrtçyan’ın yerine İş ve Sosyal Politikalar Bakanı olarak atanmıştır.²⁶ 17 Temmuz’da Çevre Bakanlığına da Hambardzum

20 Marianna Mkrtchyan, “Tribute Paid to Memory of Oshakan Battle Heroes in Armenia”, *Arminfo*, 18 Ağustos 2025, https://arminfo.info/full_news.php?id=93925&lang=3.

21 Arshaluys Barseghyan, “Pashinyan Apologises to the Public for Insulting Church and Opposition”, *OC Media*, 18 Ağustos 2025, <https://oc-media.org/pashinyan-apologises-to-the-public-for-insulting-church-and-opposition/>.

22 “Pashinyan Demanded the Resignation of the Catholicos of All Armenians from His Post”, *Izvestia*, 28 Ağustos 2025, <https://en.iz.ru/en/1944450/2025-08-28/pashinyan-demanded-resignation-catholicos-all-armenians-his-post>.

23 “President Khachaturyan Congratulates on 35th Anniversary of Declaration of Independence”, *ArmenPress*, 23 Ağustos 2025, <https://armenpress.am/en/article/1227904>.

24 “ARF of Armenia Statement on 35th Anniversary of Declaration of Independence”, *Asbarez*, 25 Ağustos 2025, <https://asbarez.com/arf-of-armenia-statement-on-35th-anniversary-of-declaration-of-independence/>.

25 “Prime Minister Issues Statement on 35th Anniversary of Declaration of Independence”, *ArmenPress*, 23 Ağustos 2025, <https://armenpress.am/en/article/1227902>.

26 “The Prime Minister Introduces Newly Appointed Minister Arsen Torosyan to the Staff of the Ministry of Labor and Social Affairs”, *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 28 Ağustos 2025, <https://www.primeminister.am/en/press-release/item/2025/08/28/Nikol-Pashinyan-28-08/>.

Matevosyan getirilmiştir.²⁷ Yeni bakanlar 16 Eylül'de Cumhurbaşkanlığı'nda yemin ederek görevlerine başlamıştır.

Gazetecilerin İsrail Başbakanı'nın "Ermeni soykırımı"nı tanıması konusunda görüşünü sormaları üzerine Paşinyan 27 Ağustos'ta şu yanıtı vermiştir: *"Bu tanıma beyanının Ermenistan'ın çıkarlarıyla veya halkıyla hiçbir ilgisi yoktur. Ermeni soykırımının başka ülkelerce tanınması Ermenistan'a bir kazanç sağlamamaktadır ve ülkenin çıkarlarına hizmet etmemektedir. Genel olarak şunu anlamalıyız; Ermeni soykırımının tanınmasının veya tanınmamasının Ermeni devletinin ve halkının çıkarlarıyla hiç ilgisi olmayan başkalarının elinde jeopolitik bir piyon olmasını ister miyiz? Ben şehitlerimizi bu konuma düşürmek istemem. Bizim devletin çıkarlarına odaklanmamız gerekir."*²⁸

Hükümetin 11 Eylül toplantısında, pasaportlarda sınır geçişlerde vurulan damgalardan Ağrı Dağı sembolünün çıkartılması kararlaştırılmış, yeni damgaların 1 Kasım'dan itibaren yürürlüğe gireceği bildirilmiştir.²⁹ Muhalefet Ağrı Dağı'nın Ermeni kimliğinde kutsallığını, Ermenilik bilincinde yer ettiğini vurgulayan bir kampanya başlatmış, kararı Türkiye'ye verilen yeni bir taviz olarak değerlendirmiş ve karşı çıkmıştır.³⁰ Paşinyan 18 Eylül'de yaptığı açıklamada, pasaport damgalarındaki değişikliği ve Türkiye ile normalleşme süreci arasında bağ olduğu iddiasını reddetmiştir.³¹

Paşinyan 15 Eylül'de Erivan'da bir güvenlik forumunda yaptığı konuşmada, ülkenin güvenliğinde silahlı kuvvetlerin son çare olduğunu, esasen olası bir düşmana karşı güç dengesi sağlamanın söz konusu olmadığını, sıra askere

27 "The Prime Minister Introduces Newly Appointed Minister of Environment Hambardzum Matevosyan", *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 17 Temmuz 2025, <https://www.primeminister.am/en/press-release/item/2025/07/17/Nikol-Pashinyan-Minister-of-Environment/>.

28 "Armenia Has Not Gained Any Dividends from International Recognition of Armenian Genocide, Pashinyan Says", *Asbarez*, 28 Ağustos 2025, <https://asbarez.com/armenia-has-not-gained-any-dividends-from-international-recognition-of-armenian-genocide-pashinyan-says/>.

29 "Ermenistan, Ağrı Dağı Simgesini Pasaportlardan Kaldırma Kararı Aldı", *Hürriyet*, 15 Eylül 2025, <https://www.hurriyet.com.tr/dunya/ermenistan-agri-dagi-simgesini-pasaportlardan-kaldirma-karari-aldi-42949575>.

30 Ruzanna Stepanian, "Armenians In Uproar After Removal Of Mount Ararat From Passport Stamps", *Asbarez*, 20 Eylül 2025, <https://www.rferl.org/a/mount-ararat-passport-stamp-removal-armenia-turkey/33533794.html>.

31 "Armenian PM Denies Link Between Border Stamp Change and Türkiye Normalization", *ArmenPress*, 18 Eylül 2025, <https://armenpress.am/en/article/1229974>.

gelene kadar çok sayıda başka tedbir ve önlem bulunduğunu söylemiş³², bu ifade de muhalefetin tepkisine neden olmuş ve Paşinyan boyun eğicilikle suçlanmıştır.

16 Eylül’de eski Cumhurbaşkanı Sarkisyan’ın lideri olduğu muhalefet partisi ikinci kez Paşinyan yönetimine karşı güvenoyu girişiminde bulunmuş ve girişim daha önceki gibi sonuçsuz kalmıştır.³³

Paşinyan’ın lideri olduğu Sivil Sözleşme Partisi yedinci kongresinde, 20 Eylül’de yayınladığı bildiriye, Ermenistan’da 4’üncü Cumhuriyetin kurulmasının stratejik bir görev olduğunu ilan etmiştir. Bildiri adeta yönetimdeki koalisyonun 2026 yılı seçimleri programını 9 maddede açıklamıştır. İkinci maddede, seçimlerde çoğunluğu oluşturduklarında yeni bir anayasa kabulü sürecini başlatacakları kaydedilmiştir. Paşinyan kongrede yaptığı konuşmada yeni anayasayı “reformların reformu” olarak nitelendirmiş, Katolikos Karekin II’yi tekrar eleştirmiş, görevinden alınmasında ısrar etmiştir.³⁴ Kongrede yapılan oylamada Paşinyan 917 delegeden 758’inin oyunu alarak tekrar parti başkanlığına seçilmiştir.³⁵

Paşinyan kongrede yaptığı konuşmada “Dördüncü Cumhuriyet” önerisini de vurgulamıştır. Bu konuda 8 Ekim’de yayınladığı bir video mesajda dördüncü cumhuriyetin mevcut rejimden farklarını şu sözlerle anlatmıştır: *“Birçok kimse üçüncü cumhuriyet ile dördüncü cumhuriyet arasındaki fark nedir diye soruyor. Fark şudur: üçüncü cumhuriyet çatışma mantığı üzerine kurulmuştur. Dördüncü cumhuriyet ise barış mantığı üzerine kurulmuştur. Üçüncü cumhuriyette anayasanın halkın özgür iradesi ve oyuyla kabul edildiği düşüncesi son derece tartışmalıdır. Dördüncü cumhuriyette böyle bir kuşku bulunmayacaktır. Üçüncü cumhuriyette iradenin halka ait olduğu*

32 “One of the Pillars of Security Should be Legitimacy: Prime Minister Participates in the “Comprehensive Security and Resilience 2025” International Conference”, *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 15 Eylül 2025, <https://www.primeminister.am/en/press-release/item/2025/09/15/Nikol-Pashinyan/>.

33 “Opposition Faction Proposes No-Confidence Motion Targeting Pashinyan”, *Civilnet*, 16 Eylül 2025, <https://www.civilnet.am/en/news/974652/opposition-faction-proposes-no-confidence-motion-targeting-pashinyan/>.

34 “Civil Contract Declares Establishment of 4th Republic of Armenia as an Upcoming Strategic Task”, *ArmenPress*, 20 Eylül 2025, <https://armenpress.am/en/article/1230150>.

35 “Prime Minister Pashinyan Re-Elected Chairman of the Board of Civil Contract Party”, *ArmenPress*, 22 Eylül 2025, <https://armenpress.am/en/article/1230222>.

anlayışı nispi ve şeklidir; dördüncü cumhuriyette açık ve tartışmasız olmalıdır. Ve nihayet, üçüncü cumhuriyet bir vatan rüyası, bir vatan arama, rüyalarımızdaki bir vatani arama idi. Dördüncü cumhuriyet Ermenistan Cumhuriyetinin rüyalarımızdaki vatan olduğunun kabulü-başka bir arayışın içine girilmemesidir.”³⁶

Ermenistan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığının 34'üncü yıl dönümünde, 21 Eylül'de, Paşinyan yazılı bir mesaj yayınlamıştır. Dördüncü Cumhuriyet kurulması gereğini vurgulayan mesajın ilgili bölümleri aşağıdadır:

“21 Eylül 1991'de şu soru referanduma sunuldu: 'Ermenistan'ın SSCB dışında bağımsız, demokratik bir devlet olmasını kabul ediyor musunuz?' Halkımızın %94'ü 'evet' dedi ve böylece üçüncü Ermenistan Cumhuriyeti kuruldu. Maalesef üçüncü cumhuriyet beklentilerimizi karşılayamadı... 8 Ağustos 2025'te barışın tesis edilmesiyle bu rüya tekrar canlandı... Çekilen onca sıkıntıdan ve özverilerden sonra bugün varılan nokta, bu rüyayı gerçekleştirmek için, hiçbir zaman fırsat kaçırmamak için, Dördüncü Cumhuriyet gündemimizdedir.”³⁷

Bağımsızlık Günü mesajlarında yönetim kademelerinde kaydedilen gelişmeler ve gelecek için güven ifade edilirken; eski yöneticiler ve muhalefet, ülkenin içinde bulunduğu duruma ilişkin ciddi endişe ifade etmiştir.

Parlamento Başkanı Simonyan'a 25 Eylül'de, mensubu olduğu Sivil Sözleşme Partisi'nin 2026 seçimlerinde de çoğunluk elde edip edemeyeceği sorulmuş, Simonyan soruyu şöyle yanıtlamıştır: “Yakın geçmişe kadar en az %51 alırdık diye tahmin ediyordum. Şimdi bundan eminim. Özellikle 8 Ağustos Vaşington antlaşmasından, atılan ve atılacak adımlardan sonra, 2021 seçimlerinde aldığımızdan daha fazla oy alacağız.”³⁸ (2021 seçimlerinde Sivil Sözleşme oyların %54'ünü, 107 üyeli parlamentoda 71 sandalye kazanmıştı.)

36 “Pashinyan Outlines Ideological Vision for ‘Fourth Republic’”, *ArmenPress*, 8 Ekim 2025, <https://armenpress.am/en/article/1231567>.

37 “Prime Minister Nikol Pashinyan’s Congratulatory Message on the 34th Anniversary of the Independence of the Republic of Armenia”, *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 21 Eylül 2025, <https://www.primeminister.am/en/statements-and-messages/item/2025/09/21/Nikol-Pashinyan-Speech/>.

38 “Speaker of Parliament Confident of Landslide Victory in Next Year’s General Election”, *ArmenPress*, 26 Eylül 2025, <https://armenpress.am/en/article/1230649>.

13 Ekim’de Paşinyan Erivan Belediye Başkanını “Erebuni-Erivan’ın” kuruluşunun 2807’nci yıl dönümü münasebetiyle düzenlediği şenlikler için kutlamıştır.³⁹

Dönem içinde Ermenistan’ın ekonomik sıkıntıları ve dış yardım ihtiyacı artmıştır. Rusya’nın elmas ve altın ihracatını kesmesi ile Ermenistan’ın dış ticaret hacmi 2025 yılının ilk dört ayında, 2024’ün aynı dönemine göre %53 düşüş göstererek 6.3 milyar dolar olmuştur. 2024 yılında Ermenistan 7.4 milyar dolar tutarında kıymetli taş ve mücevher ithal, 8 milyar dolar civarında da ihraç etmiştir. Bu yaklaşık 30.2 milyar dolarlık dış ticaret hacminin neredeyse yarısını oluşturmuştur. Rusya 1.3 milyar dolarlık mal ile Ermenistan’ın en çok ihracat yaptığı ülke olmaya devam etmiştir. Birleşik Arap Emirlikleri 1.1 milyar dolarlık ihracat ile ikinci sırayı almıştır. Üçüncü sırada 288 milyon dolarla Çin gelmiştir. İhraç malları arasında ön sırayı yaklaşık 1.3 milyar dolar ile kıymetli ve yarı kıymetli taşlar, madenler almıştır. Makine ve aksamı 551 milyon dolar, işlenmiş gıda 550 milyon civarında sırada yer almıştır.⁴⁰

Birleşik Arap Emirlikleri ile yapılan, 8 Ekim’de açıklanan bir anlaşmaya göre, “Emarat” petrol şirketi, Ermeni “Mega Trade” şirketiyle ortaklık içinde, Ermenistan’da ülke çapında petrol servis istasyonları kurma ve işletme imtiyazını almıştır.⁴¹

Ermenistan-Azerbaycan Barış Antlaşması Süreci

Dönem içinde barış antlaşması süreci ikili üst düzey görüşmeler ve olgunlaşan diyalog ile olumlu bir mecraya girmiş, imzalanması önünde tek engel olarak Ermenistan Anayasası’nda yapılacak değişiklik kalmıştır.

Başbakan Paşinyan Tiran’da düzenlenen Avrupa Siyasi Topluluğu altıncı zirvesinde Azerbaycan Cumhurbaşkanı Aliyev ile 16 Mayıs’ta ikili bir

39 “‘A Celebration of Life and Peace’: Pashinyan Applauds Yerevan’s 2807th Anniversary Events”, *ArmenPress*, 13 Ekim 2025, <https://armenpress.am/en/article/1231947>.

40 “Armenia’s Foreign Trade Turnover Decreased by 52.9% in 4 Months, to \$6.3 Billion. China Ahead of the UAE in the Top Three”, *Arka News Agency*, 5 Haziran 2025, <https://arka.am/en/news/economy/armenia-s-foreign-trade-turnover-decreased-by-52-9-in-4-months-to-6-3-billion-china-ahead-of-the-uae/>.

41 Justin Varghese, “Emarat Expands into Armenia Through Partnership with MegaTrade”, *Gulf News*, 8 Ekim 2025, <https://gulfnews.com/business/retail/emarat-expands-into-armenia-through-partnership-with-mega-trade-1.500299188>.

görüşme yapmıştır.⁴² İçeriği hakkında açıklama yapılmayan toplantı ikili diyalogun olumlu geliştiğinin işareti olmuştur. Paşinyan daha sonra çeşitli vesilelerle artık bölgede barışın hüküm süreceğini vurgularken, Mirzoyan 5 Haziran'da parlamentoda yaptığı konuşmada, Başbakanına ters biçimde, Azerbaycan ile hâlâ az da olsa yeni bir askeri çatışma riski bulunduğunu, Azerbaycan ile barış antlaşması imzalanmadan tırmanma riskinin her zaman bulunduğunu söylemiştir.⁴³ Uluslararası Ermeni Ulusal Komitesi de (ANC-I) 16 Haziran'da yayınladığı eylem planı içeren bildirisinde, Ermenistan'daki muhalefet liderlerini de kaynak göstererek, İran-İsrail çatışmasını fırsat bilerek Azerbaycan'ın Nahçıvan'a kara koridoru açmak üzere Ermenistan'ı işgal edebileceği kışkırtmasında bulunmuştur.⁴⁴

İsviçre parlamentosunda kabul edilen bir karar uyarınca, İsviçreli milletvekillerinin ön alması ile Uluslararası Hristiyan Birliği (CSI) ev sahipliğinde, 26 Mayıs'ta Bern'de Karabağ Ermenilerinin haklarının korunması amacıyla uluslararası bir konferans düzenlenmiştir. İki Ermeni Katolikosu, Karekin II ve Aram I'in de katıldığı toplantı sonunda yayınlanan bildiri Ermeni dini ve kültür varlığını, insan haklarını korumak, Ermeni milletinin gelecekteki güvenliğini sağlamak üzere acilen eşgüdümlü uluslararası eylem çağrısında bulunulmuştur.⁴⁵ İngiltere Kilisesi'nin başı York Başpiskoposu da 29 Mayıs'ta Karabağ'daki Ermeni-Hristiyan tarihi mirası konusundaki endişelerini ifade etmiştir.⁴⁶

İslam İşbirliği Teşkilatının (OIC) 21-22 Haziran'da İstanbul'da yapılan Dışişleri Bakanları Konseyi 51'inci toplantısında, barış sürecinde Ermenistan'ı konu alan beş karar kabul edilmiştir. "Ermenistan'ın güncel

42 "Nikol Pashinyan, Ilham Aliyev Meet in Tirana", *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 16 Mayıs 2025, <https://www.primeminister.am/en/press-release/item/2025/05/16/Nikol-Pashinyan-meeting-Ilham-Aliyev/>.

43 Shoghik Galstian, "Armenian FM Won't Rule Out Fresh 'Escalation' With Azerbaijan", *Azatutyun Radiokayan*, 5 Haziran 2025, <https://www.azatutyun.am/a/33435010.html>.

44 "Statement by the Armenian National Committee-International Concerning the Imminent Threat to Armenia's Syunik Province Amid Regional Escalation", *Horizon Weekly*, 16 Haziran 2025, <https://horizonweekly.ca/en/statement-by-the-armenian-national-committee-international-concerning-the-imminent-threat-to-armenias-syunik-province-amid-regional-escalation/>.

45 "Swiss Peace Initiative for Nagorno Karabakh Launched in Bern", *Asbarez*, 27 Mayıs 2025, <https://asbarez.com/swiss-peace-initiative-for-nagorno-karabakh-launched-in-bern/>.

46 Francis Martin, "Armenian Christian Heritage in Nagorno-Karabakh is Under Threat, Conference Hears", *Church Times*, 29 Mayıs 2025, <https://www.churchtimes.co.uk/articles/2025/30-may/news/world/armenian-christian-heritage-in-nagorno-karabakh-is-under-threat-conference-hears>.

topraklarından zorla ve sistematik biçimde çıkartılan Azerbaycanlıların geri dönüş hakkı” başlıklı karar ilk kez gündeme gelmiştir. Kabul edilen diğer kararlar; “1992 Hocalı katliamı kurbanları ile dayanışma”, “Ermenistan Cumhuriyetinin Azerbaycan Cumhuriyetine karşı saldırısının sonuçlarının giderilmesi”, “Azerbaycan’a ekonomik destek” ve “Azerbaycan Cumhuriyeti topraklarındaki İslami tarihi ve kültürel anıtların Ermenistan saldırısı sonucu tahrip edilmesi ve kirletilmesi” başlıklarını taşımaktadır. Bu kararların yanı sıra yayınlanan “İstanbul Bildirisi”; Azerbaycan ile Ermenistan arasında ilişkilerin normalleşmesi sürecinde kaydedilen gelişmeyi memnuniyetle karşılamış, Ermenistan’a barış antlaşmasının imzalanması önündeki siyasi ve hukuki engelleri kaldırma çağrısında bulunmuş, Ermeni saldırısı sonucu zorla yerinden edilmiş halkın yaşadığı toprakların mayınlardan temizlenmesi ve yaşanabilir hale getirilmesi çabalarında Azerbaycan’a destek ifade etmiştir. Ayrıca Ermenistan’ın Batı Azerbaycan toplumu ile diyalogu reddetmesini “kınamaya değer” bulmuştur.⁴⁷

Ermenistan Dışişleri Bakanlığı’ndan yapılan açıklamada, “aşırı derecede tek taraflı” olarak nitelenen bu yaklaşım karşısında “derin hayal kırıklığı” ifade edilmiş, Ermeni toprakları içinde “Batı Azerbaycan” diye bir yer olmadığı ve olamayacağı vurgulanmıştır.⁴⁸ Muhafif basın bildirisinin aynı gün İstanbul’da gerçekleşen Erdoğan-Paşinyan görüşmesinden saatler sonra yayımlandığına dikkat çekmiştir. İran Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü 30 Haziran’da yaptığı açıklamada, İslam İşbirliği Teşkilatı’nın bildirisinde yer alan, Azerbaycan’ın “Batı Azerbaycan” iddiasını onaylamadıklarını söylemiştir.⁴⁹

Paşinyan 4 Temmuz’da Bağımsızlık Günü münasebetiyle ABD Başkanı Trump’a gönderdiği kutlama mesajında, Güney Kafkaslar’da çatışmaların sona erdirilmesi için ABD’nin belirleyici olacağına güven duyduğunu ifade

47 “Istanbul Declaration Adopted by the 51st Session of OIC Council of Foreign Ministers (Under the Theme: the OIC in a Transforming World) (21 – 22 June 2025) (25th – 26th Dhu’l-Hijjah 1446H)”, *OIC 51st Meeting of the Council of Foreign Ministers*, Erişim Tarihi: 22 Ekim 2025, <https://cfm51.oic-oci.org/2025/06/23/istanbul-declaration-adopted-by-the-51st-session-of-oic-council-of-foreign-ministers-under-the-theme-the-oic-in-a-transforming-world-21-22-june-2025-25th-26th-dhu%-CA%BBI-hijjah-1446h/>.

48 “Armenia “Deeply Disappointed” with “Distorted” Formulations in OIC Declaration - Foreign Ministry”, *ArmenPress*, 23 Haziran 2025, <https://armenpress.am/en/article/1223096>.

49 “Iran Rejects OIC Statement Criticizing Armenia, Denounces “Western Azerbaijan” Language as Inappropriate And Suggestive of Azerbaijani Territorial Claims”, *Zartokn*, 30 Haziran 2025, <https://zartoknmedia.com/2025/06/30/iran-rejects-oic-statement-criticizing-armenia-denounces-western-azerbaijan-language-as-inappropriate-and-suggestive-of-azerbaijani-territorial-claims/>.

etmiştir.⁵⁰ Cumhurbaşkanı Kaçaturyan da ABD Büyükelçisi'nin konutunda kutlama davetine katılmıştır. ABD basınında ve önde gelen düşünce kuruluşlarında esasen bir süredir Trump yönetiminin Mayıs'ta, Nahçıvan güzergâhının insan ve yük transit geçişlerinin sınır ve gümrük kontrollerinin bir Amerikan şirketine verilmesini teklif ettiği haberleri yer almaktaydı. Ermenistan Dışişleri Bakanlığı da haberleri yalanlamaktan kaçınmıştı. Dışişleri Bakan yardımcısı 10 Temmuz'da verdiği bir mülakatta nihayet, Ermenistan'ın bölgesel açılımı sağlamak üzere yabancıları, uluslararası bir şirketi görevlendirmeye karşı olmadığını ifade etmiştir.⁵¹

Ermenistan ve Azerbaycan liderlerinin yakında görüşecekleri haberleri bir süredir basında yer alırken ve resmen yalanlanmazken, gerçekten Paşinyan ve Aliyev “tarafsız” bir yerde, Abu Dabi’de 10 Temmuz’da bir araya gelmiştir. Bir aracı olmadan, ilk kez ikili ve heyetler arası doğrudan yapılan görüşmeler yaklaşık beş saat sürmüş, toplantı sonrası taraflar metni aynı açıklama yapmıştır. Açıklamada; tarafların aralarındaki normalleşme gündeminin değişik unsurlarını gördükleri, ikili müzakerelerin normalleşme sürecine ilişkin bütün hususları ele almada en etkili yöntem olduğu ve böyle sonuç alıcı diyalogun sürdürülmesinde mutabık kalındığı, liderlerin sınır tespit sürecindeki ilerlemeyi kaydettikleri ve yetkililere bu yönde çalışmalarına devam etme talimatı verdikleri, ikili müzakerelere ve güven artırıcı önlemlere devam etme hususunda anlaşmaları belirtilmiştir.⁵²

ABD Dışişleri Bakanı toplantıdan bir gün önce, 9 Temmuz’da, iki ülkenin “çok yakında” bir barış mutabakatına varabileceklerini duyurmuştur. Kremlin Sözcüsü Peskov toplantıdan sonra, Moskova’nın Ermenistan-Azerbaycan arasında doğrudan diyalog kurmasını memnuniyetle karşıladığını ifade etmiştir.⁵³ Batı basını bu ilk doğrudan görüşmeyi Kafkaslar’da yeni bir sayfa, tarihi yakınlaşma olarak başlıklara taşımıştır. Ermenistan muhalif basınında,

50 “Prime Minister Pashinyan Sends Congratulatory Message to US President”, *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 4 Temmuz 2025, <https://www.primeminister.am/en/congratulatory/item/2025/07/04/Nikol-Pashinyan-Congratulations/>.

51 Akbar Novruz, “Armenian Deputy FM: Yerevan Open to Outsourcing Zangazur Corridor’s Control to int’l Organization”, *Azernews*, 10 Temmuz 2025, <https://www.azernews.az/karabakh/244480.html?>.

52 “Foreign Ministry Presents Details on Pashinyan-Aliyev Meeting”, *ArmenPress*, 10 Temmuz 2025, <https://armenpress.am/en/article/1224523>.

53 “Russia Says it Welcomes Armenia-Azerbaijan Direct Talks”, *ArmenPress*, 10 Temmuz 2025, <https://armenpress.am/en/article/1224519>.

Abu Dabi'den gelen temel mesajın bu aşamada savaş olmayacağı yorumu yapılmıştır.

İki ülke arasındaki yakınlaşma adımları meyvesini 8 Ağustos'ta Vaşington'da vermiştir. Azerbaycan Cumhurbaşkanı Aliyev ve Ermenistan Başbakanı Paşinyan, ABD Başkanı Trump'ın daveti üzerine 8 Ağustos'ta bir araya gelmiş, aralarında üçlü görüşmeyi takiben, Trump'ın arabuluculuğunda iki belge imzalanmıştır:

-Aliyev ve Paşinyan 7 maddeden oluşan bir ortak bildiri imzalamıştır. Özü, Vaşington görüşmesi ruhu ve anlayışı doğrultusunda, iki ülkenin barışa bağlılığının teyididir.

-İki ülkenin Mart ayında üzerinde mutabık kaldıkları, 17 maddeden oluşan, "Barışın Tesisi ve Devletlerarası İlişkiler Antlaşması" daha sonra onaylanmak üzere taraflarca parafe edilmiştir.

-Toplantıda ayrıca Azerbaycan'ı Nahçıvan'a bağlayan, "Uluslararası Barış ve Refah için Trump Yolu" (TRIPP) adı verilen, Zengezur Koridoru olarak bilinen ulaşım güzergâhı ve yolun 99 yıllığına bir ABD şirketi sorumluluğuna verilmesi mutabakatı onaylanmış, ancak içeriği ve ayrıntıları hakkında bir açıklama yapılmamıştır. Paşinyan 10 Eylül'de Parlamento'da sorulara cevaben, antlaşmanın Ermenistan'a en son sınır ve gümrük teknolojilerine ulaşım olanağı sağladığını, TRIPP projesinin sadece Ermenistan ile ABD arasında görüşme konusu olduğunu söylemiştir.⁵⁴

-Toplantıda iki ülke Minsk Grubu'nun lağvedilmesi için AGİT Sekreteryası nezdinde ortak yazılı bir başvuru girişiminde bulunmak hususunda mutabık kalmıştır.

Bu tarihi buluşma çerçevesinde Ermenistan ile ABD arasında üç tane de anlayış muhtırası (memorandum of understanding (MoU)) imzalanmıştır:

-İlki, Ermenistan'ın "Barış Kavşakları" projesine ilişkindir. ABD'nin, Ermenistan'ın bağımsızlığına, toprak bütünlüğüne ve sınırlarının dokunulmazlığına tam saygıyla, Barış Kavşakları projesine yatırıma ilgi

54 Siranush Ghazanchyan, "Full Text of Armenia–Azerbaijan Joint Declaration Released", Public Radio of Armenia, 9 Ağustos 2025, <https://en.armradio.am/2025/08/09/full-text-of-armenia-azerbaijan-joint-declaration-released/>.

duyduğu ifade edilmektedir. Paşinyan TRIPP mutabakatını bu kapsamda takdim etmektedir.

-İkincisi, teknolojik gelişmeler ve yapay zekâ alanında iş birliğine ilişkindir.

-Üçüncüsü, “Enerji Güvenlik Ortaklığı” başlığını taşımakta, özellikle nükleer enerji ve santral konusu ile elektrik akümülatör teknolojisini kapsamaktadır.⁵⁵

Vaşington toplantısı ve varılan mutabakatlar dünya çapında olumlu yankı bulmuştur. Türkiye Cumhurbaşkanı ve Dışişleri Bakanı'nın beyanlarıyla duyulan memnuniyet ifade edilmiştir. Dışişleri Bakanlığınca yayınlanan açıklama aşağıdadır:

“Azerbaycan ve Ermenistan arasında kalıcı barışın tesisine yönelik sağlanan ilerlemeden ve bu kapsamda bugün (8 Ağustos) Vaşington'da kayda geçirilen iradeden memnuniyet duyuyoruz.

Uluslararası çatışma ve krizlerin giderek yoğunlaştığı bir dönemde atılan bu adım, bölgesel barış ve istikrarın sağlanması bakımından son derece önemli bir gelişme teşkil etmektedir. ABD Yönetimi'nin sürece sağladığı katkıları takdir ediyoruz.

Güney Kafkasya'nın huzur ve refaha kavuşması yönünde tarihi bir fırsat yakalanmıştır. Türkiye olarak, bu fırsatın hayata geçirilmesi için ortaya koyulan çabalara katkı sunmaya devam edecek ve can Azerbaycan'ın özveriyle sürdürdüğü gayretleri destekleyeceğiz.”⁵⁶

Özellikle Rusya'nın “dikkatli iyimserlik”, ifadeli dengeli ve olumlu yaklaşımı dikkat çekmiştir. Rusya Başbakan Yardımcısı Overçuk Moskova'nın Ermenistan'ın Azerbaycan ile TRIPP üzerinde antlaşmasını desteklediğini, antlaşmanın “ geniş Avrasya bölgemizde barışın kuvvetlenmesine önemli katkı” sağladığını söylemiş; “Biz bu konuya şöyle bakıyoruz, Ermenistan stratejik müttefikimizdir ve eğer Ermenistan bir şeyin kendileri için iyi

55 “Memorandums of Understanding Signed Between the Republic of Armenia and the United States”, *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 29 Ağustos 2025, <https://www.primeminister.am/en/press-release/item/2025/08/29/Nikol-Pashinyan-memorandum-08-08-2025/>.

56 “No: 167, 8 Ağustos 2025, Azerbaycan ve Ermenistan Arasındaki Barış Süreci Hk.”, *Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı*, Erişim Tarihi: 22 Ekim 2025, https://www.mfa.gov.tr/no_-167_-azerbaycan-ve-ermenistan-arasindaki-baris-sureci-hk.tr.mfa.

olduğunu düşünüyorsa, o zaman elbette Ermenistan'ı destekleriz.” demiştir.⁵⁷ Diğer taraftan, Dışişleri Bakanı Lavrov daha sonra verdiği bir demeçte, antlaşmanın iki Güney Kafkas devleti arasında uzun süredir devam eden çatışmayı mutlaka çözümleneceği anlamına gelmediğini ifade etmiştir. Lavrov demecinde, “Antlaşmanın nasıl uygulanacağını görmek lazım, zira ilk birkaç gün yapılan ümit verici yorumlar, belgeler yayınlandıktan sonra yerini kuşkucu değerlendirmelere bırakmıştır. Görüldüğü kadarıyla, orada her konuda mutabakata varılmamıştır.” demiştir.⁵⁸

Tabiatıyla karşı çıkan istisnalar da olmuştur. En açık itiraz İran’dan gelmiştir. Dışişlerince yapılan ve endişe ifade edilen açıklamanın yanı sıra, önemli bir siyasi danışman tehditkâr ve ağır beyanlarda bulunmuştur. Ermenistan Devrimci Federasyonu-Taşnaksutyun (ARF) 9 Ağustos’ta yayınladığı bildiriye antlaşmayı Ermenistan’ın egemenliğine darbe olarak nitelendirmiş ve bilinen intikamcı ve yıkıcı çizgisinde bir dizi eleştiriler sıralamıştır.⁵⁹ Keza Amerika Ermeni Ulusal Konseyi de (ANCA) aynı doğrultuda, geri kalmayan bir açıklama yapmış, Kongre’deki lobileri ve yandaşları aracılığıyla yönetimi etkilemeye yönelik girişim başlatmıştır.⁶⁰ Antelias Katolikosu Aram I de duyduğu memnuniyetsizliği dolaylı olarak ifade yoluna gitmiş, Vaşington Antlaşması’nın halka sunulmasını önermiştir.⁶¹ Lemkin Enstitüsü de intikamcı koroya katılmakta gecikmemiştir.⁶²

Başkan Biden yönetiminde Güney Kafkaslar Özel Temsilcisi olan O’Brien da antlaşmanın Ermenistan’a hiçbir şey kazandırmadığı, Azerbaycan ile

57 “Russian Deputy PM: Initialled Azerbaijan-Armenia Agreement to Strengthen Regional Peace”, *Caliber*, 4 Eylül 2025, <https://caliber.az/en/post/russian-deputy-pm-initialled-azerbaijan-armenia-agreement-to-strengthen-regional-peace>.

58 “Russia Says Implementation of Armenian-Azerbaijani Initialed Deal ‘Remains to be Seen’”, *ArmenPress*, 8 Eylül 2025, <https://armenpress.am/en/article/1229071>.

59 “Statement from the ARF-Dashnaksutyun Bureau”, *Armenian Weekly*, 9 Ağustos 2025, <https://armenianweekly.com/2025/08/09/statement-from-the-arf-dashnaksutyun-bureau-2/>.

60 “ARF Eastern Region Condemns August 8 Agreements as Historic Betrayal”, 10 Ağustos 2025, *Armenian Weekly*, <https://armenianweekly.com/2025/08/10/arf-eastern-region-condemns-august-8-agreements-as-historic-betrayal/>.

61 “Washington Agreement Must be Presented to Public – Aram I”, *Alpha News*, 18 Ağustos 2025, <https://alphanews.am/en/washington-agreement-must-be-presented-to-public-aram-i/>.

62 “Statement on the Armenia-Azerbaijan Joint Declaration: This is No ‘Peace Deal’”, *Lemkin Institute of Genocide Prevention and Human Security*, 31 Ağustos 2025, <https://www.lemkininstitute.com/statements-new-page/statement-on-the-armenia-azerbaijan-joint-declaration%3A-this-is-no-%E2%80%99-9Cpeace-deal%E2%80%9D>.

çatışmayı çözümlenemeyeceği, Ermenistan'ı risklere daha açık bir konuma getirdiği iddiasını basında paylaşmış, Paşinyan bu ifadeleri kınayarak, Biden yönetiminin zayıf kaldığını ve Biden'ın Trump'ın gerçekleştirdiğini başaramadığını beyan etmiştir.⁶³

1 Eylül'de AGİT Sekreteryasından yapılan açıklamada; ABD, Rusya ve Fransa'nın da aralarında bulunduğu 57 üye ülkenin oy birliğiyle "Minsk sürecini ve ilgili yapılarını" kapatma kararı aldığı bildirilmiştir. Kapatma süreci 1 Aralık'ta tamamlanacaktır.⁶⁴ Bu konuda Dışişleri Bakanlığında yapılan açıklama aşağıdadır:

"Minsk Süreci ve bağlı yapılarının lağvedilmesine dair AGİT Bakanlar Konseyi tarafından 1 Eylül 2025 tarihinde alınan kararı memnuniyetle karşılıyoruz.

*Azerbaycan ve Ermenistan'ın ortak çabalarıyla mümkün olan bu tarihi karar, iki ülke arasındaki barış sürecinin önemli merhalelerinden birini teşkil etmiştir."*⁶⁵

Diasporanın intikamcı ve radikal unsurları, ANCA ve Ermeni Ulusal Konseyi-Uluslararası (ANC-I) Minsk Grubu'nun lağvedilmesini şiddetle kınamıştır. Ermeni Devrimci Federasyonu-Taşnaksutyun (ARF) ayrıca Ermenistan'ın bu kararı onaylamasının uluslararası hukuka göre geçersiz olduğunu iddia etmiştir.⁶⁶

Ermenistan'ı ziyaret eden ABD Dışişleri yetkilisi 11 Eylül'de TRIPP için ilk adımda 145 milyon dolar katkıda bulunacaklarını açıklamıştır.⁶⁷

63 Arshaluys Barseghyan, "Pashinyan Accuses Biden Administration of Failing to do What Trump Achieved", *OC Media*, 28 Ağustos 2025, <https://oc-media.org/pashinyan-accuses-biden-administration-of-failing-to-do-what-trump-achieved/>.

64 "OSCE Ministerial Council Ends Minsk Process Activities", *Caucasus Watch*, 3 Eylül 2025, <https://caucasuswatch.de/en/news/osce-ministerial-council-ends-minsk-process-activities.html>.

65 "No: 180, 2 Eylül 2025, AGİT Minsk Süreci ve Bağlı Yapılarına Son Verilmesi Kararı Hk.", *Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı*, Erişim Tarihi: 22 Ekim 2025, https://www.mfa.gov.tr/no_-180_-agit-minsk-sureci-ve-bagli-yapilarina-son-verilmesi-karari-hk.tr.mfa.

66 "ANCA Condemns Dissolution of OSCE Minsk Group; Urges U.S. Leadership to Hold Azerbaijan Accountable", *Armenian National Committee of America*, 1 Eylül 2025, <https://anca.org/press-release/anca-condemns-dissolution-of-osce-minsk-group-urges-u-s-leadership-to-hold-azerbaijan-accountable/>.

67 "Armenian Transit Corridor Gets Initial Financial Infusion", *Eurasianet*, 12 Eylül 2025, <https://eurasianet.org/armenian-transit-corridor-gets-initial-financial-infusion>.

Vaşington Antlaşması sonrası TRIPP terminolojisi Aliyev ile Paşinyan arasında süregiden tartışma konusu olmuş, Aliyev'in bu güzergâhı Zengezur Koridoru olarak adlandırmasına şiddetle karşı çıkan Paşinyan, koridor söyleminin Azerbaycan tarafından Ermenistan kontrolü ve egemenliği dışında olacağı şeklinde yorumlandığını, bunu kabul etmelerinin mümkün olmadığını çeşitli vesilelerle vurgulamıştır. Paşinyan 29 Eylül'de Avrupa Konseyi Parlamenter Asamblesini ziyaretinde basın AB'nin TRIPP projesine katılıp katılmayacağı sorusuna verdiği yanıtta, "*TRIPP Ermenistan ile ABD arasında ikili olarak görüşülmektedir. Ermenistan ve ABD'nin üzerinde anlaşacağı üçüncü bir taraf da projeye katılabilir. AB Ermenistan için güvenilir bir ortaktır. Biz daha çok güvenilir ortakların katılımını arzu ederiz.*" demiştir.⁶⁸

Duşanbe-Tacikistan'da düzenlenen Bağımsız Devletler Topluluğu (CIS) Devlet Başkanları Konseyi'nde 10 Ekim'de yaptığı konuşmada Paşinyan, Azerbaycan ile sağlanan barışın, aynı zamanda örgütün kuruluş belgesi olan, 1991 Alma Ata Bildirisi'ne dayandığını, ancak barışın tesisinin bütün sorunların halledildiği anlamına gelmediğini, tarafların hâlâ karşılıklı ticari, ekonomik, siyasi, kültürel bağlar kurması ve insani konuları çözümülemesi gerektiğini ifade etmiştir. Bunların kolay olmadığını ancak barışın verdiği güvenle zaman içinde halledilebileceğine inancını belirtmiştir.⁶⁹

Paşinyan toplantı marjında Azerbaycan Cumhurbaşkanı ile ikili görüşme yapmıştır. Basında çıkan haberde iki liderin çok ılımlı bir görüşme yaptıkları, barış ve güvenlik konularında ileri adımları görüştükleri örgütün Genel Sekreteri'ne atfen bildirilmiştir.

Ermenistan'ın Dış İlişkileri

Ermenistan dönem boyunca, dengeli ve dengeleyici, çok vektörlü dış politika anlayışını yaygın biçimde uygulamaya çaba göstermiş, açık biçimde Batı'ya açılırken, Doğu, Kuzey ve Güney ile ilişkilerini de göz ardı etmediği görüntüsünü vermeye özen göstermiştir.

68 "Discussions on Trump Route Project Have Already Begun – Pashinyan", *Arka News*, 29 Eylül 2025, <https://arka.am/en/news/politics/discussions-on-trump-route-project-have-already-begun-pashinyan/>.

69 "TRIPP Project Opens New Export and Import Opportunities for CIS Countries as Well: Pashinyan's Speech at CIS Council Meeting", *First Channel News*, 10 October 2025, <https://www.1lurer.am/en/2025/10/10/TRIPP-project-opens-new-export-and-import-opportunities-for-CIS-countries-as-well-Pashinyan-s-speech/1395287>.

Dışişleri Bakanı Mirzoyan 14 Mayıs'ta Brüksel'e bir çalışma ziyareti yapmış, AB Dış İlişkiler Şefi Kaja Kallas ile görüşmüştür. Taraflar AB-Ermenistan ilişkilerini geliştirme, derinleştirme olanaklarını ve somut alanlarda iş birliğini geliştirme konularını ele almıştır. AB tarafından yapılan açıklamada, AB-Ermenistan ilişkileri “görülmemiş hızla” derinleşiyor denmiştir.⁷⁰

Savunma Bakanı'nın başkanlığında bir heyet temaslarda bulunmak üzere 12 Mayıs'ta Almanya'yı ziyaret etmiş, Berlin'de BM Barış Koruma Bakanlar toplantısına katılmıştır.

Güvenlik Konseyi Sekreteri Grigoryan Uluslararası Güvenlik Forumu'na katılmak üzere İran'ı ziyaretinde 17 Mayıs'ta İranlı mevkidaşının yanı sıra Cumhurbaşkanı ve Dışişleri Bakanı ile de görüşmüş, Siyasi ve Uluslararası İncelemeler Enstitüsü'nü (IPIS) ziyaret etmiştir.⁷¹

Avrupa Siyasi Topluluğu'nun 19 Mayıs'ta Arnavutluk'ta yapılan altıncı zirvesine Paşinyan ile Mirzoyan Tiran'da katılmıştır.

Ermenistan ve Güney Kıbrıs Rum Yönetimi'nin (GKRY) karşılıklı mukim büyükelçilik açma kararı münasebetiyle GKRY Meclis Başkanı 18-21 Mayıs'ta Ermenistan'a gitmiştir. Mirzoyan ile görüşmesinde, uluslararası platformlarda karşılıklı desteğin kuvvetlendirilmesi ele alınmıştır. Ermeni mevkidaşı Simonyan ile yaptığı görüşmede ilişkilerin stratejik ortaklık düzeyine çıkartılması hususunda mutabık kalınmıştır.⁷²

İran Savunma Bakanı, iki ülke arasındaki ilk ortak askeri tatbikattan bir ay sonra, 20 Mayıs'ta Ermenistan'a resmi ziyarette bulunmuştur.

Mirzoyan'ın 21 Ocak Moskova ziyaretinin karşılığı olarak Rusya Dışişleri Bakanı Lavrov 20-21 Mayıs'ta Erivan'a gelmiştir. İki bakan 21 Mayıs'ta iki ülke Dışişleri Bakanlıkları arasında 2025-2026 İstişareler Planı'nı

70 “Foreign Minister Mirzoyan, EU Top Diplomat Discuss Deepening Armenia-EU Partnership” *ArmenPress*, 15 May 2025, <https://armenpress.am/en/article/1219644>.

71 “Armenian Security Council Secretary, Iran's Foreign Minister Discuss Bilateral and International Issues”, *ArmenPress*, 17 May 2025, <https://armenpress.am/en/article/1219911>.

72 “Deputies of Inter-Parliamentary Committee on Cooperation between RA National Assembly and House of Representatives of Cyprus meet with delegation led by Annita Demetriou”, *Aravot*, 19 Eylül 2025, <https://en.aravot.am/2025/05/19/359853/>.

imzalamıştır.⁷³ Rusya Dışişleri Bakanlığı 22 Mayıs'ta Lavrov'un Ermenistan'a çalışma ziyaretini özetleyen bir basın açıklaması yayınlamıştır. Görüşmelerden sonra taraflar ortak basın toplantısı düzenlemiş, basının sorularını da yanıtlamışlardır. Her iki bakan, bazı önemli konularda anlaşmazlıkları devam ediyor olsa da Ermenistan ve Rusya'nın müttefik olduklarını kaydetmiştir. Lavrov *"Bütünü itibarıyla, görüşmelerimizin sonucundan memnunuz. Açık konuştuk, ulusal tutumlarımızın özelliklerini gizlemedik."* demiştir. Anlaşamadıkları bazı konuları basının önünde açıklamaktan kaçınmamışlar, ancak bunların ilişkilerin önünde engel oluşturmadığı izlenimini vermişlerdir. Bu kapsamda, Lavrov güneyde, İran sınırında Kapan'da başkonsolosluk açma çalışmalarının da devam ettiğini hatırlatmıştır. Bu dönem içinde de bu konuda bir gelişme kaydedilmemiştir. Diğer taraftan Fransa 2 Haziran'da Kapan'da fahri konsolosluğunun açılışını yapmıştır.

Lavrov diplomatik ilişkilerin geliştirilmesi, ekonomik iş birliğinin önemi ve 3+3 Platformu'na özel atıfta bulunarak bölgesel entegrasyonu vurgulamış, AB ve Fransa'yı ismen anarak Batı'nın yapıcı olmayan ilgisini eleştirmiş, Rusya'nın Ermenistan'daki askeri varlığının devamlılığının gereğini ifade etmiştir. Lavrov'un konuşmalarında ABD'yi doğrudan eleştirmemesi dikkat çekmiştir.

Lavrov 21 Mayıs'ta Ermeni-Rus Slav üniversitesinde, çeşitli üniversitelerden çok sayıda öğrencinin, öğretim görevlilerinin STÖ temsilcilerinin katıldığı toplantıda konuşmuş ve soruları yanıtlamıştır. Üç saate yakın süre içinde, kapsamlı görüş alışverişi çerçevesinde, Paşinyan yönetiminin gündeme getirdiği "Gerçek Ermenistan" anlayışına karşı görüşler ifadeden kaçınmayan Lavrov, *"İnsan kendi tarihini ve geçmişini unutamaz... Ulusal marş ve devlet arması sadece sembol değildir, ana vatanın ruhudur... Bizde bir söz vardır 'Geçmiş geçmişte kalsın.' fakat tarih, atalarımızın mirası, anavatan için yaptıkları, halk veya inançları unutulmamalıdır. Tarih ruhta, kalpte, anılarda, çocukların ve torunların yetiştirilmesinde yer almalıdır."* ifadelerinde de bulunmuştur.⁷⁴ Lavrov Meçhul Asker Anıtı'na giderek törenle çelenk koymuş, Soykırım Anıtı'na ise bir çelenk gönderilmiştir.

73 "Meeting of the Foreign Ministers of Armenia and Russia", *Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia*, 21 May 2025, https://www.mfa.am/en/press-releases/2025/05/21/Mirzoyan_Lavrov/13240.

74 "Russia Warns Against Western Hegemony, Reaffirms Support for Armenia", *Aravot*, 23 May 2025, <https://en.aravot.am/2025/05/23/359958/?s=Russia+Warns+Against+Western+Hegemony%2C+Reaffirms+Support+for+Armenia+>.

Lavrov'un Erivan'a gelişinde Rusya'ya karşı bir ilk yaşanmış, Batı yanlısı bir grup aktivist Rus Büyükelçiliğinin yakınında ve kentin girişindeki bir köprüde Putin karşıtı görseller asmıştır. Putin'i kelepçeli gösteren resmin altında Ermenice, Rusça ve İngilizce "katil" yazılmıştır. Rus yetkililer olayı derhal kınamış, tahrik olarak nitelendirmiş ve sorumluların en ağır şekilde cezalandırılması istenmiştir.

Mirzoyan 5 Haziran'da parlamentoyu bilgilendirme konuşmasında, Rusya ile ilişkilerin gayet sağlıklı ve ortaklığa yönelik olduğunu vurgulamıştır. Elbette her şeyin "pürüzsüz" ve "bulutsuz" olmadığını, ancak bazı anlaşmazlıklara rağmen anlaşma bulunan ve normal iş birliği yapılan çok sayıda alan olduğunu söylemiştir. Ermenistan-Rusya 10. Bölgelerarası İşbirliği Forumu her iki ülkenin parlamento başkanlarının katılımıyla 6 Haziran'da Erivan'da toplanmıştır.⁷⁵ Rusya Dışişleri Bakanlığı 11 Haziran'da düzenlediği basın toplantısında, Ermenistan'daki Rus askeri üssünün kaldırılmasının gündemde olmadığını söylemiştir. Aynı hususu Paşinyan da 13 Haziran'da teyit etmiştir.

Temmuz başında iki ülke arasında Rus TV kanallarının Ermenistan aleyhinde yayınları nedeniyle ciddi bir kriz çıkmış, Ermenistan Dışişleri Bakanlığı 4 Temmuz'da Rusya Büyükelçisi'ni davet ederek, "Rus devlet televizyon kanallarında Ermenistan hükümeti aleyhinde açıkça dostça olmayan ve çok kez düşmanca propaganda yayınlanmasında" duyulan kuvvetli memnuniyetsizliği ifade eden bir nota verilmiştir. Rusya Dışişleri Bakanlığı da 8 Temmuz'da Ermenistan Büyükelçisi'ni davet etmiş, ilişkilerin tırmanmasının önlenmesi gereğine işaret edilmiştir.

Ermenistan Dışişleri Bakanlığı 26-27 Mayıs tarihlerinde ikinci kez uluslararası Erivan Diyalogu toplantısını düzenlemiştir. Slovakya Başbakanı, Karadağ ve Fransa Dışişleri Bakanları katılım göstermiştir.

ABD Enerji Bakanlığının Uluslararası Nükleer Politika ve İş Birliği Yetkilisi Bakan Yardımcısı beraberinde bir heyetle 2 Haziran'da Ermenistan'ı ziyaret etmiştir.⁷⁶

75 "10th Armenia-Russia Interregional Cooperation Forum Held in Yerevan", *ArmenPress*, 6 Haziran 2025, <https://armenpress.am/en/article/1221562>.

76 "Armenia and US Discuss Cooperation in the Field of Peaceful Nuclear Energy and Mining", *Arka News*, 5 Haziran 2025, <https://arka.am/en/news/economy/armenia-and-us-discuss-cooperation-in-the-field-of-peaceful-nuclear-energy-and-mining/>.

Hindistan ve Fransa'dan katılımlarla ilk defa düzenlenen "Raisina Akdeniz" toplantısına katılmak üzere Mirzoyan 12 Haziran'da Marsilya'ya gitmiş, Hindistan Dışişleri Bakanı ile "Sonraki Özel İlişki: İndo-Pasifik ile Avrupa Arasında Derinleşen Stratejik Ortaklık" başlıklı bir panelde yer almışlardır.

Mirzoyan 24-27 Haziran'da Çin Halk Cumhuriyeti'ne resmi ziyarette bulunmuştur.⁷⁷ Çin Dışişleri Bakanı Mirzoyan'ı ilk resmi ziyareti münasebetiyle hararetle karşılamış, iki ülke ilişkilerine aktif desteğini övmüş, iki ülkenin zengin tarihi ve derin kültürel kökleriyle kadim medeniyetler olduğunu söylemiş, Kuşak Yol Projesi'ndeki ortaklığa işaret etmiş, "Ermenistan ile ilişkilerimizi daha da güçlendirmeye, karşılıklı güveni derinleştirmeye, her iki ülkenin refahı mı artırmak üzere iş birliğini genişletmeye hazırız." demiştir. CGTN televizyonuna mülakat veren Mirzoyan, ziyaretinin gerçekleştirilenleri değerlendirmek ve geleceğin yol haritasını belirlemek bakımından "zamanlı" olduğunu söylemiş, artan ticaret hacmine, Erivan ile Urumçi arasında başlayan doğrudan uçak seferlerine işaret etmiştir.

Mirzoyan, Şanghay İşbirliği Örgütü (ŞİÖ) Genel Sekreteri ile de görüşmüş; örgütle diyalog ortaklığı statusündeki ilişkilerini daha geliştirme arzusunu ifade etmiştir.⁷⁸ 3 Temmuz'da Ermenistan Hükümetinin yaptığı bir açıklamada, Ermenistan'ın Şanghay İşbirliği Örgütüne üyelik başvurusunda bulunmasının planlandığı bildirilmiştir.

Paşinyan Çin'in liman kenti Tianjin'de 31 Ağustos'ta düzenlenen ŞİÖ zirvesine katılmıştır. Çin devlet televizyonu CCTV haberine göre, iki ülke liderinin görüşmesinde, Çin ve Ermenistan arasında stratejik ortaklık kurulmuş, bu hususta bir ortak bildiri yayınlanmıştır. Çin Cumhurbaşkanı Şi Jinping, Paşinyan'a iki ülkenin birbirini kuvvetle desteklemeleri ve her alanda iş birliğini derinleştirmeleri gerektiğini söylemiştir.⁷⁹ Ayrıca, Erivan'da bir Konfüçyüs Üniversitesi açılacağı duyurulmuştur. Paşinyan daha

77 "Meeting of the Foreign Minister of Armenia with the Foreign Minister of China", *Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia*, 26 Haziran 2025, https://www.mfa.am/en/press-releases/2025/06/26/Mirzoyan_Wang_Yi/13337?utm.

78 "Meeting of the Foreign Minister of Armenia with the Secretary-General of the Shanghai Cooperation Organization", *Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia*, 27 Haziran 2025, https://www.mfa.am/en/press-releases/2025/06/27/Armenia_SCO/13339.

79 "(SCO Tianjin Summit) China, Armenia Establish Strategic Partnership", *The State Council The People's Republic of China*, 31 Ağustos 2025, https://english.www.gov.cn/news/202508/31/content_WS-68b3ca13c6d0868f4e8f5330.html.

sonra Pekin’de 26 ülke lideriyle Zafer günü 80’inci yıl dönümü törenine ve kutlamalarına katılmıştır.18 Eylül’de bir basın toplantısında Paşinyan, Çin ziyaretinin en önemli sonucunun iki ülke arasında stratejik ortaklık kurulması olduğunu, böylece iş çevrelerinin artık ekonomi ve diğer tüm alanlarda iş birliğini geliştirmek için olumlu siyasi işaret aldıklarını söylemiştir.

Ermenistan Savunma Bakanı 17-19 Eylül tarihlerinde Pekin “Xiangshan Forumu’na” katılmak üzere Çin’e gitmiştir. 2006 yılında başlayan forum Asya-Pasifik güvenlik diyalogunda yan kuruluş olarak öngörülmüştür.

AB Dışişleri Şefi Kallas 30 Haziran’da Ermenistan’ı ziyaret etmiş, görüşmeleri sonrası Mirzoyan AB ile yeni bir ortaklık gündemi üzerindeki müzakerelerin başarılı geçtiğini, bir ortaklık antlaşması imzalandığını duyurmuş, Ermenistan-AB ilişkilerinin şimdiye kadar hiç bu kadar yakın ve kapsamlı olmadığını söylemiştir.⁸⁰ Aynı ifadeyi Kallas da kullanmıştır.

Ermenistan Dışişleri Bakanlığında 30 Haziran’da yapılan açıklamada, Mirzoyan’ın Kırgızistan’da yapılacak Ortak Güvenlik Teşkilatı (CSTO) Bakanlar Konseyi toplantısına katılmayacağı, dolayısıyla Teşkilat’ın toplantılarına katılmama kararında bir değişiklik olmadığı bildirilmiştir.

Yunan basını 4 Temmuz’da, Türkiye’ye karşı Yunanistan, GKRY, Hindistan ve Ermenistan’ın oluşturacağı bir “Batı Asya QUAD’ı” düşüncesini gündeme getirmiştir.

12-20 Ağustos tarihlerinde ABD ile Ermenistan’da “Kartal Ortak-2025” ortak askeri tatbikatı üçüncü kez yapılmıştır. Tatbikatın açılış töreninde Ermenistan Genelkurmay Başkanı ve Savunma Bakanı Birinci Yardımcısı Korgeneral Asriyan ve ABD Büyükelçisi hazır bulunmuştur. Tatbikata ABD tarafından ABD Avrupa ve Afrika ordusu ile Kansas Ulusal Muhafızları unsurları katılmıştır. Yapılan yorumlarda tatbikatın askeri niteliğinden ziyade siyasi yönünün ön planda geldiği ifade edilmiştir. 27 Ağustos’ta bir Ermeni birliği, askeri ABD uçağı ile bir ABD Savunma Bakanlığı yetkilisi ve Büyükelçilik askeri ataşesinin refakatinde, KFOR barış gücünde görev yapmak üzere Kosova’ya nakledilmiştir.

80 “Meeting between Foreign Minister of Armenia Ararat Mirzoyan and EU High Representative for Foreign Affairs and Security Policy Kaja Kallas”, *Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia*, 30 Haziran 2025, https://www.mfa.am/en/press-releases/2025/06/30/Mirzoyan_Kallas/13346?

Vaşington Antlaşması'na karşıtlığını gizlemeyen be bunu kendisine karşı bir tehdit unsuru olarak değerlendiren İran'ın endişelerini gidermek amacıyla Ermeni yetkililer yoğun bir temas trafiği içine girmiştir. Bunun sonucu İran Cumhurbaşkanı Pezeşkiyan ABD'nin bölgedeki varlığını görüşmek ve bazı temel antlaşmalar imzalamak üzere üst düzey bir heyetle 19 Ağustos'ta Ermenistan'ı ziyaret etmiştir.⁸¹ İran Dışişleri Bakanı ziyaret öncesi yaptığı açıklamada, ziyaretin Güney Kafkaslar'ın jeopolitik haritasında hiçbir değişikliğin yapılmamasının sağlanmasına odaklanacağını, İran'ın herhangi bir sınır değişikliğine veya bölgede yabancı askeri gücün varlığına kesinlikle karşı olduğunu vurgulamıştır.

Paşinyan-Pezeşkiyan görüşmesi sonrası kapsamlı bir ortak bildiri yayınlanmıştır. İlişkileri çok yönlü olarak ele alan bildiride, karşılıklı ticaret hacminin 3 milyar dolara çıkarılması hedefi konmuş, Basra Körfezi'nden Karadeniz'e uzanan koridor üzerinde durulmuş, bölgesel iş birliği mekanizmalarının geliştirilmesi kapsamında 3+3 Platformu'na işaret edilmiştir. Heyetlerde bulunan üst düzey yetkililer tarafından geniş bir yelpazeyi kapsayan 10 antlaşma imzalanmıştır. İran Dışişleri Bakanı, Ermenistan'ın ülkesinden İran'a bir tehdit yönelmesine hiçbir zaman izin vermeyeceğine dair teminat verdiğini söylemiştir. Görüşmeler sonrası düzenlenen ortak basın toplantısında Pezeşkiyan, Kafkaslar'da barış ve istikrarın İran için stratejik bir öncelik olduğunu, bölgenin jeopolitik rekabet alanı olmamasını vurgulamıştır. Ziyaret sonrası İran'ın endişelerinin ne ölçüde giderilebileceği konusundaki yorumlar genellikle iyimser olmamıştır. Ermenistan dönüşü Putin ile telefonda görüşen Pezeşkiyan, Ermenistan hükümetinin Azerbaycan için İran sınırında ABD idaresinde bir transit koridoru açılması kararından duyduğu rahatsızlığı ifade etmiş, 3+3 Bölgesel Platformu'nun daha uygun bir mekanizma olacağını yinelemiştir.⁸²

Ermenistan Güvenlik Konseyi Sekreteri Grigoryan 29 Ağustos'ta İran'a gitmiş, İran Yüksek Ulusal Güvenlik Konseyi yeni Sekreteri Larijani ile görüşmüş, muhatabı iki ülke arasında kapsamlı bir stratejik ilişkiler belgesi imzalanmasının bölgede barışın güçlenmesi için gerekli bir adım olduğunu

81 "Armenia Reassures Visiting Iran Leader it Will Control Azerbaijan Corridor", *Aljazeera*, 19 Ağustos 2025, <https://www.aljazeera.com/news/2025/8/19/armenia-reassures-visiting-iran-leader-it-will-control-azerbaijan-corridor>.

82 "Ermenistan Başbakanı ile İran Cumhurbaşkanı'nın Ortak Bildirisi Yayınlandı", *Ermenistan Kamu Radyosu*, 20 Ağustos 2025, <https://tr.armradio.am/2025/08/20/ermenistan-basbakani-ile-iran-cumhurbaşkaninin-ortak-bildirisi-yayimlandi/>.

ifade etmiştir.⁸³ Grigoryan, Cumhurbaşkanı tarafından da kabul edilmiş ve görüşmede Pezeşkiyan hiçbir yabancı gücün iki ülke arasındaki dostça ve stratejik ilişkileri bozmasına olanak tanınmamasının önemini vurgulamış, bölgede yabancı kuvvet bulunmaması hususuna değinmiş, bu konudaki endişelerinin Ermenistan yetkililerinin verdiği bilgi ve teminatla büyük ölçüde giderildiğini söylemiştir.

31 Ağustos Tianjin ŞİÖ zirvesinde görüşen Ermenistan ve Pakistan liderleri, iki ülke arasında diplomatik ilişki kurulması hususunda anlaşmışlardır.

Paşinyan Osaka’da “Expo 2025” fuarına katılmak üzere 5 Eylül’de Japonya’ya gitmiştir.⁸⁴

Mirzoyan 17-18 Eylül’de Hollanda’ya bir çalışma ziyaretinde bulunmuştur. Bu münasebetle, Ermenistan’ın Lahey Tahkim Daimi Mahkemesine katılım oturumuna da katılmıştır.⁸⁵ 22 Eylül’de BM Genel Kurulu 80. oturumu için New York’a gitmiş, katıldığı G-20 Bakanlar Toplantısı’nda barış kavşakları projesini ve TRIPP olanaklarını tanıtan bir konuşma yapmıştır.

Eylül’ün ikinci haftası ABD Dışişleri Bakanlığı Avrupa ve Avrasya Dairesi başkanlığında bir heyet, Vaşington Antlaşması’nın uygulanmasını görüşmek, özellikle TRIPP Projesi’nin hayata geçirilmesini ele almak üzere Ermenistan’ı ziyaret etmiştir.⁸⁶

Paşinyan, Dünya Atom Haftası Forumu’na katılmak üzere 24 Eylül’de Moskova’ya gitmiştir. Burada yöneltilen, Ermenistan’da yeni nükleer santrali kimin kuracağı sorusunu geçiştirmiş, taahhüt altına girmemiştir.⁸⁷ Forumdan

83 “Larijani: Iran–Armenia Strategic Ties Agreement ‘Vital and Necessary’”, *Press Tv*, 31 Ağustos 2025, <https://www.presstv.ir/Detail/2025/08/31/754096/Supreme-National-Security-Council-Ali-Larijani-strategic-partnership-document-Armenia-Armen-Grigoryan->.

84 “Prime Minister Pashinyan to Leave For Japan on a Working Visit”, *Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia*, 29 Ağustos 2025, <https://www.primeminister.am/en/press-release/item/2025/08/29/Nikol-Pashinyan-will-leave-for-Japan>.

85 “Remarks by Foreign Minister of Armenia at the Event Marking Armenia’s Accession to the PCA”, *Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia*, 18 Eylül 2025, https://www.mfa.am/en/press-releases/2025/09/18/Mirzoyan_PCA/13457.

86 “US Delegation Discusses Key Transit Route in Yerevan”, *Hürriyet Daily News*, 14 Eylül 2025, <https://www.hurriyetaidailynews.com/us-delegation-discusses-key-transit-route-in-yerevan-213573>.

87 “The Safe Operation of the Armenian Nuclear Power Plant is a Strategic Priority for the Government of the Republic of Armenia. Prime Minister”, *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 25 Eylül 2025, <https://www.primeminister.am/en/press-release/item/2025/09/25/Nikol-Pashinyan-conference-World-Atomic-Week>.

sonra 25 Eylül’de Putin ile ikil bir görüşme yapmıştır. Bu görüşme 31 Ağustos’ta Tianjin ŞİÖ zirvesindeki görüşmelerinden sonra, kısa süre içinde ikincisi olmuştur. Her ne kadar Putin ikili ilişkilerden ve bağlardan övgüyle bahsetse de, Ermenistan’ın AB’ye katılma girişimleri ve Ortak Güvenlik Teşkilatına karşı tutumu başta olmak üzere birçok anlaşmazlık konuları olduğu bilinmektedir. Bunun bir göstergesi, Rus yetkililerin, aralarında papazların da bulunduğu 100 kadar Ermeninin Ermenistan Büyükelçiliği önünde, Paşinyan aleyhtarı söylemlerle gösteriyi izin vermesi olmuştur.

27 Eylül’de BM Genel Kuruluna uzaktan hitap eden Paşinyan, Azerbaycan ile barışın tesis edildiğini vurgulamış, Türkiye ile gelişen ilişkilere geniş yer vermiş, Azerbaycan Cumhurbaşkanı’nın Zengezur Koridoru söylemini kuvvetle eleştirmiş, 2026 Mayıs ayında Ermenistan’ın Avrupa Siyasi Topluluğu 8. Zirvesi’ne ev sahipliği yapacağını duyurmuş, konuşmasında 3+3 Platformu’na da yer vermiştir.⁸⁸

Mirzoyan 30 Eylül’de Varşova Güvenlik Forumu’na katılmış, “Lizbon’dan Erivan’a: Daha Geniş bir Komşulukta Avrupa Stratejisinin Öngörülmesi” başlıklı oturumda konuşmuş, Azerbaycan ile barışın AB dâhil, daha geniş bir bölge için önemi üzerinde durmuştur.⁸⁹

Paşinyan 10 Ekim’de Tacikistan-Duşanbe’de Bağımsız Devletler Topluluğu zirvesine katılmıştır. Daha sonra, ABD Başkanı’nın daveti üzerine, 13 Ekim’de İsrail-Filistin (Gazze) savaşını sona erdirmek üzere düzenlenen Mısır-Şarm el-Şeyh liderler barış toplantısında yer almıştır.

Türkiye ile İlişkiler

Normalleşme sürecinin somut ve olumlu etkileri dönem içinde görülmüş, dikkat çekici gelişmeler sürece ivme kazandırmıştır.

Mirzoyan 20 Mayıs’ta AB’nin Doğu Avrupa ve Orta Asya ülkelerine akredite büyükelçileri için düzenlenen seminerde Ermenistan’ın dış politikasını ele

88 “ Prime Minister of the Republic of Armenia Nikol Pashinyan’s speech at the 80th session of the UN General Assembly”, *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 27 Eylül 2025, <https://www.primeminister.am/en/statements-and-messages/item/2025/09/27/Nikol-Pashinyan-Speech>.

89 “Remarks by the Foreign Minister of Armenia at the Warsaw Security Forum”, *Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia*, 29 Eylül 2025, https://www.mfa.am/en/speeches/2025/09/29/Mirzoyan_WSF/13516.

alan kapsamlı konuşmasında Türkiye ile ilişkiler hakkında şunları söylemiştir: *“Ermenistan’ın bölgede barışa ve istikrara bağlılığı ülkemizin Türkiye ile normalleşme sürecinde attığı adımlarla daha da ortaya konmuştur. Ermenistan Başbakanı ile Türkiye Cumhurbaşkanı’nın toplantılarının yanı sıra benim de ülkenin Dışişleri Bakanı ile görüşmelerimle üst düzey diyalog sürmektedir. Diplomatik ilişki kurulması ve sınırların açılmasıyla tam normalleşmenin her iki ülke ve onun ötesindeki bölge için önemli olanakların kilidini açacağına kuvvetle inanıyoruz.”*⁹⁰

26 Mayıs’ta “Erivan Diyalogu” forumunda bir panelde yer alan Mirzoyan, yöneltilen “Ermenistan-Azerbaycan arasında olası bir barış antlaşması Ermenistan-Türkiye ilişkilerinin gelişmesinde bir sıçrama taşı teşkil eder mi?” sorusuna verdiği yanıtta: *“Eğer kısa bir cevap verecek olursam-evet. Türkiye ile bir diyalog başlattık; her iki tarafın açıkça belirttiği üzere süreç ön koşulsuz yürümelidir. Belirtmek isterim ki, Ermenistan ile Türkiye arasındaki diyalog, bazılarının beklemiş olabileceği kadar, sorunlu olmamıştır.”* demiş, ayrıca diplomatik ilişkilerin tesisi, sınırın açılması ve ulaşım sorunlarının halli önünde kalan tek engelin Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki müzakerelerin sonuçlanmamış olmasının teşkil ettiğini söylemiştir.⁹¹

Ermenistan basını Cumhurbaşkanı Erdoğan’ın 29 Mayıs’ta Azerbaycan’dan dönerken uçakta basına verdiği bilgileri manşetlere taşımış ve ayrıntılı yer vermiştir. Türkiye’nin Güney Kafkaslarda istikrar, barış ve refahın sağlanmasına atfettiği önemin, bir an önce Azerbaycan ile Ermenistan arasında kalıcı barış antlaşmasının imzalanmasının gereğinin vurgulandığı, Türkiye ile Ermenistan’ın dikkatli bir normalleşme süreci sürdürdüğü, bunun bütün bölge ülkelerinin çıkarına olduğu, Zengezur Koridoru’na da değindiği, bunun sadece Azerbaycan ile Nahçıvan’a değil bütün Türk dünyasına bir köprü hizmeti vereceğinin ifade edildiği özellikle kaydedilmiştir.⁹²

90 “Keynote Speech by the Minister of Foreign Affairs of Armenia Regional Seminar of The European Union Ambassadors to the Countries of Eastern Europe and Central Asia”, *Mission of the Republic of Armenia to the European Union*, 20 Mayıs 2025, <https://eu.mfa.am/en/news/2025/05/20/keynote-speech-by-the-minister-of-foreign-affairs-of-armenia-regional-seminar-of-the-european-union/14418>.

91 “Speech by the Foreign Minister of Armenia at the Panel Discussion within the Framework of the “Yerevan Dialogue” International Forum”, *Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia*, 26 Mayıs 2025, https://www.mfa.am/en/speeches/2025/05/26/Mirzoyan_YD_Panel/13246.

92 “Erdogan Calls for Swift Signing of Armenian-Azeri Peace Treaty”, *ArmenPress*, 29 Mayıs 2025, <https://armenpress.am/en/article/1220936>.

Başbakan Paşinyan 5 Haziran'da Cumhurbaşkanı Erdoğan'ı arayarak Kurban Bayramı'nı kutlamış, Erdoğan da Paşinyan'ı Avrupa Siyasi Topluluğunun 2026 ilkbaharında Ermenistan'da yapılacak olması nedeniyle kutlamıştır. Görüşmede ikili ilişkiler, bölgesel ve küresel konular ele alınmış, iki ülke arasındaki memnuniyet verici diyalogun devamı hususunda mutabık kalınmıştır.⁹³

Mirzoyan, 5 Haziran'da parlamentoda yaptığı konuşmada, *"Türkiye ile diplomatik bağlarımızın bulunmamasına rağmen, diplomatik ilişkimizin bulunduğu birçok ülkeden daha aktif ve etkili diyalog içerisindeyiz. Eğer birisi bu diyalogun artık sahada somut sonuçlar vermesinin zamanı gelmiştir derse, elbette haklıdır. Eğer birisi bunu söylerse, kabul ederim."* demiştir.⁹⁴

GLOBSEC 2025 Forumu'nda konuşan Paşinyan 13 Haziran'da, son birkaç yılda Türkiye ile aktif bir diyalog geliştirdiklerini, geçmişte üçüncü bir tarafın aracılığına ihtiyaç duyarken artık doğrudan temas kurduklarını ifade etmiş, *"Türkiye Cumhurbaşkanı ile birkaç toplantımız oldu ve bunlar yapıcıydı. Doğrudur, henüz sahada somut sonuçlar sağlanmamıştır ancak önemli ilerleme kaydedilmiştir. Örneğin, üç yıl önce Ermenistan herhangi bir konuda Türkiye'nin tutumunu öğrenmek istediğinde üçüncü bir ülkenin aracılığını istedi. Bugün komşularımızla doğrudan haberleşme hatta günlük temas içindeyiz."* demiştir.⁹⁵ Paşinyan bu gelişmenin diplomatik ilişki kurulması, sınırların açılması ve ekonomik bağların güçlendirilmesini sağlayacağını ümit ettiğini, bunun bir zaman meselesi olduğunu belirtmiş, konuşmasını: *"Bu bölgenin daha geniş ekonomik gündemi ile bağlantılıdır, ancak söylediğim gibi, barışın tesisi yolunda istikrarlı biçimde hareket ediyoruz. Bu görevimizdir ve gerçekleştirmeye kararlıyız. Elbette halledilmesi gereken bazı nüanslar bulunmaktadır ancak başaracağımızdan eminim."* sözleriyle tamamlamıştır.

APRI 2025 Forumu'nda konuşan Ermenistan Güvenlik Konseyi Sekreteri Grigoryan 13 Haziran'da, *"Türkiye ile ilişkilerin normalleşmesi gündemimizin öncelikleri arasındadır. İlişkilerin normalleşmesine ve sınırların açılmasının*

93 "Pashinyan, Erdogan Discuss Armenia-Turkiye Relations and Regional Developments", *ArmenPress*, 5 Haziran 2025, <https://armenpress.am/en/article/1221484>.

94 "Mirzoyan: Ermenistan ve Türkiye Aktif Bir Diyalog İçinde", *Ermenistan Kamu Radyosu*, 6 Haziran 2025, <https://tr.armradio.am/2025/06/06/mirzoyan-ermenistan-ve-turkiye-aktif-bir-diyalog-icinde/>.

95 "Pashinyan Highlights Direct Contact, Active Dialogue with Türkiye", *ArmenPress*, 13 Haziran 2025, <https://armenpress.am/en/article/1222263>.

sağlanmasına yönelik çalışmaya devam ediyoruz. Her şey ideal olmasa da, normalleşme sürecindeki ilerleme açıktır.” demiştir.⁹⁶

Ermenistan Dışişleri Bakanlığında 16 Haziran’da yapılan açıklamada, Bakan Yardımcısı Kostanyan’ın Ankara’da mevkidaşı Ekinci ile görüştüğü, tarafların ikili ve bölgesel konuları ele aldığı bildirilmiştir.⁹⁷

Başbakan Paşinyan, Cumhurbaşkanı Erdoğan’ın daveti üzerine 20 Haziran’da İstanbul’a gelmiştir. Heyetinde Dışişleri Bakanı Mirzoyan, Bakan Yardımcısı Kostanyan, Meclis Başkan Yardımcısı ve Normalleşme Süreci Özel Temsilcisi Rubinyan yer almıştır. Bu Ermenistan’dan bu düzeyde ilk resmi ziyaret olmuş, tarihi bir ziyaret olarak nitelendirilmiştir. Resmi görüşmelerin yanı sıra Paşinyan, Ermeni toplumu temsilcileriyle görüşmüş, Ermeni Patrikhanesi kilisesini, bir Ermeni okulunu ve Sultanahmet Camisi’ni ziyaret etmiştir.

Dolmabahçe Sarayı’nda Cumhurbaşkanlığı Çalışma Ofisinde yapılan görüşmede, ikili ilişkiler, normalleşme süreci, Ermenistan-Azerbaycan barış antlaşması çalışmaları ve bölgedeki gelişmeler ele alınmıştır.⁹⁸ Cumhurbaşkanı Erdoğan devam eden barış görüşmelerinin sonuçlanmasının önemini vurgulamış, Türkiye’nin kazan-kazan anlayışıyla bölgenin kalkınması çabalarına her türlü desteği sağlamaya devam edeceğini söylemiştir. Görüşme sonrası ortak bildiri yayınlanmamış, taraflar kendi açıklamalarını yapmıştır. Paşinyan’ın görüşme öncesi ifade ettiği “Görüşmeden abartılı beklentiler olmamalıdır.” demeci doğrultusunda, sürpriz bir gelişme yaşanmamış, ancak ziyaretin bizzat kendisi normalleşme sürecinin önemli bir kilometre taşı oluşturmuştur. Paşinyan daha sonra sosyal medya hesabında yayınlanan mesajında, Cumhurbaşkanı Erdoğan ile “derinlemesine” görüş alışverişinde bulunduğu, “Ermenistan-Türkiye normalleşme sürecini, bölgesel gelişmeleri ve diyalogun sürdürülmesinin önemini” görüştüklerini, Ermenistan’ın bölgede barış ve istikrarın inşasına bağlı olduğuna teminat verdiğini belirtmiştir.

Ermeni toplumu temsilcileriyle görüşmesinde Paşinyan, iki ülkenin bölgesel konularda görüşlerinin oldukça yakın olduğunu, maalesef bölgede gerginliğin

96 “Armenian Official Sees Progress in Normalization with Türkiye”, *ArmenPress*, 13 Haziran 2025, <https://armenpress.am/en/article/1222217>.

97 “Armenian, Turkish Deputy Foreign Ministers Meet in Ankara”, *ArmenPress*, 16 Haziran 2025, <https://armenpress.am/en/article/1222443>.

98 “Cumhurbaşkanı Erdoğan ve Ermenistan Başbakanı Paşinyan Görüşmesine İlişkin Açıklama”, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı, 20 Haziran 2025, <https://www.iletisim.gov.tr/turkce/haberler/detay/cumhurbaskani-erdogan-ermenistan-basbakani-pasinyani-kabul-etti-20-06-25>.

bulduğunu, böyle ziyaretlerin ve temasların temel amacının bölgenin nasıl daha istikrarlı, daha barışçıl ve daha güvenli hâle getirilebileceğini görüşmek olduğunu belirtmiştir. Paşinyan ayrıca 2026 ilkbaharında Ermenistan’da düzenlenecek Avrupa Siyasi Topluluğu 8. Zirvesi’ne Cumhurbaşkanı Erdoğan’a şahsi davette bulunacağını söylemiştir.

Ermeni Katolik ve Ermeni Protestan temsilcileri hazır bulunurken, Ermeni Patrikhanesinden hiçbir din adamı Başbakan’ın toplumla görüşmesinde bulunmamış, Paşinyan “*Onlar bana gelmezse ben onlara giderim.*” demiş, kiliseye gittiğinde hiçbir din adamı kendisini karşılamamıştır. Patrik Sahak II Maşalyan mazeret olarak, yurt dışında, ABD’de olduğunu ifade etmiştir.⁹⁹(ABD ziyaretinde Patrik, Rum Ortodoks Başpiskoposunu da ziyaret etmiş, Yunan muhatabı Rum ve Ermeni kiliseleri arasındaki kardeş ilişkiden övgüyle bahsetmiş, Orta Doğu’da saldırı altında bulunan Ortodoks Ermeni, Süryani ve Koptik kiliselerin dayanışmasının her zamankinden daha hayati olduğunu vurgulamıştır)

Görüldüğü üzere İstanbul Ermeni Patrikhanesi açıkça Türkiye’nin misafiri, resmi ziyarette bulunan Başbakan Paşinyan’a karşı tavır koymuştur. Bu tutum kuşkusuz Eçmiadzin’in Paşinyan ile çatışmasından kaynaklanmaktadır, Estonya ziyaretinde Paşinyan’a hoş geldiniz diyen Başpiskopos’un kınanması akıllarda kalmıştır. İstanbul Ermeni Patrikhanesinin bir yanda tabii olduğu, vatandaşı bulunduğu ülkenin protokol gerekleri, diğer yanda ruhani bir merkezin siyasi çatışmasında taraf olmak gibi sıkıntılı bir ikilem karşısında kaldığı ve tercihi görülmüştür. Tepkiler karşısında Patrikliğin 25 Haziran’da yaptığı açıklamada, “Paşinyan ile tüm dünya Ermenileri ruhani lideri Katolikos II. Karekin arasında yaşananlar” hatırlatılarak “*Patriklik makamımız Sayın Başbakan’a tepkisini hissettirmeyi uygun addetmiştir. Burada amaçlanan mevcut gergin ortamın tüm Ermeni dünyasında hoşnutsuzluk akımı ve olumsuz bir ortam yaratmış olduğunu yansıtmaktır.*” denmiştir.¹⁰⁰

Patrik Maşalyan, 3 Temmuz’da Patrikhane salonunda Ermeni basını ile bir toplantı yapmış ve kendi açısından yapılan eylemin gerekçelerini ayrıntılı biçimde yinelemiş, “*Paşinyan İstanbullu Ermenilerden daha zeki, ne olduğunu*

99 “Türkiye Ermenileri Patrikliği’nden Paşinyan’ın İstanbul ziyaretinde Patrikhane’nin Kapalı Olmasıyla İlgili Açıklama”, *AGOS*, 25 Haziran 2025, <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/34013/turkiye-ermenileri-patrikligi-nden-pasinyan-in-istanbul-ziyaretinde-patrikhane-nin-kapali-olmasiyla-ilgili-aciklama>.

100 “Pashinyan Plans to Invite Erdogan To European Political Community Summit in Yerevan”, *ArmenPress*, 21 Haziran 2025, <https://armenpress.am/en/article/1222981>.

anlıyor.” demiştir. ABD ziyareti hakkında şunları söylemiştir: “Gözlemim, Orta Doğu’daki Hıristiyan toplumlar büzüşüyor ama ABD’de büyüyor. ABD diasporanın merkezi ve bir buçuk milyon Ermeni yaşıyor. Ancak onlar da seyrelme problemi yaşıyor. ABD koca bir kıta. Oraya giden Ermenilerin bir araya gelme olanakları kısıtlı. Bu da asimilasyonun kapılarını açıyor. Üçüncü jenerasyonda Ermeni kimliği oluşturmada sorun yaşıyorlar. Los Angeles ve Kaliforniya’da yeni kiliseler ve okullar açıyorlar. Başlarında piskoposların emekleri büyük, aktif bir şekilde çalışıyorlar. Pozitif bir görüntü sergiliyorlar. Bizde Ermeniler buharlaşıyor. Bulut olup Amerika’ya gidiyorlar ve bereketlendiriyorlar. Orada önemli işler yapıyorlar.”¹⁰¹

Patrik Maşalyan 14 Ekim’de Ermenistan Basın Ajansına da Ermeni toplumu adına bir mülakat vermiştir. “Türk-Ermeni Toplumu Ermenistan ile Normalleşmeyi Destekliyor” başlığı ile yayınlanan haberde Patrik’in “Toplumumuz Türk-Ermeni ilişkilerinin normalleşmesi sürecini destekliyor. Biz bu ilişkilerin daha yakınlaşmasını istiyoruz. Bu aynı zamanda bizim omuzlarımızdaki yükü hafifletecektir. Geçmiş 100 yıldan fazla Türk-Ermeni ilişkileri o kadar gergindi ki, burada ‘Ermeni’ sözcüğü küfür sayılıyordu. Ermenistan’da da ‘Türk’ sözcüğü aynı anlama geliyordu. Bu nedenle, ilişkiler gelişirse omuzlarımızdan en ağır yük kalkacaktır. Daha dostça bir havada nefes alabilmeye ihtiyacımız var. Bugün nüfusumuz 35-40 bin ise, 25 yıl sonra 10-15 bine inecektir. Toplumumuzun kurumları ise 125 bin kişi için yapılmıştır. Bu şehirde, 33 Apostolik, 12 Katolik, 4 Protestan olmak üzere 50 kilisemiz bulunmaktadır. Ancak artık bunları dolduramıyoruz. Bir zamanlar 50 okulumuz vardı, şimdi 17 kaldı.” ifadeleri yer almıştır.¹⁰²

Ermenistan Bölgesel Yönetim ve Altyapı Bakanı 27 Haziran’da İstanbul’da Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı ile görüşmüştür. Ermenistan Basını görüşme hakkında Bakan Alparslan Bayraktar’ın sosyal medya mesajına yer vermiştir: “İstanbul’da Ermenistan Bölgesel Yönetim ve Altyapı Bakanı Sayın Davit Khudatyan ile bir araya geldik. Görüşmede Türkiye ve Ermenistan arasında enerji alanında iş birliği imkânlarını değerlendirdik.”¹⁰³

101 “Patrik Maşalyan: “Başbakan Paşinyan’a Sessiz Protestomuzu Gösterdik””, *HyeTert*, 3 Temmuz 2025, <https://hyetert.org/2025/07/03/patrik-masalyan-basbakan-pasinyana-sessiz-protestomuzu-gosterdik/>.

102 Araks Kasyan, “Turkish-Armenian Community Supports Normalization with Armenia, Says Sahak II”, *ArmenPress*, 14 Ekim 2025, <https://armenpress.am/en/article/1232012>.

103 “Türkiye ve Ermenistan Enerji İş Birliği Görüldü”, *HyeTert*, 26 Haziran 2025, <https://hyetert.org/2025/06/27/turkiye-ve-ermenistan-enerji-is-birligi-gorusuldu/>.

Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın Azerbaycan ziyareti dönüşü uçuşta basın mensupları ile görüşmesinde, Ermenistan'ın ulaşım koridorları konusunda daha esnek bir tutum içine girdiği ifadesi hakkında 5 Temmuz'da görüşü sorulan Ermenistan Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü, Ermenistan'ın bölgesel bağlantıların genişletilmesini ve ekonomik kalkınmanın teşvik edilmesini daima desteklediğini, Barış Kavşakları projesine atıfla ve Ermenistan içindeki yolların Ermenistan'ın tam kontrolü altında olacağı vurgusuyla yanıtlamıştır.¹⁰⁴

Vaşington Antlaşması hakkında bilgi vermek üzere Paşinyan 11 Ağustos'ta Cumhurbaşkanı Erdoğan'ı aramıştır. Erdoğan Azerbaycan ile varılan antlaşma için Paşinyan'ı kutlamış, barışın bölge barışı için kıymetli olduğunu ve bu adımın somut eylemlere dönüşmesi gerektiğini ifade etmiştir. Cumhurbaşkanı Erdoğan bu vesileyle, Türkiye-Ermenistan normalleşme sürecini geliştirmek üzere teknik düzeyde görüşmelerin devam edeceğini ve bu yöndeki gayretlerde ısrarlı olunacağını belirtmiştir.¹⁰⁵

22 Ağustos'ta 224 kilometrelik Kars-Dilucu demir yolu inşaatının başlama törenine Ermenistan basınında geniş yer verilmiş, TRIPP bağlantılı yorumlar yapılmıştır. Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın bu konudaki beyanı da öne çıkmıştır: “224 kilometre Kars-Iğdır-Aralık-Dilucu demiryolu hattı Zengezur koridorunun belkemiğini oluşturacaktır. Çift hat, elektrikli ve sinyal sistemli olacaktır. Bu hat yılda 5.5 milyon yolcu ve 15 milyon ton yük taşıyacaktır. 2.4 milyar avro tutarındaki bu proje hayata geçtiğinde, Çin'den İngiltere'ye uluslararası ticaret yolu etkili hale gelecektir.”

28 Ağustos'ta Dışişleri Bakanı Hakan Fidan bir röportajında Vaşington'da varılan antlaşmaların bölge için çok olumlu bir tablo yarattığını, Azerbaycan'ın Türkiye ile Vaşington toplantısı ve antlaşmalar konusunda istişarelerde bulunduğunu, Türkiye'nin Zengezur Koridoru konusundaki tutumunun karşılıklı itimada dayandığını ve bu konuda Azerbaycan ile yakın iş birliği bulunduğunu, Zengezur Koridoru hakkında somut bir şey olmadığını, tarafların durumun nasıl gelişeceğini görüşeceklerini ifade ettiği yer almıştır.¹⁰⁶

104 “Armenia's Vision of Unblocking Anchored on Sovereignty and National Jurisdiction: Foreign Ministry Responds to Erdogan”, *ArmenPress*, 5 Temmuz 2025, <https://armenpress.am/en/article/1224157>.

105 “Ermenistan Başbakanı, Türkiye Cumhurbaşkanı ile Telefonda Görüştü”, *ArmenPress*, 11 Ağustos 2025, <https://armenpress.am/tr/article/1226970>.

106 “Dışişleri Bakanı Sayın Hakan Fidan'ın TGRT Haber'e Verdiği Mülakat, 28 Ağustos 2025”, *Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı*, 28 Ağustos 2025, <https://www.mfa.gov.tr/disisleri-bakani-sayin-hakan-fidan-in-tgrt-haber-e-verdigi-mulakat--28-agustos-2025.tr.mfa>.

1 Eylül’de Şanghay İşbirliği Örgütü Tianjin zirvesi vesilesiyle Cumhurbaşkanı Erdoğan, Başbakan Paşinyan ile bir görüşme yapmıştır.¹⁰⁷ Paşinyan’ın sosyal medya hesabında videosunu da yayınladığı görüşmede, bölgede barışın tesisi için atılacak adımlar ele alınmış, yapıcı yaklaşımın sürdürülmesinin önemi vurgulanmış, ikili diyalogun sürdürülmesi konusunda mutabık kalınmıştır. Cumhurbaşkanı Erdoğan daha sonra basınla söyleşisinde, Zengezur Koridoru konusunda her iki liderle de konuştuğunu, aralarında bir anlaşmazlık olmadığını, her ikisinin de aynı yöne baktıklarını söylemiştir.

Normalleşme süreci Türkiye Özel Temsilcisi Büyükelçi Serdar Kılıç ve heyeti 12 Eylül’de kara yoluyla Ermenistan’a gitmiş, Alican Sınır Kapısı’nda Ermenistan Özel Temsilcisi, Meclis Başkan Yardımcısı Ruben Rubinyan tarafından karşılanmış ve birlikte Erivan’a ulaşmıştır. Sürecin bu altıncı görüşmesi ilk kez taraflardan birinin başkentinde, kapalı bir sınır kapısından geçerek, bir aracı olmadan yapılması itibarıyla ayrı bir anlam ve önem taşımıştır. Görüşme sonunda ortak bir açıklama yapılmamış, Dışişleri Bakanlıklarınca benzer açıklamada bulunulmuştur.¹⁰⁸ İntikamcı ve karanlık eylemleri tescilli Taşnak Partisi’nden bir grup Türk heyetinin gelişini ve süreci hükümet binası önünde protesto etmiş ve parti adına bir protesto açıklaması yayınlanmıştır.¹⁰⁹

Görüşmede taraflar normalleşmeyi “ön koşulsuz” olarak sürdürmeye bağlılıklarını teyit etmiş, sınır geçişlerine ilişkin daha önce varılan mutabakatın uygulanmasının hızlandırılması üzerinde anlaşmıştır. Özel temsilciler tam normalleşmeyi sağlamak üzere daha önce mutabık kaldıkları hususları gözden geçirmiş, sınır geçişlerine ilişkin 2022 Temmuz Antlaşması’nın uygulanmasını ele almış, Kars-Gümrü demir yolunun yenilenmesi ve işler hâle getirilmesi ve elektrik bağlantısı için iki ülke yetkililerinin teknik çalışma yapması üzerinde durmuştur. Mutabık kalınan diğer hususlar arasında, kültürel ve akademik alanda, yükseköğretim öğrencileri için burs programları ve tarihi İpek Yolu üzerindeki Ani köprüsünün ortak restorasyonu da dâhil olmak üzere, iş birliğinin

107 “Erdoğan, Şanghay İşbirliği Örgütü Zirvesi’nde Ermenistan Başbakanı Paşinyan ile Görüştü”, *Son Dakika*, 1 Eylül 2025, <https://www.sondakika.com/dunya/haber-erdogan-sanghay-isbirligi-orgutu-zirvesi-nde-ermen-19001006/>.

108 “No: 186, 12 Eylül 2025, Türkiye-Ermenistan Normalleşme Süreci Özel Temsilcilerinin Altıncı Toplantısı Hk.”, *Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı*, 12 Eylül 2025, https://www.mfa.gov.tr/no_-186_-turkiye-ermenistan-normallesme-sureci-ozel-temsilcilerinin-altinci-toplantisi-hk.tr.mfa.

109 Arshalusy Barseghyan, “Armenian and Turkish Special Envoys Hold Talks in Yerevan”, *MirrorSpectator*, 16 Eylül 2025, <https://mirrorspectator.com/2025/09/16/armenian-and-turkish-special-envoys-hold-talks-in-yerevan/>.

artırılması, gelecek yaz mevsiminden başlamak üzere Türkiye ile Ermenistan arasında hava yolu seyahatini ve uçuş sıklığını, diğer havayollarının da çoklu güzergâh kullanılabilmesini sağlamak üzere kolaylaştırmak da yer almıştır.¹¹⁰

Ermeni basınında, Dışişleri Bakanı Hakan Fidan'ın aynı gün Roma'da Uluslararası İlişkiler Enstitüsü'nde yaptığı konuşmada, Vaşington'da henüz nihai imzaların atılmadığı, antlaşmanın gelecek yılın ilk yarısında imzalanmasının beklendiği ifadesine dikkat çekilmiş, "*Azerbaycan ile Ermenistan arasında nihai antlaşma imzalanır imzalanmaz biz de hızla Ermenistan ile ilişkilerimizi normalleştireceğiz.*" sözlerinin altı çizilmiştir.¹¹¹

Rusya Dışişleri Bakanlığı sözcüsü 18 Eylül'de, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesi hakkında yöneltilen bir soruya, "*Rusya iki komşu ülkenin uzlaşmasını kuvvetle destekler. Ülkemizin ve bizzat Dışişleri Bakanı Lavrov'un bu konuya ne kadar odaklandığını hatırlayacaksınız. Bu görüşmelerin birincisinin 14 Ocak 2021'de Moskova'da düzenlenmesi tesadüf değildi. Türkiye ile Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesi güney Kafkaslarda kalıcı barışın ve sürdürülebilir kalkınmanın temel gereksinimi olarak görülmektedir. 3+3 bölgesel platformu aracılığı da dâhil olmak üzere, Türk ve Ermeni ortaklarımıza bu yöndeki gayretlerine yardıma devam etmeye hazırlıktaız. Ankara ve Erivan arasında antlaşmalar üzerinde çalışılırken, sahadaki gerçeklerin ve Güney Kafkaslar'daki komşularımızın uzun vadeli çıkarlarının uygun biçimde dikkate alınacağını öngörüyoruz. Bunu sağlamak için, zaten zor bir müzakere sürecinde, bölge dışı tesirlerin yıkıcı müdahalelerini önlemek çok önemlidir.*" yanıtını vermiştir.

Partisinin kurultayında konuşan Paşinyan 19 Eylül'de Türkiye ile ilişkilere de yer vermiş, 1993 yılından beri kapalı olan sınırın açılacağını ve yakın zamanda yol bağlantısının sağlanacağını beklediğini söylemiştir.¹¹²

Cumhurbaşkanı Erdoğan 23 Eylül'de BM Genel Kurulunda yaptığı konuşmada, Türkiye ile Ermenistan arasında ilişkileri normalleştirme sürecinin ilerlediğini

110 "Rubinyan ve Kılıç Hangi Antlaşmalara Vardı?", *Hye Tert*, 12 Eylül 2025, <https://hyetert.org/2025/09/12/rubinyan-ve-kilic-hangi-anlasmalara-vardi/>.

111 "Fidan: Normalleşme, Ermenistan ile Azerbaycan Antlaşmasına Son İmzalar Konulur Konulmaz", *Ermenistan Kamu Radyosu*, 15 Eylül 2025, <https://tr.armradio.am/2025/09/15/fidan-normallesme-ermenistan-ile-azerbaycan-anlasmagina-son-imzalar-konulur-konulmaz/>.

112 "Paşinyan 'Diyalog' Sürecinden Umutlu: Türkiye Üzerinden Avrupa'ya Açılacağız", *Türkiye Gazetesi*, 20 Eylül 2025, <https://www.turkiyegazetesi.com.tr/dunya/pasinyan-diyalog-surecinden-umutlu-turkiye-uzerinden-avrupaya-acilacagiz-1147353>.

belirtmiş, 8 Ağustos Vaşington Antlaşması'ndan övgüyle bahsetmiş, tarafları kutlamış, bu sayede Azerbaycan ile Ermenistan arasında istikrarlı bir barışın sağlanabileceğini ifade etmiştir.¹¹³

Paşinyan BM Genel Kurulunda 27 Eylül'de yaptığı konuşmada Türkiye ile gelişen ilişkilerden övgüyle bahsetmiş, “*Son yıllarda Ermenistan ile Türkiye arasında emsali görülmemiş olumlu bir diyalog tesis edilmiştir. Cumhurbaşkanı Erdoğan ile düzenli buluşma içindeyiz ve karşılıklı güven düzeyi yükselmeye devam etmektedir. Ermenistan-Türkiye ilişkilerini, çok büyük olarak değerlendirdiğim, bir başarı olarak görüyorum. İki ülke arasında diplomasinin daha da gelişeceğinden, olumlu sonuçlar doğuracağından, bunun da yakın zamanda diplomatik ilişkilerin kurulmasını ve iki ülke arasındaki sınırın açılmasını sağlayacağına eminim.*” demiştir. Paşinyan ayrıca Azerbaycan ve Türkiye'nin yanı sıra İran ve Gürcistan ile ilişkilerinin giderek daha görünür olduğunu, bu ilişkilerin Güney Kafkasların barışçı, istikrarlı ve kalkınan bölge olması için büyük önem taşıdığını, bu kapsamda, bölge ülkeleri ile diyalog tesisinde ve Rusya ile geleneksel diyalogu geliştirmede çok önemli olan 3+3 Platformu'na değer verdiğini ifade etmiştir.¹¹⁴

Aile ve Sosyal Politikalar Bakanı Mahinur Özdemir Göktaş, Ermenistan'ın yeni atanan İş ve Sosyal İşler Bakanı ile 30 Eylül'de Belgrad'da katıldıkları bir toplantı marjında ikili bir görüşme yapmış, bakanlıklarının ilgi alanında görüş alışverişinde bulunmuştur.¹¹⁵

113 “Erdogan Says Process of Normalizing Relations with Armenia Continues”, *ArmenPress*, 23 Eylül 2025, <https://armenpress.am/en/article/1230410>.

114 ““Long Live Diplomacy, Long Live Peace”: Full Text of PM Nikol Pashinyan’s UNGA Speech”, *ArmenPress*, 27 Eylül 2025, <https://armenpress.am/en/article/1230757>.

115 “Armenian, Turkish Ministers Hold Meeting”, *ArmenPress*, 30 Eylül 2025, <https://armenpress.am/en/article/1230960>.

KAYNAKÇA

- “10th Armenia-Russia Interregional Cooperation Forum Held in Yerevan”, *ArmenPress*, 6 Haziran 2025, <https://armenpress.am/en/article/1221562>.
- “‘A Celebration of Life and Peace’: Pashinyan Applauds Yerevan’s 2807th Anniversary Events”, *ArmenPress*, 13 Ekim 2025, <https://armenpress.am/en/article/1231947>.
- “ANCA Condemns Dissolution of OSCE Minsk Group; Urges U.S. Leadership to Hold Azerbaijan Accountable”, *Armenian National Committee of America*, 1 Eylül 2025, <https://anca.org/press-release/anca-condemns-dissolution-of-osce-minsk-group-urges-u-s-leadership-to-hold-azerbaijan-accountable/>.
- “Aram I Calls for Ending ‘Unhealthy Atmosphere’ in Armenia”, *ArmenPress*, 9 Temmuz 2025, <https://armenpress.am/en/article/1224382>.
- “Archbishop Mikayel Ajapahyan Sentenced to Two Years in Prison”, *ArmenPress*, 3 Ekim 2025, <https://armenpress.am/en/article/1231279>.
- “ARF Eastern Region Condemns August 8 Agreements as Historic Betrayal”, 10 Ağustos 2025, *Armenian Weekly*, <https://armenianweekly.com/2025/08/10/arf-eastern-region-condemns-august-8-agreements-as-historic-betrayal/>.
- “ARF of Armenia Statement on 35th Anniversary of Declaration of Independence”, *Asbarez*, 25 Ağustos 2025, <https://asbarez.com/arf-of-armenia-statement-on-35th-anniversary-of-declaration-of-independence/>.
- “Armenia ‘Deeply Disappointed’ with ‘Distorted’ Formulations in OIC Declaration - Foreign Ministry”, *ArmenPress*, 23 Haziran 2025, <https://armenpress.am/en/article/1223096>.
- “Armenia and US Discuss Cooperation in the Field of Peaceful Nuclear Energy and Mining”, *Arka News*, 5 Haziran 2025, <https://arka.am/en/news/economy/armenia-and-us-discuss-cooperation-in-the-field-of-peaceful-nuclear-energy-and-mining/>.
- “Armenia Has Not Gained Any Dividends from International Recognition of Armenian Genocide, Pashinyan Says”, *Asbarez*, 28 Ağustos 2025, <https://asbarez.com/armenia-has-not-gained-any-dividends-from-international-recognition-of-armenian-genocide-pashinyan-says/>.
- “Armenia Reassures Visiting Iran Leader it Will Control Azerbaijan Corridor”, *Aljazeera*, 19 Ağustos 2025, <https://www.aljazeera.com/news/2025/8/19/armenia-reassures-visiting-iran-leader-it-will-control-azerbaijan-corridor>.
- “Armenia’s Vision of Unblocking Anchored on Sovereignty and National Jurisdiction: Foreign Ministry Responds to Erdogan”, *ArmenPress*, 5 Temmuz 2025, <https://armenpress.am/en/article/1224157>.
- “Armenian Church Slams Pashinian’s ‘Shameful Campaign’”, *Azatoryun Radiokayan*, 2 Haziran 2025, <https://www.azatoryun.am/a/33432106.html>.
- “Armenian Official Sees Progress in Normalization with Türkiye”, *ArmenPress*, 13 Haziran 2025, <https://armenpress.am/en/article/1222217>.
- “Armenian PM Denies Link Between Border Stamp Change and Türkiye Normalization”, *ArmenPress*, 18 Eylül 2025, <https://armenpress.am/en/article/1229974>.

- “Armenian Security Council Secretary, Iran’s Foreign Minister Discuss Bilateral and International Issues”, *ArmenPress*, 17 May 2025, <https://armenpress.am/en/article/1219911>.
- “Armenian Transit Corridor Gets Initial Financial Infusion”, *Eurasianet*, 12 Eylül 2025, <https://eurasianet.org/armenian-transit-corridor-gets-initial-financial-infusion>.
- “Armenian, Turkish Deputy Foreign Ministers Meet in Ankara”, *ArmenPress*, 16 Haziran 2025, <https://armenpress.am/en/article/1222443>.
- “Armenian, Turkish Ministers Hold Meeting”, *ArmenPress*, 30 Eylül 2025, <https://armenpress.am/en/article/1230960>.
- “Armenia’s Foreign Trade Turnover Decreased by 52.9% in 4 Months, to \$6.3 Billion. China Ahead of the UAE in the Top Three”, *Arka News Agency*, 5 Haziran 2025, <https://arka.am/en/news/economy/armenia-s-foreign-trade-turnover-decreased-by-52-9-in-4-months-to-6-3-billion-china-ahead-of-the-uae/>.
- “Business Magnate Samvel Karapetyan Jailed”, *ArmenPress*, 19 Haziran 2025, <https://armenpress.am/en/article/1222714>.
- “Civil Contract Declares Establishment of 4th Republic of Armenia as an Upcoming Strategic Task”, *ArmenPress*, 20 Eylül 2025, <https://armenpress.am/en/article/1230150>.
- “‘Criminal-Oligarchic-Clerical’ Coup Plot Thwarted, Says Pashinyan”, *ArmenPress*, 25 Haziran 2025, <https://armenpress.am/en/article/1223240>.
- “Cumhurbaşkanı Erdoğan ve Ermenistan Başbakanı Paşinyan Görüşmesine İlişkin Açıklama”, *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı*, 20 Haziran 2025, <https://www.iletisim.gov.tr/turkce/haberler/detay/cumhurbaskani-erdogan-ermenistan-basbakani-pasinyani-kabul-etti-20-06-25>.
- “Deputies of Inter-Parliamentary Committee on Cooperation between RA National Assembly and House of Representatives of Cyprus meet with delegation led by Annita Demetriou”, *Aravot*, 19 Eylül 2025, <https://en.aravot.am/2025/05/19/359853/>.
- “Dışişleri Bakanı Sayın Hakan Fidan’ın TGRT Haber’e Verdiği Mülakat, 28 Ağustos 2025”, *Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı*, 28 Ağustos 2025, <https://www.mfa.gov.tr/disisleri-bakani-sayin-hakan-fidan-in-tgrt-haber-e-verdigi-mulakat--28-agustos-2025.tr.mfa>.
- “Discussions on Trump Route Project Have Already Begun – Pashinyan”, *Arka News*, 29 Eylül 2025, <https://arka.am/en/news/politics/discussions-on-trump-route-project-have-already-begun-pashinyan/>.
- “Erdoğan Calls for Swift Signing of Armenian-Azeri Peace Treaty”, *ArmenPress*, 29 Mayıs 2025, <https://armenpress.am/en/article/1220936>.
- “Erdoğan Says Process of Normalizing Relations with Armenia Continues”, *ArmenPress*, 23 Eylül 2025, <https://armenpress.am/en/article/1230410>.
- “Erdoğan, Şanghay İşbirliği Örgütü Zirvesi’nde Ermenistan Başbakanı Paşinyan ile Görüştü”, *SonDakika*, 1 Eylül 2025, <https://www.sondakika.com/dunya/haber-erdogan-sanghay-isbirligi-orgutu-zirvesi-nde-ermen-19001006/>.

- “Ermenistan Başbakanı ile İran Cumhurbaşkanı'nın Ortak Bildirisi Yayımlandı”, *Ermenistan Kamu Radyosu*, 20 Ağustos 2025, <https://tr.armradio.am/2025/08/20/ermenistan-basbakani-ile-iran-cumhurbaskaninin-ortak-bildirisi-yayimlandi/>.
- “Ermenistan Başbakanı, Türkiye Cumhurbaşkanı ile Telefonda Görüştü”, *ArmenPress*, 11 Ağustos 2025, <https://armenpress.am/tr/article/1226970>.
- “Ermenistan, Ağrı Dağı Simgesini Pasaportlardan Kaldırma Kararı Aldı”, *Hürriyet*, 15 Eylül 2025, <https://www.hurriyet.com.tr/dunya/ermenistan-agri-dagi-simgesini-pasaportlardan-kaldirma-karari-aldi-42949575>.
- “Fidan: Normalleşme, Ermenistan ile Azerbaycan Antlaşmasına Son İmzalar Konulur Konulmaz”, *Ermenistan Kamu Radyosu*, 15 Eylül 2025, <https://tr.armradio.am/2025/09/15/fidan-normallesme-ermenistan-ile-azerbaycan-anlasmasına-son-imzalar-konulur-konulmaz/>.
- “Foreign Minister Mirzoyan, EU Top Diplomat Discuss Deepening Armenia-EU Partnership” *ArmenPress*, 15 May 2025, <https://armenpress.am/en/article/1219644>.
- “Foreign Ministry Presents Details on Pashinyan-Aliyev Meeting”, *ArmenPress*, 10 Temmuz 2025, <https://armenpress.am/en/article/1224523>.
- “Iran Rejects OIC Statement Criticizing Armenia, Denounces “Western Azerbaijan” Language as Inappropriate And Suggestive of Azerbaijani Territorial Claims”, *Zartonk*, 30 Haziran 2025, <https://zartonkmedia.com/2025/06/30/iran-rejects-oic-statement-criticizing-armenia-denounces-western-azerbaijan-language-as-inappropriate-and-suggestive-of-azerbaijani-territorial-claims/>.
- “Istanbul Declaration Adopted by the 51st Session of OIC Council of Foreign Ministers (Under the Theme: the OIC in a Transforming World) (21 – 22 June 2025) (25th – 26th Dhu'l-Hijjah 1446H)”, *OIC 51st Meeting of the Council of Foreign Ministers*, Erişim Tarihi: 22 Ekim 2025, <https://cfm51.oic-oci.org/2025/06/23/istanbul-declaration-adopted-by-the-51st-session-of-oic-council-of-foreign-ministers-under-the-theme-the-oic-in-a-transforming-world-21-22-june-2025-25th-26th-dhu%CA%BBI-hijjah-1446h/>.
- “Keynote Speech by the Minister of Foreign Affairs of Armenia Regional Seminar of The European Union Ambassadors to the Countries of Eastern Europe and Central Asia”, *Mission of the Republic of Armenia to the European Union*, 20 Mayıs 2025, <https://eu.mfa.am/en/news/2025/05/20/keynote-speech-by-the-minister-of-foreign-affairs-of-armenia-regional-seminar-of-the-european-union/14418>.
- “Larijani: Iran–Armenia Strategic Ties Agreement ‘Vital and Necessary’”, *Press Tv*, 31 Ağustos 2025, <https://www.presstv.ir/Detail/2025/08/31/754096/Supreme-National-Security-Council-Ali-Larijani-strategic-partnership-document-Armenia-Armen-Grigoryan->.
- ““Long Live Diplomacy, Long Live Peace”: Full Text of PM Nikol Pashinyan’s UNGA Speech”, *ArmenPress*, 27 Eylül 2025, <https://armenpress.am/en/article/1230757>.
- “(SCO Tianjin Summit) China, Armenia Establish Strategic Partnership”, *The State Council The People’s Republic of China*, 31 Ağustos 2025, https://english.www.gov.cn/news/202508/31/content_WS68b3ca13c6d0868f4e8f5330.html.
- “Meeting between Foreign Minister of Armenia Ararat Mirzoyan and EU High Representative for Foreign Affairs and Security Policy Kaja Kallas”, *Ministry of Foreign Affairs of the*

Republic of Armenia, 30 Haziran 2025, https://www.mfa.am/en/press-releases/2025/06/30/Mirzoyan_Kallas/13346.

“Meeting of the Foreign Minister of Armenia with the Foreign Minister of China”, *Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia*, 26 Haziran 2025, https://www.mfa.am/en/press-releases/2025/06/26/Mirzoyan_Wang_Yi/13337?utm.

“Meeting of the Foreign Minister of Armenia with the Secretary-General of the Shanghai Cooperation Organization”, *Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia*, 27 Haziran 2025, https://www.mfa.am/en/press-releases/2025/06/27/Armenia_SCO/13339.

“Meeting of the Foreign Ministers of Armenia and Russia”, *Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia*, 21 Mayıs 2025, https://www.mfa.am/en/press-releases/2025/05/21/Mirzoyan_Lavrov/13240.

“Memorandums of Understanding Signed Between the Republic of Armenia and the United States”,

“Mirzoyan: Ermenistan ve Türkiye Aktif Bir Diyalog İçinde”, *Ermenistan Kamu Radyosu*, 6 Haziran 2025, <https://tr.armradio.am/2025/06/06/mirzoyan-ermenistan-ve-turkiye-aktif-bir-diyalog-icinde/>.

“New Opposition Group Forming in Armenia to Challenge Pashinyan in 2026 Elections; ‘Our Way’ Says It Will Not Work With Former Leaders”, *The Armenian Report*, 15 Ağustos 2025, <https://www.thearmenianreport.com/post/new-opposition-group-forming-in-armenia-to-challenge-pashinyan-in-2026-elections-our-way-says-it>.

“Nikol Pashinyan, Ilham Aliyev Meet in Tirana”, *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 16 Mayıs 2025, <https://www.primeminister.am/en/press-release/item/2025/05/16/Nikol-Pashinyan-meeting-Ilham-Aliyev/>.

“No: 167, 8 Ağustos 2025, Azerbaycan ve Ermenistan Arasındaki Barış Süreci Hk.”, *Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı*, Erişim Tarihi: 22 Ekim 2025, https://www.mfa.gov.tr/no_167_azerbaycan-ve-ermenistan-arasindaki-baris-sureci-hk.tr.mfa.

“No: 180, 2 Eylül 2025, AGİT Minsk Süreci ve Bağlı Yapılarına Son Verilmesi Kararı Hk.”, *Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı*, Erişim Tarihi: 22 Ekim 2025, https://www.mfa.gov.tr/no_180_agit-minsk-sureci-ve-bagli-yapilarina-son-verilmesi-karari-hk.tr.mfa.

“No: 186, 12 Eylül 2025, Türkiye-Ermenistan Normalleşme Süreci Özel Temsilcilerinin Altıncı Toplantısı Hk.”, *Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı*, 12 Eylül 2025, https://www.mfa.gov.tr/no_186_turkiye-ermenistan-normallesme-sureci-ozel-temsilcilerinin-altinci-toplantisi-hk.tr.mfa.

“One of the Pillars of Security Should be Legitimacy: Prime Minister Participates in the ‘Comprehensive Security and Resilience 2025’ International Conference”, *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 15 Eylül 2025, <https://www.primeminister.am/en/press-release/item/2025/09/15/Nikol-Pashinyan/>.

“Opposition Faction Proposes No-Confidence Motion Targeting Pashinyan”, *Civilnet*, 16 Eylül 2025, <https://www.civilnet.am/en/news/974652/opposition-faction-proposes-no-confidence-motion-targeting-pashinyan/>.

- “OSCE Ministerial Council Ends Minsk Process Activities”, *Caucasus Watch*, 3 Eylül 2025, <https://caucasuswatch.de/en/news/osce-ministerial-council-ends-minsk-process-activities.html>.
- “Pashinyan Demanded the Resignation of the Catholicos of All Armenians from His Post”, *Izvestia*, 28 Ağustos 2025, <https://en.iz.ru/en/1944450/2025-08-28/pashinyan-demanded-resignation-catholicos-all-armenians-his-post>.
- “Pashinyan Doesn’t Rule Out “Some Circles” in Russia Could Be Behind “Hybrid War””, *ArmenPress*, 18 Haziran 2025, <https://armenpress.am/en/article/1222633>.
- “Pashinyan Highlights Direct Contact, Active Dialogue with Türkiye”, *ArmenPress*, 13 Haziran 2025, <https://armenpress.am/en/article/1222263>.
- “Pashinyan Outlines Ideological Vision for ‘Fourth Republic’”, *ArmenPress*, 8 Ekim 2025, <https://armenpress.am/en/article/1231567>.
- “Pashinyan Plans to Invite Erdogan To European Political Community Summit in Yerevan”, *ArmenPress*, 21 Haziran 2025, <https://armenpress.am/en/article/1222981>.
- “Pashinyan, Erdogan Discuss Armenia-Türkiye Relations and Regional Developments”, *ArmenPress*, 5 Haziran 2025, <https://armenpress.am/en/article/1221484>.
- “Paşinyan ‘Diyalog’ Sürecinden Umumlu: Türkiye Üzerinden Avrupa’ya Açılacağız”, *Türkiye Gazetesi*, 20 Eylül 2025, <https://www.turkiyegazetesi.com.tr/dunya/pasinyan-diyalog-surecinden-umumlu-turkiye-uzerinden-avrupaya-acilacagiz-1147353>.
- “Patrik Maşalyan: “Başbakan Paşinyan’a Sessiz Protestomuzu Gösterdik””, *HyeTert*, 3 Temmuz 2025, <https://hyetert.org/2025/07/03/patrik-masalyan-basbakan-pasinyana-sessiz-protestomuzu-gosterdik/>.
- “President Khachaturyan Congratulates on 35th Anniversary of Declaration of Independence”, *ArmenPress*, 23 Ağustos 2025, <https://armenpress.am/en/article/1227904>.
- “Prime Minister Issues Statement on 35th Anniversary of Declaration of Independence”, *ArmenPress*, 23 Ağustos 2025, <https://armenpress.am/en/article/1227902>.
- “Prime Minister Nikol Pashinyan’s Congratulatory Message on the 34th Anniversary of the Independence of the Republic of Armenia”, *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 21 Eylül 2025, <https://www.primeminister.am/en/statements-and-messages/item/2025/09/21/Nikol-Pashinyan-Speech/>.
- “Prime Minister of the Republic of Armenia Nikol Pashinyan’s Speech at the 80th Session of the UN General Assembly”, *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 27 Eylül 2025, <https://www.primeminister.am/en/statements-and-messages/item/2025/09/27/Nikol-Pashinyan-Speech>.
- “Prime Minister Pashinyan Re-Elected Chairman of the Board of Civil Contract Party”, *ArmenPress*, 22 Eylül 2025, <https://armenpress.am/en/article/1230222>.
- “Prime Minister Pashinyan Sends Congratulatory Message to US President”, *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 4 Temmuz 2025, <https://www.primeminister.am/en/congratulatory/item/2025/07/04/Nikol-Pashinyan-Congratulations/>.

- “Prime Minister Pashinyan to Leave For Japan on a Working Visit”, *Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia*, 29 Ağustos 2025, <https://www.primeminister.am/en/press-release/item/2025/08/29/Nikol-Pashinyan-will-leave-for-Japan>.
- “Remarks by Foreign Minister of Armenia at the Event Marking Armenia’s Accession to the PCA”, *Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia*, 18 Eylül 2025, https://www.mfa.am/en/press-releases/2025/09/18/Mirzoyan_PCA/13457.
- “Remarks by the Foreign Minister of Armenia at the Warsaw Security Forum”, *Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia*, 29 Eylül 2025, https://www.mfa.am/en/speeches/2025/09/29/Mirzoyan_WSF/13516.
- “Rubinyan ve Kılıç Hangi Antlaşmalara Vardı?”, *HyeTert*, 12 Eylül 2025, <https://hyetert.org/2025/09/12/rubinyan-ve-kilic-hangi-anlasmalara-vardi/>.
- “Russia “Closely Monitoring” Tycoon Samvel Karapetyan’s Case, Says Kremlin”, *ArmenPress*, 20 Haziran 2025, <https://armenpress.am/en/article/1222878>.
- “Russia Says Implementation of Armenian-Azerbaijani Initialed Deal ‘Remains to be Seen’”, *ArmenPress*, 8 Eylül 2025, <https://armenpress.am/en/article/1229071>.
- “Russia Says it Welcomes Armenia-Azerbaijan Direct Talks”, *ArmenPress*, 10 Temmuz 2025, <https://armenpress.am/en/article/1224519>.
- “Russian Deputy PM: Initialled Azerbaijan-Armenia Agreement to Strengthen Regional Peace”, *Caliber*, 4 Eylül 2025, <https://caliber.az/en/post/russian-deputy-pm-initialled-azerbaijan-armenia-agreement-to-strengthen-regional-peace>.
- “Senior Clergyman Under Investigation for Advocating Overthrow of Government”, *ArmenPress*, 26 Haziran 2025, <https://armenpress.am/en/article/1223395>.
- “Speaker of Parliament Confident of Landslide Victory in Next Year’s General Election”, *ArmenPress*, 26 Eylül 2025, <https://armenpress.am/en/article/1230649>.
- “Speech by the Foreign Minister of Armenia at the Panel Discussion within the Framework of the “Yerevan Dialogue” International Forum”, *Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia*, 26 Mayıs 2025, https://www.mfa.am/en/speeches/2025/05/26/Mirzoyan_YD_Panel/13246.
- “Statement by the Armenian National Committee-International Concerning the Imminent Threat to Armenia’s Syunik Province Amid Regional Escalation”, *Horizon Weekly*, 16 Haziran 2025, <https://horizonweekly.ca/en/statement-by-the-armenian-national-committee-international-concerning-the-imminent-threat-to-armenias-syunik-province-amid-regional-escalation/>.
- “Statement from the ARF-Dashnaksutyun Bureau”, *Armenian Weekly*, 9 Ağustos 2025, <https://armenianweekly.com/2025/08/09/statement-from-the-arf-dashnaksutyun-bureau-2/>.
- “Statement on the Armenia-Azerbaijan Joint Declaration: This is No “Peace Deal””, *Lemkin Institute of Genocide Prevention and Human Security*, 31 Ağustos 2025, <https://www.lemkininstitute.com/statements-new-page/statement-on-the-armenia-azerbaijan-joint-declaration%3A-this-is-no-%E2%80%9Cpeace-deal%E2%80%9D>.

- “Supreme Spiritual Council Issued a Statement”, *Armenian Apostolic Holy Church Mother See of Holy Etchmiadzin*, 25 Haziran 2025, <https://www.armenianchurch.org/en/news/supreme-spiritual-council-issued-a-statement/11864>.
- “Swiss Peace Initiative for Nagorno Karabakh Launched in Bern”, *Asbarez*, 27 Mayıs 2025, <https://asbarez.com/swiss-peace-initiative-for-nagorno-karabakh-launched-in-bern/>.
- “TASS: Russian Foreign Ministry Urges Armenia to Respect Religious Sentiments and Principles of Religious Freedom”, *News.am*, 27 Haziran 2025, <https://news.am/eng/news/891183.html>.
- “The Church is Not a Hierarchical Elite, The Church is The People. Everyone Needs a Report to the Armenian People in Respect of Their Responsibilities, Zareh Sinanyan”, *Tert*, 5 Haziran 2025, <https://tert.am/en/news/2025/06/05/zareh-sinanyan/4233293>.
- “The Prime Minister Introduces Newly Appointed Minister Arsen Torosyan to the Staff of the Ministry of Labor and Social Affairs”, *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 28 Ağustos 2025, <https://www.primeminister.am/en/press-release/item/2025/08/28/Nikol-Pashinyan-28-08/>.
- “The Prime Minister Introduces Newly Appointed Minister of Environment Hambarzum Matevosyan”, *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 17 Temmuz 2025, <https://www.primeminister.am/en/press-release/item/2025/07/17/Nikol-Pashinyan-Minister-of-Environment/>.
- “The Safe Operation of the Armenian Nuclear Power Plant is a Strategic Priority for the Government of the Republic of Armenia. Prime Minister”, *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 25 Eylül 2025, <https://www.primeminister.am/en/press-release/item/2025/09/25/Nikol-Pashinyan-conference-World-Atomic-Week>.
- “TRIPP Project Opens New Export and Import Opportunities for CIS Countries as Well: Pashinyan’s Speech at CIS Council Meeting”, *First Channel News*, 10 October 2025, <https://www.1lurer.am/en/2025/10/10/TRIPP-project-opens-new-export-and-import-opportunities-for-CIS-countries-as-well-Pashinyan-s-speech/1395287>.
- “‘Today We Are More Sovereign and Independent Than Ever Before,’ Pashinyan’s Address”, *ArmenPress*, 28 Mayıs 2025, <https://armenpress.am/en/article/1220828>.
- “Türkiye Ermenileri Patrikliği’nden Paşinyan’ın İstanbul Ziyaretinde Patrikhane’nin Kapalı Olmasıyla İlgili Açıklama”, *AGOS*, 25 Haziran 2025, <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/34013/turkiye-ermenileri-patrikligi-nden-pasinyan-in-istanbul-ziyaretinde-patrikhane-nin-kapali-olmasiyla-ilgili-aciklama>.
- “Türkiye ve Ermenistan Enerji İş Birliği Görüşüldü”, *HyeTert*, 26 Haziran 2025, <https://hyetert.org/2025/06/27/turkiye-ve-ermenistan-enerji-is-birligi-gorusuldu/>.
- “US Delegation Discusses Key Transit Route in Yerevan”, *Hürriyet Daily News*, 14 Eylül 2025, <https://www.hurriyetdailynews.com/us-delegation-discusses-key-transit-route-in-yerevan-213573>.
- “Washington Agreement Must be Presented to Public – Aram I”, *Alpha News*, 18 Ağustos 2025, <https://alphanews.am/en/washington-agreement-must-be-presented-to-public-aram-i/>.

- Akbar Novruz, "Armenian Deputy FM: Yerevan Open to Outsourcing Zangazur Corridor's Control to Int'l Organization", *Azernews*, 10 Temmuz 2025, <https://www.azernews.az/karabakh/244480.html?>
- Araks Kasyan, "Turkish-Armenian Community Supports Normalization with Armenia, Says Sahak II", *ArmenPress*, 14 Ekim 2025, <https://armenpress.am/en/article/1232012>.
- Arshaluys Barseghyan, "Armenia Raids Opposition Homes and Detains Archbishop Galstanyan for 'Plotting Coup'", *OC Media*, 25 Haziran 2025, <https://oc-media.org/armenia-raids-homes-of-opposition-figures-and-detains-archbishop-galstanyan-for-plotting-terrorist-attacks-and-coup/>.
- Arshaluys Barseghyan, "Armenia Urges Russia not to Interfere in its Internal Affairs", *OC Media*, 30 Haziran 2025, <https://oc-media.org/armenia-urges-russia-not-to-interfere-in-its-internal-affairs/>.
- Arshaluys Barseghyan, "Armenian and Turkish Special Envoys Hold Talks in Yerevan", *MirrorSpectator*, 16 Eylül 2025, <https://mirrorspectator.com/2025/09/16/armenian-and-turkish-special-envoys-hold-talks-in-yerevan/>.
- Arshaluys Barseghyan, "Pashinyan Accuses Biden Administration of Failing to do What Trump Achieved", *OC Media*, 28 Ağustos 2025, <https://oc-media.org/pashinyan-accuses-biden-administration-of-failing-to-do-what-trump-achieved/>.
- Arshaluys Barseghyan, "Pashinyan Apologises to the Public for Insulting Church and Opposition", *OC Media*, 18 Ağustos 2025, <https://oc-media.org/pashinyan-apologises-to-the-public-for-insulting-church-and-opposition/>.
- Arshaluys Barseghyan, "Pashinyan Suggests that the head of the Armenian Church Has a Child", *OC Media*, 2 Haziran 2025, <https://oc-media.org/pashinyan-suggests-that-the-head-of-the-armenian-church-has-a-child/>.
- Francis Martin, "Armenian Christian Heritage in Nagorno-Karabakh is Under Threat, Conference Hears", *Church Times*, 29 Mayıs 2025, <https://www.churchtimes.co.uk/articles/2025/30-may/news/world/armenian-christian-heritage-in-nagorno-karabakh-is-under-threat-conference-hears>.
- Gayane Saribekian, "Armenian Church Rebukes Pro-Pashinian Archbishop", *Azatoryun Radiokayan*, 29 Nisan 2025, <https://www.azatoryun.am/a/33400384.html>.
- Justin Varghese, "Emarat Expands into Armenia Through Partnership with MegaTrade", *Gulf News*, 8 Ekim 2025, <https://gulfnews.com/business/retail/emarat-expands-into-armenia-through-partnership-with-megatrade-1.500299188>.
- Marianna Mkrtchyan, "Tribute Paid to Memory of Oshakan Battle Heroes in Armenia", *Arminfo*, 18 Ağustos 2025, https://arminfo.info/full_news.php?id=93925&lang=3.
- Ruzanna Stepanian, "Armenians In Uproar After Removal Of Mount Ararat From Passport Stamps", *Asbarez*, 20 Eylül 2025, <https://www.rferl.org/a/mount-ararat-passport-stamp-removal-armenia-turkey/33533794.html>.
- Shoghik Galstian, "Armenian FM Won't Rule Out Fresh 'Escalation' With Azerbaijan", *Azatoryun Radiokayan*, 5 Haziran 2025, <https://www.azatoryun.am/a/33435010.html>.

Shoghik Galstian, “Karabakh War Report Classified Without Parliament Debate”, *The California Courier*, 7 Ekim 2025, <https://www.thecaliforniacourier.com/karabakh-war-report-classified-without-parliament-debate/>.

Shoghik Galstian, “Pashinian Said to Call Loss of Karabakh Blessing For Armenia”, *Azatoryun Radiokayan*, 3 Haziran 2025, <https://www.azatoryun.am/a/33433114.html>.

Siranush Ghazanchyan, “Full Text of Armenia–Azerbaijan Joint Declaration Released”, Public Radio of Armenia, 9 Ağustos 2025, <https://en.armradio.am/2025/08/09/full-text-of-armenia-azerbaijan-joint-declaration-released/>.

“Memorandums of Understanding Signed Between the Republic of Armenia and the United States”, *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 29 Ağustos 2025, <https://www.primeminister.am/en/press-release/item/2025/08/29/Nikol-Pashinyan-memorandum-08-08-2025/>.

Yayına Geliş Tarihi: 01.03.2025

Yayına Kabul Tarihi: 29.09.2025

Bu makale için kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm)

Ayaz Avan, Esengül, "Karabağ Meselesi ve Türkiye-Ermenistan İlişkilerine Etkisi", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 78 (2025): 57-95

Araştırma Makalesi

KARABAĞ MESELESİ VE TÜRKİYE- ERMENİSTAN İLİŞKİLERİNE ETKİSİ

(THE KARABAKH ISSUE AND ITS IMPACT ON
TÜRKİYE-ARMENIA RELATIONS)

Esengül AYAZ AVAN*

Öz: Bu çalışmanın amacı, Azerbaycan ve Ermenistan arasında çatışmaların başladığı 1990'lı yılların başından İkinci Karabağ Savaşı'na kadar geçen süreçte, Karabağ meselesinin Türkiye-Ermenistan ilişkileri üzerindeki etkisini tartışmak ve İkinci Karabağ Savaşı sonrası dönemde ise ikili ilişkilerde yaşanan değişim ve dönüşümü ortaya koymaktır. Çalışmanın temel tezi; Karabağ meselesi, on yıllar boyunca Türkiye ve Ermenistan arasında diplomatik, siyasi ve ekonomik ilişkiler kurulmasını engelleyen önemli bir mesele olmuştur. Ermenistan'ın Karabağ'daki işgalini sonlandıran İkinci Karabağ Savaşı'ndan sonra, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde yeni bir dönem başlamış ve normalleşme yönünde önemli adımlar atılmıştır. Ancak, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde sınırın açılması ve diplomatik ilişkilerin yeniden tesis edilmesi gibi tam bir normalleşme sağlanması, Azerbaycan-Ermenistan ilişkilerinin de normalleşmesi ve kalıcı bir barış antlaşmasının imzalanması ile yakından ilintilidir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Ermenistan, Azerbaycan, Karabağ Meselesi, İkinci Karabağ Savaşı

* ORCID: 0000-0002-0820-7650

Dr. Öğr. Üyesi, Hacettepe Üniversitesi, İİBF, Uluslararası İlişkiler. e.ayaz@hacettepe.edu.tr

Abstract: *The aim of this study is to discuss the impact of the Karabakh issue on Türkiye-Armenia relations from the early 1990s, when the conflicts between Azerbaijan and Armenia began, until the Second Karabakh War, and to reveal the changes and transformations in bilateral relations after the Second Karabakh War. The main thesis of the study is that the Karabakh issue has been an important factor preventing the establishment of diplomatic, political and economic relations between Türkiye and Armenia for decades. After the Second Karabakh War, which ended Armenia's occupation of Karabakh, a new era began in Türkiye-Armenia relations, and important steps were taken towards normalization. However, full normalization between Türkiye and Armenia -such as opening the border and reestablishing diplomatic relations- is closely related to the normalization of Azerbaijan-Armenia relations and the signing of a permanent peace agreement.*

Keywords: *Türkiye, Armenia, Azerbaijan, Karabakh Issue, Second Karabakh War*

Giriş

Türkiye, 21 Eylül 1991’de bağımsızlığını ilan eden Ermenistan Cumhuriyeti’ni Aralık 1991’de tanımıştır. 1990 yılında Ermenistan’ın bağımsızlığını kazanacağı belli olunca, Türkiye bir durum değerlendirmesi yapmış ve Ermenistan ile iyi ilişkiler kurmak yönünde bir politika benimsemiştir.¹ Ancak Türkiye’nin barışçıl tavrı, Ermenistan tarafında benzer bir karşılık bulmamıştır. Bunun en önemli kanıtı, Ermenistan’ın bağımsızlığından yaklaşık bir yıl önce 23 Ağustos 1990 tarihinde yayınlanan Ermenistan Bağımsızlık Bildirgesi’nin 11. maddesinde yer alan “Ermenistan Cumhuriyeti, 1915 yılında Osmanlı Türkiye’si’nde ve Batı Ermenistan’da yapılan soykırımın uluslararası alanda tanınmasını destekleyecektir.”² ifadesi olmuştur. Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde yaşanacak sorunların habercisi niteliğinde olan bu beyanla, Ermenistan; bağımsızlığını elde ettikten sonra 1915’e ilişkin iddialarından vazgeçmeyeceğini ve Türkiye’ye ait Doğu Anadolu’daki toprakları “Batı Ermenistan” olarak adlandırarak Türkiye topraklarında hak iddiasında olduğunu açıkça göstermiştir.³ Ayrıca, 1995’te kabul edilen Ermenistan Anayasası’nın giriş bölümünde Bağımsızlık Bildirgesi’nin kabul edildiğinin vurgulanması, bu iddiaların Ermeni Anayasasının ayrılmaz bir parçası haline gelmesine ve taraflar arasındaki ilişkilerin geliştirilmesinde önemli bir engel teşkil etmesine sebep olmuştur.⁴

Tüm bunlara rağmen, Ermenistan’ın bağımsızlığını bir tehdit olarak görmeyen ve yakın ilişkiler kurmak isteyen Türkiye, bu doğrultuda pek çok olumlu adım atmıştır. Örneğin Karadeniz’e kıyısı olmamasına rağmen Ermenistan’ın Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü’nün kurucu üyeleri arasında yer almasını desteklemiş ve ekonomik zorluklar yaşayan Ermenistan’a buğday yardımında bulunmuştur.⁵ Aslında, Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı Süleyman Demirel, Ermenistan’ın bağımsızlığını tanıdıktan hemen sonra, 24 Aralık 1991 tarihinde Ermenistan Cumhurbaşkanı Levon Ter-Petrosyan’a bir mektup

1 Ömer Engin Lütem, “Türkiye-Ermenistan İlişkilerinin Güncel Durumu,” *Ermeni Araştırmaları*, no. 50 (Haziran 2015): 235.

2 “Declaration on Independence of Armenia (1990),” CIS.LEGISLATION, erişim 24.10.2024, <https://cis-legislation.com/document.fwx?rgn=2902>.

3 Pınar Özden Cankara ve Okan Çerez, “Türkiye-Ermenistan İlişkilerini Negatif Yönde Etkileyen Faktörler: Dağlık Karabağ Örneği,” *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, no. 77 (2021): 363.

4 “Armenia’s Constitution of 1995 with Amendments through 2015,” *Constitute Project*, erişim 24.10.2024, https://www.constituteproject.org/constitution/Armenia_2015.

5 “Türkiye- Ermenistan Siyasi İlişkileri,” *Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı*, erişim 22.10.2024, <https://www.mfa.gov.tr/turkiye-ermenistan-siyasi-iliskileri.tr.mfa>.

göndermiş ve mektubunda ülkesi adına Ermenistan'dan beklentilerini açıkça belirtmiştir. Türkiye, Ermenistan'ın bağımsızlığını tanıırken; ülkenin, Türkiye ve diğer bölge ülkeleri ile olan ilişkilerinde uluslararası hukukun temel ilkelerine ve toprak bütünlüğüne saygı ve sınırların değişmezliği ilkesine bağlı kalacağı ve iyi komşuluk ilişkileri geliştireceği beklentisinde olduklarını vurgulamıştır.⁶ Ancak mektupta belirtilen “toprak bütünlüğüne saygı ve sınırların değişmezliği ilkesine bağlı kalmak” Erivan tarafından yerine getirilmediği için, bugüne kadar Türkiye ve Ermenistan arasında diplomatik ilişkiler kurulamamıştır. Ermenistan, Türkiye ile sınırını belirleyen ve 16 Mart 1921 tarihinde imzalanan Moskova Antlaşması'nın ve bu antlaşmayı teyit eden ve Ermenistan'ın da imzasının bulunduğu 13 Ekim 1921 tarihli Kars Antlaşması'nın yürürlükte olduğunu söylemekten imtina etmiştir.⁷ Ayrıca, mektupta Ermenistan'ın diğer komşuları ile olan ilişkilerinde de toprak bütünlüğüne saygı ve sınırların değişmezliği ilkesine vurgu yapılmıştır ancak Ermenistan, hukuken Azerbaycan toprağı olan Karabağ'ı ve bu bölgeyi çevreleyen yedi rayonu işgal etmiştir. Böylece Ermenistan söylemleriyle Türkiye'nin; fiili uygulamalarıyla ise Azerbaycan'ın toprak bütünlüğüne saygı göstermemiş ve sınırların değişmezliği ilkesini de ihlal etmiştir.⁸

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) dağılması ve Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan gibi ülkelerin bağımsızlıklarını kazanması, Türkiye tarafından bölge için bir fırsat olarak görülmüştür.⁹ Bu bağlamda, Türkiye, Güney Kafkasya'daki bu üç ülkede konsolosluklar açarak diplomatik ilişkiler kurma kararı almıştır. Ancak Ermenistan'ın Karabağ meselesine ilişkin tutumu ve Türkiye'nin tarihi, kültürel ve etnik bağlara sahip olduğu Azerbaycan'ın topraklarının işgali, iki ülke arasında diplomatik ilişkilerin tesis edilmesini ve Ermenistan'da diplomatik temsilcilikler açılmasını engellemiş;¹⁰ ayrıca Ermenistan ile olan kara sınırını kapatma kararı almasına yol açmıştır.¹¹ Karabağ meselesine bağlı olarak iki ülke arasında diplomatik temasların

6 Lütem, “Türkiye-Ermenistan İlişkileri,” 236.

7 Lütem, “Türkiye-Ermenistan İlişkileri,” 237.

8 Lütem, “Türkiye-Ermenistan İlişkileri,” 237.

9 Melek Kaymaz Mert, “Türkiye ve Ermenistan İlişkilerinin AB ve ABD Açısından Önemi: 90'lı Yıllar Açısından Bir Değerlendirme,” Sosyal ve Beşerî Bilimler Dergisi, 13, no. 1 (Temmuz 2021): 69.

10 Mustafa Aydın, “1990-2001 Kafkasya ve Orta Asya'yla İlişkiler”, Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar içinde, ed. Baskın Oran, Cilt: 2, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015), 379.

11 Yıldız Deveci Bozkuş, “Karabağ Savaşı Sonrası Türkiye-Azerbaycan-Ermenistan İlişkileri,” Journal of Balkan and Black Sea Studies, no. 8 (June 2022): 142.

kurulamaması ve kara sınırının kapalı kalması, İkinci Karabağ Savaşı'na kadar Türkiye-Ermenistan ilişkilerini belirleyen başlıca faktörlerden biri olmuştur. Azerbaycan, İkinci Karabağ Savaşı ve devamındaki mutabakat sayesinde Ermeni işgali altındaki topraklarını geri almış; bu durum, 1990'ların başlarından itibaren Türkiye ile Ermenistan arasında etkili olan temel meselenin de ortadan kalkmasına olanak sağlamıştır. Türkiye ve Ermenistan arasında iş birliğinin önünün açılmasıyla, iki ülke arasında bugün hâlâ devam eden normalleşme süreci ve diplomasi trafiği başlamıştır.

Görüldüğü gibi, Türkiye doğrudan Karabağ meselesinin bir tarafı değildir; ancak bu konu, on yıllar boyunca Türkiye-Ermenistan ilişkilerini doğrudan etkilemiştir. Bu bağlamda, bu çalışmanın amacı; Karabağ meselesinin, ortaya çıkışından İkinci Karabağ Savaşı'na kadar geçen dönemde, Türkiye ile Ermenistan arasında yaşanan gelişmeler üzerindeki etkisini tartışmak ve İkinci Karabağ Savaşı sonrasında, 2024 yılı sonuna dek iki ülke arasındaki karşılıklı tutumlarda meydana gelen değişim ve dönüşümü ortaya koymaktır. Çalışma, Karabağ meselesi çerçevesinde Türkiye-Ermenistan ilişkilerini bütüncül bir şekilde ele alarak hem savaş hem barış dönemlerini; özellikle de son dönemdeki normalleşme girişimlerini kapsamlı bir şekilde analiz etmektedir. 2020 sonrası gelişmeler, özellikle 2021'den itibaren başlayan normalleşme süreci, literatürde henüz yeterince analiz edilmemiştir. Çalışmada hem bu sürecin dinamiklerine hem de Karabağ meselesinin bu süreci nasıl etkilediğine dair yapılan değerlendirmeler, güncel veri ile desteklenmiş olup, alana katkı sunmayı hedeflemektedir.

Bu amaçla, çalışmanın birinci bölümünde Karabağ meselesinin ortaya çıkışı ve Ermenistan'ın Karabağ'ı işgali anlatılacaktır. İkinci bölümde ise, 1990'ların başlarında alevlenen Karabağ meselesinin, 2020 yılındaki İkinci Karabağ Savaşı'na kadar uzanan zaman diliminde Türkiye-Ermenistan ilişkilerine olan etkisi; 1990-1999, 2000-2010 ve 2011-2020 yıllarını kapsayan üç ayrı dönem halinde ele alınacaktır. İkinci Karabağ Savaşı ile bölgede oluşan yeni düzen sonrasında, Türkiye ve Ermenistan arasındaki değişim ise üçüncü bölümde tartışılacaktır.

Ermenistan'ın Karabağ İşgali

Karabağ, 1922 yılında SSCB'ye katılan Azerbaycan ve Ermenistan arasında hep önemli ve sorunlu bir konu olmuştur. 1923 yılında Azerbaycan

Cumhuriyeti'ne bağlı özerk bir bölge hâline gelmiştir; ancak Rusya'nın bölgeye dair bu kararı, Ermeniler tarafından hiçbir zaman kabul görmemiştir.¹² Birlik çatısı altında konunun üstü on yıllar boyunca kapatılmış; ancak Sovyetler Birliği'nin dağılmaya başladığı 1980'lerde, Karabağ'da yaşayan Ermenilerin bölgeyi Ermenistan ile birleştirme istekleri ve Azerbaycan'ın bu fikre karşı çıkması sonucu Karabağ meselesi yeniden su yüzüne çıkmıştır. Ruslar tarafından kontrol altına alınan bu anlaşmazlık, Azerbaycan ve Ermenistan bağımsızlıklarını kazandıktan sonra ise taraflar arasında bir egemenlik mücadelesi haline gelmiştir.¹³ 1992 yılının başlarında Rus birliklerinin bölgeden çekilmesinin ardından, Ermeniler ve Azerbaycan Türkleri arasındaki çatışmalar şiddetlenmiş;¹⁴ Ermenilerin gündün güne işgal alanını genişletmesi sonucu Karabağ bir çatışma bölgesi haline gelirken Azerbaycan Türkleri de bölgeyi terk etmek zorunda kalmıştır.¹⁵ Ermeniler, 1991'de Hankendi'yi işgal etmiş; Şubat 1992'de Karabağ'daki çatışmalar Akdam, Şuşa ve Laçın'e ve Azerbaycan-Ermenistan sınırına yayılmış, Ermeniler tarafından bölgedeki Azerbaycan Türklerine karşı etnik temizlik başlatılmıştır.¹⁶ Ermenilerin 25-26 Şubat 1992 tarihinde Hocalı'da kadın, çocuk, yaşlı gözetmeksizin sivil halkı katletmesi, taraflar arasında tamiri zor bir kırılmanın başlangıcı olmuştur.

1992 yılında Karabağ'ın büyük bir bölümünü ele geçiren Ermenistan, bununla yetinmemiş ve Ermenistan toprakları ile Karabağ'ı birleştiren Laçın Koridoru'nu da açmıştır.¹⁷ Nisan 1993'te Azerbaycan'a saldıran Ermenistan, bu sefer de Kelbecer bölgesini ele geçirmiş; Laçın Koridoru'ndan sonra ikinci bir koridor açmış ve Azerbaycan topraklarının yaklaşık onda birlik bir kısmını işgal etmiştir.¹⁸ 1993 yılı boyunca, Azerbaycan açısından durum daha da kötüye gitmiş; Karabağ'ın tamamını ele geçiren Ermeniler, daha da ileriye giderek

12 "Dağlık Karabağ neden önemli, Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki sorun ne zaman ve nasıl başladı?", BBC News Türkçe, erişim 23 Eylül 2024, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-54330024>

13 Mustafa Gökçe, "Yukarı Karabağ Sorunu ve Türkiye Ermenistan İlişkileri Üzerine Bir Değerlendirme," *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, no.7 (2011): 1143.

14 Rıfat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-1999)*, (Filiz Kitabevi, 2000), 827-828.

15 Zbigniew Brzezinski, *Büyük Satranç Tahtası Amerika'nın Küresel Üstünlüğü ve Bunun Jeostratejik Gereklilikleri*, Çev. Yelda Türedi (İnkılap Yayınları, 2005), 179.

16 Zbigniew, *Büyük Satranç Tahtası*, 179.

17 Baskın Oran, *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar 1980-2001*, Cilt: 2. (İletişim Yayınları, 2005), 401.

18 Uçarol, *Siyasi Tarih*, 828.

Karabağ'a yakın Azerbaycan topraklarının da bir kısmını ele geçirmişlerdir.¹⁹ 1993 yılında Ağdam'ın işgalini Cebayıl, Fuzuli, Gubadlı ve Zengilan illerinin işgali izlemiştir.²⁰ Böylece, Karabağ bölgesi de dâhil olmak üzere tüm Azerbaycan topraklarının yaklaşık %20'sine ve Ermenistan topraklarının neredeyse %50'sine tekabül eden Azerbaycan toprağı, Ermenistan ve onun desteklediğı ayrılıkçı Ermeni birlikleri tarafından işgal edilmiştir.²¹ Bunun sonucu olarak yaklaşık bir milyon kişi de doğduğu toprakları terk etmek zorunda kalmıştır.²²

Tarafların Karabağ'a bakış açıları ve konuya ilişkin savları büyük ölçüde farklılık göstermiş, bu da meselenin barışçıl yollarla çözüme kavuşmasını engellemiştir. Azerbaycan, Karabağ'da saldırgan tarafın Ermenistan olduğunu ve Ermeni işgalinin hukuka aykırılığını vurgularken; Ermenistan ise işgal ettiği bölgede Ermeni nüfusunun fazla olması sebebiyle bölgenin Ermeni yurdu olduğunu iddia etmiştir.²³ 30.000 kişinin hayatını kaybettiğı savaşın ardından²⁴ taraflar 4-5 Mayıs 1994'te Bişkek'te bir araya gelmiş ve Bişkek Protokolü olarak bilinen ateşkes mutabakatını imzalamışlardır. İmzalanan protokol ile 12 Mayıs 1994 itibarıyla tarafların ateşkes ilan etmesi, "alıkonulmuş bölgeler"den²⁵ kuvvetlerin çekilmesi ve mültecilerin dönmesini mümkün kılacak bağlayıcı bir antlaşmanın imzalanması yönünde bir mutabakata varılmıştır. Her ne kadar Protokol, ilerde Azerbaycan ve Ermenistan arasında kapsamlı bir barış antlaşması yapılmasını öngörse de bölgede silah sesleri tam olarak susmamış ve söz konusu antlaşma imzalanamamıştır.²⁶

19 Gürkan Zengin, *Hoca -Türk Dış Politikasında "Davutoğlu Etkisi*, (İnkılap Kitabevi, 2010), 387.

20 Ruslan Rehimov, "26 yıldır kâğıt üzerinde kalan mutabakat: Bişkek Protokolü," *Anadolu Ajansı*, 12 Mayıs 2020, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/26-yildir-kagit-uzerinde-kalan-mutabakat-biskek-protokolu/1837950>

21 Fatih Erarslan ve Fatma Nur Özdemir, "Azerbaycan-Türkiye İlişkilerinde Önemli Bir Kavşak: İkinci Karabağ Savaşı", *Türk Dünyası Araştırmaları* 129, no. 255 (Aralık 2021).

22 Rehimov, "26 yıldır kâğıt üzerinde."

23 Ömer Göksel İşyar, "Azeri-Ermeni Çatışması, Barış Arayışları ve ÇözümSüzlük", *Orta Asya ve Kafkasya içinde*, ed. Tayyar Arı, (Bursa: MKM Yayıncılık, 2010), 193-195.

24 "Dağlık Karabağ neden önemli."

25 Azerbaycan tarafının isteğı ve ısrarı üzerine, protokolde geçen "alıkonulmuş" kelimesi "işgal edilmiş" kelimesiyle değiştirilmiştir.

26 Rehimov, "26 yıldır kâğıt üzerinde."

Karabağ Meselesinin Türkiye-Ermenistan İlişkilerine Etkisi

1. 1990-1999 Dönemi

Türkiye, 1990'ların başlarında yaptığı resmî açıklamalarda, Karabağ meselesinin çözümü için her iki tarafa da destek vereceğini belirtmiştir. Dönemin Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin, 22 Şubat 1992'de yaptığı açıklamada, Türkiye'nin isteğinin Karabağ meselesinin barışçıl yollarla çözülmesi olduğunu dile getirmiştir.²⁷ Aslında Türkiye, bir taraftan Ermenistan'ı dışlamamaya; diğer taraftan ise bu tavrının Azerbaycan'ın tepkisini çekmemesine özen göstermiş ve bir denge politikası izlemiştir. Türkiye'nin bu tutumu Ermenistan'da karşılık bulmuş; Ermenistan Cumhurbaşkanı Ter-Petrosyan, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin geliştirilmesinin taraflar için önemine dikkat çekmiş ve Ankara'nın Erivan ile temaslarını Karabağ meselesi üzerinden şekillendirmemesini istemiştir. Hatta Ter-Petrosyan "Türkiye ile çıkarlarımız karşılıklıdır... Karabağ'da Türkiye arabulucu olsun." çağrısında bile bulunmuştur.²⁸ Ancak Ermenistan'ın Karabağ'daki işgallerinin yoğunlaşması ve 25-26 Şubat 1992 tarihinde gerçekleştirdiği Hocalı katliamında kadın, çocuk ve yaşlılara karşı insanlık dışı eylemleri sonrası, 13 Mart 1992'de Dışişleri Bakanı Çetin, İslam Konferansı Örgütü (İKÖ) Dönem Başkanı sıfatıyla taraflara çatışmanın sona erdirilmesi ve barış görüşmelerine başlanması çağrısında bulunmuştur.²⁹ Türkiye, üyesi olduğu uluslararası kuruluşlar aracılığıyla Karabağ'da Azerbaycan'ın durumuna dikkat çekip destek vermeye çalışırken, bir yandan da Süleyman Demirel hükümeti Ermenistan ile ılımlı ilişkilerini sürdürmeye çalışmıştır. O dönemki Türk hükümetinin Azerbaycan ve Ermenistan ile kurduğu dengeli yaklaşımın en somut örneği, Amerika Birleşik Devletleri (ABD) tarafından başlatılan ve Azerbaycan ve Ermenistan'ın da dâhil olduğu bazı eski Sovyet Bloğu ülkelerine insani yardım ulaştırmayı amaçlayan "Provide Hope" operasyonu sırasında görülmüştür. Türkiye, bu yardımların Türkiye toprakları üzerinden ulaştırılmasına izin vermiş ve Kızılay aracılığıyla kendisi de yardım göndermiştir.³⁰

27 T.C. Dışişleri Bakanlığı, *Dışişleri Bakanlığı 1992 Tarihçesi*, (T.C. Dışişleri Bakanlığı Yayınları, 1994), 212.

28 Elşad Eyvazlı, "Türk Basınında Dağlık Karabağ Sorunu: Milliyet, Hürriyet, Sabah Gazeteleri Örneği," *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 4, no. 1 (Ağustos 2017): 61.

29 T.C. Dışişleri Bakanlığı, *Dışişleri Bakanlığı 1992 Tarihçesi*, 236.

30 T.C. Dışişleri Bakanlığı, *Dışişleri Bakanlığı 1992 Tarihçesi*, 194.

Türk hükümeti, bu gelişmeler yaşanırken Ermenistan'ın saldırgan tavrını bırakmasının Türkiye ve Ermenistan ilişkilerini üst seviyeye taşıyacağı yönünde değerlendirmelerde bulunmuş;³¹ ancak Ermeni işgallerinin sürmesi ve son olarak Kelbecer'in işgal edilmesi, 3 Nisan 1993 tarihinde iki ülke kara sınırının Türkiye tarafından kapatılması sonucunu doğurmuştur. İki ülke diplomatları arasında oldukça yoğun olan temaslar, Türkiye-Ermenistan sınırının kapanmasının ardından ciddi derecede azalmıştır. Buna karşılık Türkiye, Karabağ meselesinin çözümü için 1992 yılında Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı bünyesinde ve ABD, Fransa ve Rusya eş başkanlığında kurulmuş olan Minsk Grubu içinde faal olmaya devam etmiştir. Ancak Minsk Grubu'nun 1997 yılında, daha etkin olacağı inancıyla çalışmalarını eş başkanlar aracılığıyla sürdürme kararı alması, Türkiye de dâhil sekiz Minsk Grubu üye ülkesini³² pratikte işlevsiz hâle getirmiştir. Grup eş başkanları, devamlı toplantılar yapmalarına rağmen uzun yıllar devam eden Karabağ meselesinin çözümünde bir ilerleme kaydedememişlerdir.³³

Görüldüğü üzere, Ermenistan bağımsızlığını kazandıktan sonra Türkiye ile Ermenistan arasında yeni bir dönemin başlaması mümkün görünürken, Ermenistan'ın sözde soykırım iddiaları ve Türkiye'den toprak talepleri, Karabağ işgali ile bir araya gelmiş ve taraflar arasında yakın ilişkiler geliştirilmesini engellemiştir. Aslında, Karabağ meselesinin başlangıcında Ermenistan'a karşı yapıcı bir tavır sergileyen ve Azerbaycan ile Ermenistan arasında dengeli bir politika izlemeye çalışan Türkiye'nin, 1993 yılında Ermeni işgallerinin yoğunlaşması ve sivillerin hedef alınmasıyla birlikte bu denge politikasını ve Ermenistan ile ilişkilerini sürdürmesi imkânsız hâle gelmiştir. Böylece, Karabağ meselesi Türkiye ve Ermenistan arasındaki diplomatik, siyasi ve ekonomik temasları doğrudan etkileyen bir konu hâline gelmiştir.

2- 2000-2010 Dönemi

1990'lardan 2000'lere geçildiğinde de Karabağ, Türkiye ve Ermenistan arasındaki en önemli konulardan biri olmaya devam etmiştir. Ermenistan'ın 1920 Sevr Antlaşması ile Ermenilere vaat edildiğine inandıkları ve "Batı

31 T.C. Dışişleri Bakanlığı, *Dışişleri Bakanlığı 1992 Tarihçesi*, 106,129.

32 Belarus, Almanya, İtalya, Portekiz, Hollanda, İsveç, Finlandiya ve Türkiye.

33 Lüttem, "Türkiye-Ermenistan İlişkileri," 239.

Ermenistan” olarak adlandırdıkları Türkiye’nin Doğu Anadolu bölgesinden toprak taleplerinde bulunmaları³⁴ ve Karabağ işgalini sürdürmeleri, toprak bütünlüğüne saygı ve sınırların değişmezliği ilkesini benimsemediklerini göstermiş ve bu nedenle 1990’larda başlayan Ermenistan ile diplomatik ilişkiler kurulamaması durumu 2000’lerde de devam etmiştir. Ayrıca, 1993 yılında Ermenistan’ın Azerbaycan toprağı Kelbecer’i işgalinin ardından kapatılan Türkiye-Ermenistan sınırının kapalı statüsü de devam etmiştir.³⁵

2002 ve 2003 yıllarında Dışişleri Bakanları ve Devlet Başkanları düzeyinde gerçekleştirilen temaslarda, Karabağ meselesi ve bunun bir sonucu olarak kapalı olan Türkiye-Ermenistan kara sınırının açılması konuları ele alınmıştır. 2002 ve 2003 yıllarında gerçekleştirilen bu temalar, daha sonra 2009 yılında taraflar arasında imzalanan protokollerin de temelini oluşturmuştur.³⁶

2008 yılı Temmuz ayında, Türkiye ve Ermenistan arasında futbol diplomasisi olarak adlandırılan ve iki ülkeyi yakınlaştırmayı hedefleyen girişim başlamıştır. futbol diplomasisi, iki ülkenin diplomatları tarafından 2008 yılı Mayıs ve Temmuz aylarında gerçekleştirilen görüşmelerin sonuçlarından biri olarak görülebilir.³⁷ İlk olarak, Ermenistan Cumhurbaşkanı Serj Sarkisyan, Türk mevkidaşı Abdullah Gül’ü futbol maçını birlikte izlemek için davet etmiş ve iki ülke arasında diplomatik ilişki olmamasına rağmen Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Abdullah Gül, maçı izlemek için 6 Eylül 2008’de Erivan’a gitmiştir. Türk bir devlet başkanı tarafından Erivan’a gerçekleştirilen ilk ziyaret olması sebebiyle, Türkiye ve Ermenistan arasında bir dönüm noktası sayılabilecek bu ziyarette³⁸ sınırın açılması ve taraflar arasında diplomatik temasların yeniden kurulması gibi konular gündeme gelmiş ve buluşma, iki

34 İlhan Uzel, “1919-1923 Sevres Barış Antlaşması”, Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar içinde, ed. Baskın Oran, Cilt: 1, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010), 133-134.

35 Mustafa Serdar Palabıyık, “2000 Sonrası Türkiye Ermenistan İlişkileri,” erişim 4 Ekim 2024, <https://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/2000-sonrasi-turkiye-ermenistan-iliskileri/>

36 Palabıyık, “2000 Sonrası Türkiye Ermenistan İlişkileri.”

37 Şenol Kantarcı, “Türkiye-Ermenistan İlişkileri: Önce “Peynir Diplomasisi” sonra “Futbol Diplomasisi”,” *Turkish Forum*, 28 Temmuz 2008, <https://www.turkishnews.com/tr/content/2008/07/28/turkiye-ermenistan-iliskileri-once-%E2%80%9Cpeynir-diplomasisi%E2%80%9D-sonra-%E2%80%9Cfutbol-diplomasisi%E2%80%9D/>

38 Ece Göksedef, “Türkiye-Ermenistan ilişkileri: Son 30 yılda neler yaşandı?” *BBC News Türkçe*, 27 Aralık 2021, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-59802160>.

ülke arasındaki ilişkilerin canlandırılması için önemli bir adım olmuştur.³⁹ Bu ziyaretin ardından, Türkiye tarafından Türk hava sahası Ermenistan uçaklarına açılmış ve iki ülke dışişleri bakanları ve diplomatları arasındaki görüşmeler yoğunlaşmıştır.⁴⁰

Ermenistan ile yaşanan yakınlaşmanın Türkiye-Azerbaycan ilişkilerini bozmasından endişe eden Türk hükümeti, Azerbaycan-Ermenistan-Türkiye üçlü görüşmelerini gerçekleştirmek için çaba harcamış ve bunun sonucu olarak Eylül 2008’de Birleşmiş Milletler Genel Kurulu toplantıları esnasında taraflar bir araya gelmiştir.⁴¹ Ancak Amerikan, Türk ve Ermeni basınında Türkiye-Ermenistan sınırının hızlı bir şekilde açılacağı ve taraflar arasında diplomatik ilişkilerin kurulacağı yönünde çıkan haberler, Azerbaycan’ın Türkiye-Ermenistan yakınlaşmasından duyduğu rahatsızlığı da su yüzüne çıkarmıştır.⁴² Futbol diplomasisi ile görünür hâle gelen durum Bakü’de rahatsızlık yaratmış ve Türkiye ile Azerbaycan arasında gerilime sebep olmuştur.⁴³ Bunun ilk örneği, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Abdullah Gül’ün Ermenistan ziyaretinden sonra Bakü’ye giderek Türkiye-Ermenistan görüşmeleri hakkında Azerbaycan tarafını bilgilendirmesine rağmen, Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev’in Ankara-Erivan yakınlaşmasına tepki olarak 6-7 Nisan 2009 tarihlerinde İstanbul’da gerçekleştirilen Medeniyetler İttifakı toplantısına katılmamasıyla görülmüştür. Toplantının hemen ardından, 9 Nisan 2009 tarihinde de Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı Türkiye-Ermenistan sınırının açılmasını kabul etmeyecekleri yönünde bir açıklamada bulunmuştur.⁴⁴ 22 Nisan 2009 tarihinde ise Türkiye, Ermenistan ve İsviçre Dışişleri Bakanlıkları tarafından kapsamlı bir çerçeve üzerinde anlaşıldığı ve Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesi için bir yol haritasının belirlendiği yönünde ortak bir açıklama yapılmıştır. Bu gelişme karşısında da Azerbaycan basını “Türkiye Karabağ’ı satıyor.” manşetleriyle, Azerbaycan hükümeti ise Türkiye’ye sattıkları doğal gaz fiyatını artırma girişiminde bulunarak Türkiye’ye tepkilerini göstermişlerdir.⁴⁵ Azerbaycan’dan gelen tepkilerin asıl

39 Özden Cankara ve Çerez, “Türkiye-Ermenistan İlişkileri”, 370.

40 Göksedef, “Türkiye-Ermenistan ilişkileri.”

41 Göksedef, “Türkiye-Ermenistan ilişkileri.”

42 Göksedef, “Türkiye-Ermenistan ilişkileri.”

43 Yelda Demirağ, “2015’e Bir Kala Türkiye-Ermenistan İlişkileri”. *Ermeni Araştırmaları*, no. 47 (Mayıs 2014): 74.

44 Göksedef, “Türkiye-Ermenistan ilişkileri.”

45 Göksedef, “Türkiye-Ermenistan ilişkileri.”

sebebi, Türkiye-Ermenistan sınırının açılması durumunda Erivan'ın Karabağ konusunda daha uzlaşmaz bir tavır takınacağına dair duydukları endişe olmuştur.⁴⁶

Bakü'den gelen tepki sonrası Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan ve Cumhurbaşkanı Abdullah Gül yaptıkları konuşmalarda Karabağ'ın Ermenistan işgali altında oluşuna dikkat çekmiş ve Erivan'a Karabağ işgalini sonlandırması yönünde çağrıda bulunmuşlardır.⁴⁷ Ancak bir taraftan da Türkiye ve Ermenistan arasındaki görüşmeler devam etmiştir.⁴⁸ Zaten Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in, 13 Temmuz 2009'da Ankara'da gerçekleştirilen Nabucco Projesi'nin imza törenine katılmaması, Azerbaycan tarafının bu konuya dair şüphelerinin ortadan kalkmadığını açıkça göstermiştir.⁴⁹

10 Ekim 2009 tarihinde, iki ülkenin Dışişleri Bakanları Ahmet Davutoğlu ve Edvard Nalbandyan, İsviçre'nin arabuluculuğunda Zürih'te bir araya gelmişler ve futbol diplomasisi kapsamında gerçekleştirilen üst düzey ziyaretlerde tartışılmaya başlanan hassas konuları, "Diplomatik İlişkilerin Tesisi" ve "İkili İlişkilerin Geliştirilmesi" başlıklı iki protokolü imzalayarak sonuçlandırmışlardır. Taraflar için bir yol haritası niteliğinde⁵⁰ ve oldukça kapsamlı olan protokollerden ilki, iki ülke arasındaki sınırların tanınması, ilişkilerde eşitlik sağlanması ve güven duygusu yaratılması, üçüncü ülkelerin iç işlerine karışılmaması ve iyi komşuluk ilişkilerine zarar verebilecek politikalarından kaçınma gibi konuları kapsarken; ikinci protokol ise, protokollerin yürürlüğe girmesinden sonra iki ay içinde sınırların açılmasını öngörmüştür.⁵¹ Türkiye, protokollerin Ermenistan ile ilişkilerini düzeltmenin yanı sıra Karabağ meselesinin çözümüne ve bu sayede Kafkaslar'da barış ve istikrarın yeniden sağlanmasına katkıda bulunacağını öngörmüştür.⁵² Ancak Türkiye-Ermenistan ilişkilerini normalleştirmeyi ve yakınlaştırmayı

46 Demirağ, "2015'e Bir Kala", 75.

47 Göksedef, "Türkiye-Ermenistan ilişkileri."

48 Göksedef, "Türkiye-Ermenistan ilişkileri."

49 Demirağ, "2015'e Bir Kala", 75.

50 Demirağ, "2015'e Bir Kala", 74.

51 "Türkiye ile Ermenistan Arasında 10 Ekim 2009 Tarihinde Zürih'te İmzalanan Protokoller," Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, erişim 12.09.2024, <https://www.mfa.gov.tr/data/DISPOLITIKA/t%C3%BCrkiye-ermenistan-turkce.pdf>.

52 Demirağ, "2015'e Bir Kala", 74.

amaçlayan protokollerde ve protokollerin imzalandığı gün taraflarca yapılan konuşmalarda, Ermenistan'ın işgali altındaki Azerbaycan topraklarından çekilmesine ve Karabağ meselesine bir atıf yapılmamıştır.⁵³

Türkiye ve Ermenistan tarafından protokollerin imzalanmasından yalnızca dört gün sonra, 14 Ekim 2009 tarihinde, Ermenistan Cumhurbaşkanı Serj Sarkisyan Türkiye'ye gelmiştir. 2010 Dünya Kupası elemeleri kapsamında, Türkiye ve Ermenistan arasında Bursa'da oynanan rövanş maçını izlemek için gelen Serj Sarkisyan'ın Türkiye'ye gelen ilk Ermenistan Cumhurbaşkanı olması, bu ziyaretin iki ülke açısından önemini göstermektedir. Ancak Karabağ'da Ermeni işgali sürerken, Türkiye ve Ermenistan arasında imzalanan protokollerle diplomatik ilişkileri normalleştirme girişimleri Azerbaycan'ı rahatsız etmeye ve Türkiye ile Azerbaycan arasında sorun olmaya devam etmiştir.⁵⁴ Özellikle Bursa'da oynanan maç sırasında, stadyumdaki Azerbaycan bayraklarının toplatılmasına Azerbaycan tarafı tepki göstermiş ve rahatsızlıklarını, 1918 yılında kendilerini Bolşevik-Ermeni çetelerinden kurtaran Kafkas İslam Ordusu şehitlerinin anısına dikilen Türk bayraklarını indirerek göstermişlerdir.⁵⁵

Futbol diplomasisiyle görünür hâle gelen Türkiye-Ermenistan yakınlaşması, Zürih'te imzalanan protokoller ile adeta ete kemiğe bürünmüştür. Ancak bu durum, Türkiye ve Ermenistan'daki tüm kesimler tarafından desteklenmemiş; Türkiye'de CHP ve MHP gibi muhalefet partileri, meclise geldiğinde protokolleri onaylamayacaklarını belirtirken, Ermeni tarafında ise kilise ve meclisteki milliyetçi partiler protokollere tepki göstermişlerdir.⁵⁶ Zaten Türkiye'nin, Karabağ ile ilgili meselenin çözülmesini ön şart olarak öne sürmesiyle ilk kriz yaşanmış; her iki tarafta da tepkiler sürerken, Ermenistan Anayasa Mahkemesi'nin 12 Ocak 2010'da açıkladığı gerekçeli karar, taraflar arasında büyük bir kriz yaratmıştır. Ermenistan'da tüm uluslararası antlaşmaların Meclis'e gitmeden önce onayından geçmesi gereken Ermenistan Anayasa Mahkemesi, onay aşamasında protokollerin Ermenistan Bağımsızlık Bildirgesi'ne aykırı bir şekilde yorumlanamayacağını; yani 1915'te yaşananların "soykırım" olduğu iddiasının tartışmaya açılmayacağını

53 Demirağ, "2015'e Bir Kala", 76.

54 Talha Köse, "Türkiye-Ermenistan İlişkilerinde Yeni Yol Haritası mı?" *SETA*, 18 Aralık 2021, <https://www.setav.org/turkiye-ermenistan-iliskileri/turkiye-ermenistan-iliskilerinde-yeni-yol-haritasi-mi>.

55 Demirağ, "2015'e Bir Kala", 75.

56 Göksedef, "Türkiye-Ermenistan ilişkileri."

belirtmiştir.⁵⁷ Ayrıca, Ermenistan Anayasa Mahkemesi, protokollerde yer alan 5. maddeyi değerlendirirken, Bağımsızlık Bildirgesi'nin 11. maddesiyle çelişmeyeceği yönünde hüküm vermiştir. Söz konusu 11. madde, Türkiye'nin Doğu Anadolu (ve kısmen Güneydoğu Anadolu) bölgeleriyle ilgili tarihsel iddialara dayanmaktadır. Bu kararıyla Ermenistan Anayasa Mahkemesi, sınırların tanınmasını öngören protokol hükmünü geçersiz sayarak, fiilen Türkiye'ye yönelik toprak iddiasında bulunmuş ve açıkça açılmasını istediği sınırları tanımadığı yönünde bir karar almıştır. Bu durum, protokollerin imzalanmasının diasporada yarattığı tepkiyi yatıştırmak isteyen Sarkisyan hükümetinin, Anayasa Mahkemesi'ni kullanarak protokollerin bazı maddelerini fiilen geçersiz kıldığı; böylece iç kamuoyunun baskısını hafiflettiği ve diasporanın sözde soykırım iddialarına yönelik faaliyetlerini sürdürebilmesi için zemin hazırladığı şeklinde yorumlanmıştır.⁵⁸

Türk tarafı da mahkemenin bu kararı kabul edilemez bulmuştur.⁵⁹ 10 Nisan 2010'da Nükleer Güvenlik Zirvesi için gittikleri Washington'da, iki ülke Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan ve Serj Sarkisyan son kez bir araya gelmişlerdir. Ancak Türk tarafının Karabağ meselesinin çözülmesini ön şart olarak öne sürmesi ve Ermeni tarafının ise sözde soykırımın tanınması konusunda ısrarcı olması sonucu, protokoller hayata geçirilememiş ve protokollerin onaylanmaması ile ilgili taraflar birbirini suçlamışlardır.⁶⁰ Ermenistan Cumhurbaşkanı Sarkisyan, sonrasında yaptığı açıklamada Karabağ meselesinin Türkiye tarafından ön koşul olarak sunulduğunu ve bu durumu kabul etmeyeceklerini söylemiş;⁶¹ söz konusu protokollerin onay aşamasını süresiz olarak askıya aldıklarını belirtmiştir.⁶²

2000'lerin ilk on yıllık döneminde, tarafların izlediği futbol diplomasisi ve imzalanan protokoller ile Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde daha olumlu bir döneme girildiğine dair bir beklenti oluşmuştur. Ancak Türkiye ve Ermenistan'ı

57 Demirağ, "2015'e Bir Kala", 76-77.

58 AVİM, "ERMENİSTAN'IN GEREKÇELİ KARARI- 9 Şubat 2010," erişim 5 Haziran 2025, <https://avim.org.tr/tr/Bulten/ERMENISTAN-IN-GEREKCELI-KARARI-9-Subat-2010>

59 "No: 14, 18 Ocak 2010, Ermenistan Anayasa Mahkemesi'nin Türkiye-Ermenistan Protokollerine İlişkin Gerekçeli Kararı Hk.," Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, erişim 22.09.2024, https://www.mfa.gov.tr/no_-14_-18-ocak-2010_-ermenistan-anayasa-mahkemesi_nin-turkiye-ermenistan-protokollerine-iliskin-gerekceli-karari-hk_.tr.mfa_

60 Köse, "Türkiye-Ermenistan İlişkilerinde."

61 Göksedef, "Türkiye-Ermenistan ilişkileri."

62 Palabıyık, "2000 Sonrası Türkiye Ermenistan İlişkileri."

yakınlaştırmak için yapılan tüm bu girişimlerin, Karabağ meselesine dair bir gelişme olmadan ve Ankara ile Bakü arasında koordinasyon sağlanmadan yapılmış olması, Türkiye-Azerbaycan ilişkilerini olumsuz etkilemiştir. Aslında Türkiye, Ermenistan ile diplomatik ilişkilerinde bu adımları atarken, bir taraftan da yakın tarihsel, dilsel, siyasi ve ekonomik bağlarının olduğu kardeş ülke Azerbaycan'ı küstürmemek için çaba göstermiştir. Ancak Azerbaycan ve Ermenistan ile olan ilişkilerinde bir denge politikası izlemeye çalışan Türkiye'nin bu politikası, Bakü'de karşılık bulmamış ve Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde ciddi sorunlar yaratmıştır. Sonucu belirsiz Ermenistan politikası için, geleneksel dostu Azerbaycan ile olan ilişkilerine daha fazla zarar vermek istemeyen Türkiye'nin, Ermenistan ile ilişkileri normalleştirmek için Karabağ meselesinin çözümünü bir ön şart olarak yinelemesiyle de girişim başarısızlıkla sonuçlanmıştır.⁶³

3. 2011-2020 Dönemi

2009 yılında imzalanan protokollerin onay aşamasında yaşanan anlaşmazlıktan sonra, ilk olarak 2012 yılında Türk Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu, öncelikle ekonomik ilişkilerin güçlendirilmesiyle taraflar arasındaki siyasi sorunların çözülebileceğini ve Ermenistan'ın Karabağ'daki yedi rayondan çekilmesi durumunda, Türkiye ile Ermenistan arasında doğrudan bir demir yolu hattı inşa edebileceklerini dile getirmiştir.⁶⁴ Türk tarafı, 23 Nisan 2014 tarihinde, Ermenice de dâhil olmak üzere 9 farklı dilde, başbakanlık internet sitesinde 1915 olaylarına ilişkin bir taziye mesajı yayınlamıştır. Bu mesaj, Türkiye tarafından Ermenilere yönelik üst düzey bir makamdan yayınlanan ilk taziye mesajı olması açısından önemlidir. Mesajda, "Osmanlı İmparatorluğu vatandaşı herkes gibi Ermenilerin de o dönemde yaşadıkları acıların hatıralarını anmalarını anlamak ve paylaşmak bir insanlık vazifesidir... 20. yüzyılın başındaki koşullarda hayatlarını kaybeden Ermenilerin huzur içinde yatmalarını diliyor, torunlarına taziyelerimizi iletiyoruz." sözleri kullanılmıştır. Açıklamada, özellikle 1915 yılında yaşanan olayların siyasi bir ihtilaf konusu haline getirilmeden, tarih ve hukuk sınırları içinde tartışılması ve yaşananlardan yeni kavgalar çıkartılmaması çağrısı yapılmıştır.⁶⁵

63 Burhanettin Duran, "Normalleşmenin Yeni Durağı, Ermenistan..." *SETA*, 17 Aralık 2021, <https://www.setav.org/turkiye-ermenistan-iliskileri/normallesmenin-yeni-duragi-ermenistan>.

64 Göksedef, "Türkiye-Ermenistan ilişkileri."

65 Aljazeera, "Erdoğan'dan Ermenilere 9 dilde taziye," erişim 22 Eylül 2024, <https://www.aljazeera.com.tr/haber/erdogandan-ermenilere-9-dilde-taziye>

Türk tarafı olumlu adımlar atmış olsa da Karabağ meselesi, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesinin önünde bir ön koşul olmaya devam etmiştir. Taziye mesajının yayınlandığı gün gerçekleşen 23 Nisan resepsiyonunda, Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan Karabağ meselesi çözülmeden Ermenistan ile ilişkilerde normalleşmenin mümkün olmadığını yinelemiştir.⁶⁶ Yine Başbakan Recep Tayyip Erdoğan, 10 Ağustos 2014 tarihinde Cumhurbaşkanı seçilmesinin hemen ardından Azerbaycan'ı ziyaret etmiş ve Cumhurbaşkanı İlham Aliyev ile görüşmelerinin ardından yaptıkları ortak basın toplantısında da Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin, Azerbaycan-Ermenistan ilişkilerindeki meselelerin çözümüne bağlı olduğunu şu sözlerle açık bir şekilde dile getirmiştir:

“Türkiye-Ermenistan sorunu noktasında, aynı şekilde Azerbaycan-Ermenistan sorunu noktasında bütün bu sorunların çözümü aynı merkeze bağlı. Eğer Azerbaycan-Ermenistan sorunu çözülürse, Türkiye-Ermenistan arasındaki sorun da çözülmüş olur ama bu çözülmediği sürece aynı şekilde öbür tarafta Türkiye-Ermenistan arasındaki sorun da bu haliyle aynı şekilde devam edecektir.”⁶⁷

Sözde soykırım iddialarını gündemde tutarak uluslararası aktörlerin konuya ilgisini çekmeye çalışan Ermenistan ise, 2015 yılını sözde “Ermeni Soykırımının 100. Yılı” ilan etmiş ve anma törenleri düzenlemiştir.

2009 yılında imzalanan protokollerin onay aşamasında, taraflar arasında sorun yaratan Karabağ meselesinin çözümünün Türkiye tarafından bir ön şart olarak sunulması ve sözde soykırım iddialarının tartışılmasının dahi Ermenistan tarafından reddedilmesi konularında, Türkiye ve Ermenistan'ın tutumlarında bir değişiklik olmaması üzerine protokoller, 2015 yılında Cumhurbaşkanı Sarkisyan tarafından parlamentodan geri çekilmiştir. Ermenistan Cumhurbaşkanı Sarkisyan, 19 Eylül 2017’de Birleşmiş Milletler 72. Genel Kurulu’nda yaptığı konuşmada, protokollerin uygulanmasında yaşanan gecikmeden Türkiye’yi sorumlu tutmuş; bu süreçte ilerleme sağlanmadığını belirterek protokolleri 2018 baharından itibaren geçersiz sayacaklarını ifade etmiştir. Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, yayımladığı resmî

66 BBC News, “1915’te Ölen Ermeniler İçin İlk Taziye Mesajı,” erişim 22 Eylül 2024, https://www.bbc.com/turkce/haberler/2014/04/140423_erdogan_1915_aciklama.

67 Aljazeera, “Azerbaycan-Ermenistan sorunu çözülürse...,” erişim 4 Ekim 2024. <https://www.aljazeera.com.tr/haber/azerbaycan-ermenistan-sorunu-cozulurse>.

açıklamada Ermenistan Cumhurbaşkanı Sarkisyan'ın protokollerin onay sürecindeki gecikmeden Türkiye'yi sorumlu tutan açıklamalarını gerçek dışı ve uluslararası kamuoyunu yanıltmaya yönelik olarak nitelendirmiştir. Açıklamada, Türkiye'nin Ermenistan ile ilişkileri normalleştirme çabalarını 1991'den bu yana sürdürdüğü vurgulanmış; protokollerin onayı için Güney Kafkasya'da barışçıl bir ortamın gerekli olduğu belirtilmiştir. Ayrıca, sözde Ermeni soykırımı iddialarının asılsız olduğu yinelenmiş ve Karabağ'daki durum, "Azerbaycan topraklarının işgali" olarak tanımlanmıştır.⁶⁸ 1 Mart 2018 tarihinde Ermenistan'da gerçekleştirilen Milli Güvenlik Toplantısında da protokollerin hükümsüz olduğu açıklanmış ve Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde önemli bir gelişme olarak görülen protokollerin geçersiz olduğu Türkiye'ye resmî olarak bildirilmiştir.

Türk Dışişleri Bakanlığı'nın resmî internet sitesinde 2020 yılında yapılan açıklamada da, "*Azerbaycan-Ermenistan ilişkilerinde ilerleme kaydedilmediği sürece, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde kaydedilecek bir ilerleme tek başına yeterli ve kalıcı olmayacaktır*" sözleriyle Karabağ konusunun, iki ülke arasındaki ilişkilerin ilerletilmesinde önemli bir unsur olmaya devam ettiği açık bir şekilde dile getirilmiştir.⁶⁹ Görüldüğü gibi, 2010 yılından 2020 yılındaki İkinci Karabağ Savaşı'na kadar geçen dönemde de Türkiye'den yapılan tüm açıklamalarda, Karabağ meselesinin çözümünün, Türkiye-Ermenistan normalleşmesi için bir ön koşul olduğuna açık bir şekilde vurgu yapılmış ve iki ülke ilişkilerinde bir ilerleme kaydedilememiştir.

İkinci Karabağ Savaşı

Ermenistan'ın, neredeyse kendi topraklarının yarısına karşılık gelecek büyüklükte Azerbaycan toprağını işgal ettiği Birinci Karabağ Savaşı, 1994 yılındaki ateşkes antlaşması ile sonuçlanmıştır.⁷⁰ Ateşkes uygulaması zaman zaman ihlal edilmiş ve yaklaşık 30 yıl süren işgal boyunca, meselenin diplomatik yollarla çözülmesi için girişimlerde bulunulmuştur. Karabağ'da barışın tesis edilmesi amacıyla kurulan Minsk Grubu ve Birleşmiş Milletler

68 "No: 385, 14 Aralık 2017, Ermenistan Dışişleri Bakanı Edward Nalbantyan'ın İddiaları Hk.," Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, erişim 02.06.2025, https://www.mfa.gov.tr/no_385_-ermenistan-dissisleri-bakani-edward-nalbantyanin-iddialari-hk.tr.mfa.

69 Özden Cankara ve Çerez, "Türkiye-Ermenistan İlişkileri", 371.

70 Erarslan ve Özdemir, "Azerbaycan-Türkiye İlişkileri", 324.

Güvenlik Konseyi, Ermenistan çıkarlarına hizmet eden mevcut durumu korumaktan öteye geçememişlerdir.⁷¹ Konunun diplomasi ile çözümüne dair bir gelişme yaşanmaması sonucu Azerbaycan, 2010'da kabul ettiği askerî doktrin ile Ermenistan işgali altında bulunan Karabağ'daki yedi rayonun geri alınması için her türlü diplomatik, siyasi ve askerî yolu deneyeceğini duyurmuş ve Türkiye'nin de desteğiyle askerî kapasitesini artırmaya başlamıştır. 2016'da yaşanan Dört Gün Savaşı'nda ise Azerbaycan, stratejik öneme sahip üç tepeyi Ermenistan işgalinden kurtarmış ve böylece askerî unsurları kullanarak topraklarını geri alabileceğini görmüş ve göstermiştir.⁷²

Rusya karşıtı ve Batı yanlısı söylemleriyle bilinen Nikol Paşinyan'ın, 2018 yılında Kadife Devrim ile Ermenistan'da iktidara gelmesi, Karabağ meselesine dair uzlaşmacı bir tutum sergileyeceğine ve konunun barışçıl yollarla çözülebileceğine dair beklenti yaratmıştır.⁷³ Ancak, böyle bir tavrın Ermenistan'daki muhaliflere koz vereceğinden ve iktidarı kaybetmesine sebep olabileceğinden endişelenen Paşinyan,⁷⁴ Ermenistan'ın Karabağ konusundaki geleneksel ve milliyetçi dış politikasını sürdürmüştür.⁷⁵ 2019 yılında Ermenistan'da Azerbaycan'a yönelik provokatif eylemlerin ve Karabağ'a dair popülist söylemlerin artması; Nikol Paşinyan'ın "Karabağ Ermenistan'dır. Nokta." açıklaması ve İlham Aliyev'in "Karabağ Azerbaycan'dır. Ünlem." cevabı, taraflar arasında tansiyonu yükseltmiştir.⁷⁶ Tarihte, Azerbaycan ve Ermenistan liderlerinin kamuoyu önünde ilk kez bulunduğu 2020 Münih Güvenlik Konferansı'nda İlham Aliyev ile Nikol Paşinyan Karabağ konusunda tartışmışlardır. Tüm bunlar yaşanırken, Minsk Grubu'nun tepkisizliği ise Azerbaycan'ın, meselenin diplomasi yoluyla çözülebileceğine dair inancını daha da kaybetmesine sebep olmuştur.⁷⁷

71 Füsün Özerdem, "Avrupa Birliği Doğu Ortaklığı Programı ve Program Ülkelerinin Algıları: Üyelik Olmadan Asla", *Elektronik Siyaset Bilimi Araştırmaları Dergisi*, 13, no. 1 (Ocak 2012): 21.

72 Nazrin Alizade, "Azerbaycan'ın Karabağ Zaferi ve Türkiye'nin Güney Kafkasya'da Artan Etkisi," *ANKASAM*, 30 Aralık 2020, <https://www.ankasam.org/azerbaycanin-karabag-zaferi-ve-turkiyenin-guney-kafkasyada-artan-etkisi/>

73 Esengül Ayaz Avan, "Avrupa Komşuluk Politikası Bağlamında AB-Ermenistan İlişkileri ve Rusya Etkisi," *Avrasya Etüdüleri*, no. 61 (Aralık 2022): 76.

74 Stefan Meister, "Dağlık Karabağ'da Savaş ve Ateşkes- Güney Kafkasya ve AB için olası sonuç," *Heinrich Böll Stiftung*, 18 Kasım 2020, <https://tr.boell.org/tr/2020/11/18/daglik-karabagda-savas-ve-ateskes-guney-kafkasya-ve-ab-icin-olasi-sonuc>.

75 Tutku Dilaver, "Nokta Atışlardan Silahlı Çatışmaya: Azerbaycan-Ermenistan Savaşın Eşiğine Nasıl Geldi?," *AVİM*, 21 Temmuz 2020, <https://avim.org.tr/Analiz/NOKTA-ATISLARDAN-SILAHLI-CATISMAYA-AZERBAYCAN-ERMENISTAN-SAVASIN-ESIGINENASIL-GELDI>.

76 Erarслан ve Özdemir, "Azerbaycan-Türkiye İlişkileri", 325.

77 Dilaver, "Nokta Atışlardan Silahlı Çatışmaya."

Ermenistan, provokatif açıklamalarına ek olarak, temas hattında Azerbaycan'a karşı askerî saldırılarını sürdürmüş ve 12 Temmuz 2020'de iki ülke arasındaki sınır ili Tovuz yakınlarındaki bazı stratejik bölgeleri ele geçirmek için saldırı düzenlemiştir.⁷⁸ İşgal ettiği Azerbaycan topraklarını daha da genişletmek isteyen Ermenistan, 27 Eylül 2020 günü cephe hattı boyunca Azerbaycan ordusunun mevzilerine ve sivil yerleşim yerlerine yoğun bir saldırı başlatmış ve sivil ve askerî can kayıplarına sebep olmuştur. Bunun üzerine Azerbaycan ordusu, yıllardır Ermenistan işgali altında bulunan Karabağ'ı ve çevresindeki illeri kurtarmak için Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in "Demir Yumruk" adını verdiği askerî bir operasyon ile karşı saldırı başlatmıştır. Böylece taraflar arasında 44 gün süren İkinci Karabağ Savaşı başlamıştır.⁷⁹

Ermenistan'ın saldırgan tutumu, Azerbaycan'ın savaşa girmesine yasal bir zemin oluştururken; meseleyi çözmek için oluşturulan Minsk Grubu gibi uluslararası girişimlerin işlevsizliği ve Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin, Ermenistan'ın işgali altındaki topraklardan "derhal ve kayıtsız şartsız çıkması" yönündeki kararlarının uygulanmaması, diplomasi yoluyla çözümün çok da olası olmadığını bir kez daha ortaya koymuştur. Ayrıca, tüm bu faktörler; Azerbaycan'ın Birinci Karabağ Savaşı'na göre askerî olarak çok daha güçlü olması ve Türkiye'den de teknik ve askerî destek alması ile bir araya gelmiş ve Bakü'nün konunun çözümü için askerî seçeneklere başvurmasında etkili olmuştur.⁸⁰

Yaklaşık 30 yıldır diplomasi ile çözülemeyen mesele sahada çözülmüş ve savaş, işgal altındaki topraklarının %70'ini kurtaran Azerbaycan'ın üstün başarısı ile sonuçlanmıştır.⁸¹ 10 Kasım 2020 tarihinde Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan ve Rusya Cumhurbaşkanı Vladimir Putin tarafından savaşı sona erdiren mutabakat imzalanmıştır. Ermeni işgali altında bulunan Cebrail, Fuzuli, Kubatlı ve Zengilan gibi iller başta olmak üzere dört kasaba ve 286 köy Azerbaycan ordusu tarafından kurtarılmış;⁸² Karabağ çevresindeki yedi rayon Azerbaycan'a bırakılmış,

78 "2. Karabağ Savaşı'nın üzerinden 2 yıl geçti," Savunma Sanayii Dergilik, Erişim 22 Kasım 2024, <https://savunmasanayiidergilik.com/tr/HaberDergilik/2-Karabag-Savasi-nin-uzerinden-2-yil-gecti>.

79 Savunma Sanayii Dergilik, "2. Karabağ Savaşı'nın üzerinden 2 yıl geçti."

80 Erarşlan ve Özdemir, "Azerbaycan-Türkiye İlişkileri", 325.

81 Deveci Bozkuş, "Karabağ Savaşı," 132.

82 Ali Cura, "AGİT Minsk Grubunun 28 yılda çözemediği kriz 44 günde sonlandırıldı," *Anadolu Ajansı*, 25 Aralık 2020, <https://www.aa.com.tr/tr/azerbaycan-cephe-hatti/agit-minsk-grubunun-28-yilda-cozemedigi-kriz-44-gunde-sonlandirildi/2055318>.

Kelbecer, Laçın ve Ağdam bölgeleri Ermenistan tarafından boşaltılmış ve stratejik öneme sahip, Karabağ'ın kalbi olarak nitelendirilen Şuşa da Azerbaycan'a geçmiştir. Görüldüğü gibi savaş sonucunda Azerbaycan, Ermenistan işgali altındaki topraklarının bir kısmını savaşarak, bir kısmını ise diplomasi yoluyla geri almayı başarmıştır.⁸³ Mutabakatta en dikkat çeken maddelerden biri de Nahçıvan ve Azerbaycan'ı birbirine bağlayan bir koridor kurulması yönünde alınan karar olmuştur. Ayrıca Mutabakata göre Rus Barış Gücünün Laçın Koridoru'nda ve Şuşa hariç Karabağ'da görev yapacak olması, bir belirsizlik ve endişe unsuru olmuştur.⁸⁴

Azerbaycan, Ermenistan ve Rusya tarafından imzalanan mutabakata dair belirsizliklere, endişelere ve uygulamada yaşanabilecek olası zorluklara rağmen, Azerbaycan açısından İkinci Karabağ Savaşı'nın askerî ve sonrasında imzalanan mutabakatın da diplomatik bir başarı olduğunu söylemek mümkündür.⁸⁵ Ermenistan için ise durum çok farklı olmuş ve 44 günlük savaş sözde Karabağ Cumhuriyeti'nin ve işgalci birliklerin dağılmasına sebep olan bir hezimete yol açmıştır.⁸⁶ Nikol Paşinyan'ın çatışmaların bitmesinin ardından imzaladıkları antlaşma için "benim ve halkım için inanılmaz derecede acı"⁸⁷ sözleri ile yenilgiyi kabul etmesinin ardından, Ermenistan içinden Paşinyan'a yönelik protestolar artmıştır.⁸⁸

İkinci Karabağ Savaşı sonrası imzalanan mutabakatta Karabağ'ın Azerbaycan toprağı olduğu açıkça belirtilmiştir; ancak geçen zaman içinde kalıcı bir barış antlaşmasının imzalanamaması ve Karabağ Ermenilerinin, Ermenistan'dan bağımsız bir devlet gibi hareket ederek kendilerini fiili bir yönetim olarak görmesi ve savaşın sonuçlarını kabul etmemesi bölgede gerginliği tırmandırmıştır. Azerbaycan'ın, sözde rejimin feshedilmesi ve yasa dışı seçimlerin yapılmaması yönündeki çağrılarına rağmen, Samvel Şahramanyan,

83 Burak Çalışkan, "2. Karabağ Savaşı ve Güney Kafkasya'da Yeni Dönem," *İnsamer*, 4 Aralık 2020, https://insamer.com/tr/2-karabag-savasi-ve-guney-kafkasyada-yeni-donem_3524.html

84 Çalışkan, "2. Karabağ Savaşı."

85 Çalışkan, "2. Karabağ Savaşı."

86 Deveci Bozkuş, "Karabağ Savaşı," 133.

87 "Dağlık Karabağ: Ermenistan Başbakanı Paşinyan, antlaşmayı 'halkımız için acı verici' sözleriyle tanımladı," BBC News Türkçe, erişim 2 Ekim 2024, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-54882585>

88 "Ermenistan Cumhurbaşkanı Sarkisyan, Genelkurmay Başkanı'nı görevden almayı reddetti," BBC News Türkçe, erişim 6 Ekim 2024, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-56224544>

sözde Dağlık Karabağ Cumhuriyeti adıyla Karabağ Ermenileri temsilcileri tarafından cumhurbaşkanı seçilmiş ve bu durum Azerbaycan ve Ermenistan arasında imzalanması beklenen barış antlaşmasını temelinden sarsmıştır. Ayrıca mutabakatta, bölgede bulunan Ermenistan askerlerinin geri çekilmesi, askeri teçhizatların tamamen çıkarılması ve Karabağ'ın kalan kısmının Rus Barış Gücü denetiminde kalması kararlaştırılmıştır; ancak Karabağ Ermenilerinin Azerbaycan ordusunun mevzilerine sistematik şekilde ateş açması, silahlanmaya ve mayın döşemeye devam etmesi, bölgede tansiyonun yükselmesine neden olmuştur.⁸⁹

19 Eylül'de meydana gelen mayın patlamalarında iki Azerbaycanlı sivilin ve dört askerinin hayatını kaybetmesi, Azerbaycan açısından bir dönüm noktası olmuş; bu olayın ardından Karabağ'da anayasal düzeni yeniden tesis etmek amacıyla yaklaşık 24 saat süren bir antiterör operasyonu başlatılmıştır. 19 Eylül 2023 tarihinde başlatılan operasyonun hedefleri arasında bölgede yasa dışı şekilde varlık gösteren Ermeni silahlı grupların silahsızlandırılarak bölgeden çıkarılması, askeri altyapının bertaraf edilmesi ve sivil halkın güvenliğinin sağlanması yer almıştır.⁹⁰

Operasyon sonucunda Karabağ'da işgal rejimi kuran sözde Ermeni yönetimi kendini feshetmiş ve yasa dışı Ermeni silahlı gruplar silahlarını bırakmak zorunda kalmıştır. Bir dönem işgalci yönetim tarafından “başkent” olarak adlandırılan Hankendi'nin yanı sıra Hocalı, Hocavend ve Ağdere şehirleri de Azerbaycan'ın kontrolüne geçmiş; böylece ülke genelinde egemenlik ve anayasal düzen tam anlamıyla tesis edilmiştir. Ayrıca, Azerbaycan'ın Karabağ'daki Ermeni nüfusa entegrasyon çağrısına ve vatandaşlığı kabul ederek diğer Azerbaycan vatandaşlarıyla aynı haklara sahip olma önerisine rağmen, yaklaşık 100.000 Ermeni bölgeyi terk ederek Ermenistan'a gitmiştir.⁹¹ İkinci Karabağ Savaşı sonrası bölgede konuşlandırılan Rus Barış Gücü, Azerbaycan'ın antiterör operasyonu ile bütün topraklarında egemenliğini tesis etmesinin ardından aşamalı olarak bölgeyi terk etmiştir. Bu gelişme, taraflar arasında çatışma ihtimalinin ortadan kalktığı ve Karabağ'ın

89 Gamze İme, “Azerbaycan'ın Yukarı Karabağ'da Gerçekleştirdiği Anti-Terör Operasyonu Üzerine Bazı Düşünceler (19-20 Eylül 2023),” *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 7, no. 13 (Ocak 2025): 197.

90 Ruslan Rehimov, “Azerbaycan'ın Karabağ'daki antiterör operasyonunun üstünden 1 yıl geçti,” *Anadolu Ajansı*, 19 Eylül 2024, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/azerbaycanin-karabagdaki-antiteror-operasyonunun-ustunden-1-yil-gecti/3334438>.

91 Rehimov, “Azerbaycan'ın Karabağ'daki antiterör operasyonu.”

Azerbaycan egemenliğine dönüşünde son noktanın da koyulduğu şekilde yorumlanmıştır.⁹²

Karabağ meselesinin ortadan kalkması ve Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün ve egemenliğinin tamamen yeniden tesis edilmesinin ardından, Azerbaycan-Ermenistan ilişkilerinin normalleşeceği yönünde bir beklenti ortaya çıkmıştır. Ancak, Ermenistan ve Karabağ'daki Ermeni unsurların, Azerbaycan'ın Karabağ Ermenilerine yönelik etnik temizlik gerçekleştirdiği yönündeki iddiaları süreci sekteye uğratmıştır. Erivan yönetimi ve bazı uluslararası aktörler, bu iddiaları gündemde tutarak Azerbaycan'a yönelik uluslararası baskı oluşturmaya çalışmıştır. Azerbaycan ise söz konusu suçlamaları kesin bir dille reddetmiş ve Karabağ Ermenilerine bölgede kalmaları ve Azerbaycan vatandaşlığı çerçevesinde eşit haklarla entegre olmaları çağrısında bulunmuştur.⁹³ Her ne kadar Karabağ meselesi fiilen sona ermiş olsa da Ermeni tarafının sivillerin hedef alındığı yönündeki iddiaları ve bölgeden ayrılan Ermenilere ilişkin yaşanan tartışmalar, Azerbaycan-Ermenistan ilişkilerini ve kalıcı bir barış antlaşması imzalanması sürecini olumsuz etkilemiştir.⁹⁴

Bölgeden sağlanacak kara ve demir yolu ulaşımıyla Azerbaycan'ı doğrudan Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'ne ve oradan da Türkiye'ye bağlamayı amaçlayan Zengezur Koridoru projesi hususunda yaşanan anlaşmazlık da Azerbaycan-Ermenistan arasında kalıcı barışı engelleyen bir unsur olmuştur. İkinci Karabağ Savaşı sonrası imzalanan mutabakatın 9. maddesinde "Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'ni Azerbaycan'ın Batı bölgelerine bağlayan yeni ulaşım bağlantılarının inşası gerçekleştirilecektir." ifadesi yer almıştır. Bakü, bu madde ile Zengezur Koridoru konusunda Azerbaycan ve Ermenistan arasında bir antlaşmaya varıldığını savunurken; Erivan ise ulaşım yollarının açılmasını desteklediklerini, ancak ilgili maddede "Zengezur" isminin

92 Mehmet Köse, "Rus Barış Gücünün Karabağ'dan Çekilmesi," *SETA*, 22 Nisan 2024, <https://www.setav.org/5-soru/5-soru-rus-baris-gucunun-karabagdan-cekilmesi>.

93 Mehmet Oğuzhan Tulun, "Karabağ Anlatısını Kontrol Etme Mücadelesi: Ermeni Sivillerin Güvenliğine Karşı Azerbaycan Devletinin Egemenliği," *AVİM*, 10 Ekim 2023, <https://avim.org.tr/tr/Analiz/KARABAG-HAKKINDAKI-ANLATIYI-KONTROL-ETME-MUCADELESİ-ERMENI-SIVILLERIN-GUVENLIGI-ILE-AZERBAYCAN-DEVLETLETININ-EGEMENLIGI-KARSI-KARSIYA>

94 Hazel Çağan Elbir, "Gerçek" ve "Sahte" Yer Değiştiriyor: Karabağlı Ermeniler'i Çağırın Ermenistan'dan Sert U-Dönüşü" *AVİM*, 8 Kasım 2023, <https://avim.org.tr/tr/Yorum/GERCEK-VE-SAHTE-YER-DEGISTIRIYOR-KARABAGLI-ERMENILER-I-CAGIRAN-ERMENISTAN-DAN-SERT-U-DONUSU>

geçmediğini ve Azerbaycan'ın iddia ettiği gibi bir koridor projesinden açıkça söz edilmediğini belirtmiştir.⁹⁵

Mutabakatın üstünden dört yıldan fazla zaman geçmiş olmasına ve proje ile Anadolu ve Hazar arasında doğrudan bağlantı kurmak isteyen Azerbaycan'ın tüm ısrarlarına rağmen, Ermenistan henüz bağlantıyı sağlamamıştır. Bölge ülkeleri de kendi çıkarları doğrultusunda bu konuda Azerbaycan veya Ermenistan'ı desteklemektedirler. Türkiye, kendisini Hazar Denizi ve Orta Asya'ya bağlayacak bu projeye ve Azerbaycan'ın tezlerine destek verirken; Rusya, Bakü ve Erivan'ın bu konu ile ilgili iletişim kanallarını açık tutması gerektiğini vurgulamış ve Azerbaycan-Nahçıvan arasında yeni ulaşım yollarını desteklediğini ifade etmiştir.⁹⁶ Koridorun 61 kilometrelik kısmının İran topraklarından geçecek olması, İran'ı ikna edilmesi gereken kilit ülke konumuna getirmiştir. Ancak, Kafkaslar'da jeopolitik değişiklikler istemediğini ifade eden İran, koridorun Ermenistan ile olan kara erişimini keseceği, Türkiye'yi bölgede daha etkin hâle getireceği ve İran'ın bölgedeki ekonomik ve jeopolitik önemini olumsuz etkileyeceği gibi gerekçelerle projeye karşı çıkmakta ve bu konuda Ermenistan'ı desteklemektedir.⁹⁷

İkinci Karabağ Savaşı ve antiterör operasyonu sonrasında, Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü yeniden tesis etmesiyle birlikte Karabağ meselesi fiilen sona ermiştir; ancak bölgedeki gelişmeler, Azerbaycan-Ermenistan ilişkilerinin hâlen ciddi sınamalarla karşı karşıya olduğunu göstermiştir. Ermenistan tarafının, Karabağ Ermenilerinin bölgeden kitlesel şekilde ayrılması sonucu Azerbaycan'ı sivilleri hedef almakla suçlaması ve bu söylemi uluslararası kamuoyunda gündemde tutma çabası, karşılıklı güvenin tesisini zorlaştırmıştır. Öte yandan, Zengezur Koridoru'na ilişkin taraflar arasında yaşanan görüş ayrılıkları da süregiden tansiyonun başka bir boyutunu oluşturmuştur. Azerbaycan bu projeyi, bölgesel entegrasyon ve stratejik bağlantılar açısından bir fırsat olarak görürken; Ermenistan ve İran'ın, jeopolitik kaygılarla karşı duruş sergilemesi, Güney Kafkasya'daki barış ve iş birliği umudunu azaltmaktadır.

95 “Zengezur Koridoru: Azerbaycan ile Ermenistan arasında tartışma yaratan proje hakkında neler biliniyor?,” BBC News Türkçe, erişim 5 Haziran 2025, <https://www.bbc.com/turkce/articles/cd0e0p2zj7do>.

96 “Zengezur Koridoru.”

97 Hanan Azizi, “Zengezur Koridoru'nun endişelendirdiği İran'dan ‘Rusya'nın dizginlenmesi’ çağırısı” *Independent*, 16 Eylül 2024, <https://www.indyurk.com/node/745238/d%C3%BCnyadan-sesler/zengezur-koridorunun-endi%C5%9Felendirdi%C4%9Fi-i-%CC%87randan-rusyan%C4%B1n-dizginlenmesi>

İkinci Karabağ Savaşı Sonrası Değişen Türkiye-Ermenistan İlişkileri

Azerbaycan'ın zaferi, Ermenistan'ın ise hezimetleriyle sonuçlanan savaşta Türkiye belirleyici bir aktör olmuştur. 44 gün süren İkinci Karabağ Savaşı boyunca Türkiye, Azerbaycan'ı siyasi, diplomatik ve askerî imkânları ile desteklemiştir. Üst düzey yetkililer tarafından yapılan açıklamalarda Ermenistan'ın saldırıları kınanırken, Azerbaycan'a ise destek verilmiştir. Azerbaycan-Ermenistan savaşının başlamasının ardından Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan, “*Türk Milleti her zaman olduğu gibi bugün de tüm imkânlarıyla Azerbaycanlı kardeşlerinin yanındadır.*”⁹⁸ sözleriyle Azerbaycan ile dayanışma içinde olduğunu açık bir şekilde göstermiştir. Türkiye'nin siyasi ve diplomatik desteğinin yanı sıra, Azerbaycan'ın savaşı kazanmasında en belirleyici desteği askerî alanda olmuştur. Azerbaycan ve Türkiye tarafından 2010 yılında imzalanan ve bir saldırı durumunda saldırıya uğrayan tarafın askerî olarak desteklenmesini öngören Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Yardım Antlaşması, Türkiye'nin savaş boyunca verdiği askerî desteğin hukuki temelini oluşturmuştur.⁹⁹ Türk yapımı İHA/SİHA'ların kullanılması, savaş uçaklarının manevra kabiliyetini azaltan dağlık coğrafi yapısı sebebiyle bölgede Azerbaycan'ı güçlü kılmış ve askerî anlamda önemli avantajlar sağlamıştır.¹⁰⁰ Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in, Türkiye'nin ürettiği SİHA'lar sayesinde “değeri bir milyar doların üzerinde olan Ermeni mühimmatını imha ettiklerini”¹⁰¹ söylemesi bunun en açık kanıtıdır.

Azerbaycan'a verilen güçlü siyasi, askerî ve toplumsal desteğin ardından, Karabağ'daki Ermeni işgalinin sona ermesiyle birlikte Türkiye açısından Ermenistan ile ilişkilerin normalleşmesi yönünde yeni bir diplomatik zemin de ortaya çıkmıştır.¹⁰² Dönemin Cumhurbaşkanlığı Sözcüsü İbrahim Kalın, katıldığı bir programda “*Biz prensipte Ermenistan ile normalleşmeye olumlu bakıyoruz. 1992'de bizim Ermenistan ile diplomatik ilişkilerimizi sonlandırmamızın ve sınırı kapatmamızın temel sebebi Karabağ'ın*

98 TRTHABER, “Ermenistan Azerbaycan'a saldırdı,” Erişim 27 Ekim 2024, <https://www.trthaber.com/haber/gundem/ermenistan-azerbaycana-saldirdi-518943.html>

99 Erarşlan ve Özdemir, “Azerbaycan-Türkiye İlişkileri”, 328-329.

100 İrem Köker, “Dağlık Karabağ: İHA ve SİHA'ların rolü ne oldu, Azerbaycan'a nasıl avantaj sağladı?” *BBC News Türkçe*, 12 Kasım 2020, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-54917938>

101 Köker, “Dağlık Karabağ”.

102 Deveci Bozkuş, “Karabağ Savaşı,” 142.

işgal edilmesiydi. Şimdi bu sorun çözüldüğüne göre Ermenistan ile normalleşmemizin önünde bir engel yok aslında.” sözleriyle Karabağ’ın Ermeni işgalinden kurtarılmasıyla iki ülke arasındaki ilişkileri normalleştirmek için gerekli koşulların oluştuğunu belirtmiştir.¹⁰³ Ermenistan, İkinci Karabağ Savaşı sırasında Azerbaycan ile Türkiye arasındaki güçlü iş birliğinden ve Azerbaycan’ın, uzun yıllar Ermeni işgali altında kalan topraklarını Türkiye’nin siyasi, diplomatik ve özellikle askerî desteği sonucu kurtarmış olmasından rahatsızlık duymuştur.¹⁰⁴ Ancak tüm bu gelişmelere rağmen Ermeni yetkililer, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesinden yana olduklarını belirten açıklamalarda bulunmuştur. Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan “*Türkiye ile ön koşulsuz bir şekilde diplomatik ilişkiler kurmayı içtenlikle istiyoruz.*” sözleri ile bu isteklerini açıkça dile getirmiştir.¹⁰⁵ Burada dikkat çeken husus, Ermenistan hükümetinin geleneksel yaklaşımını terk etmesi ve Paşinyan’ın müzakerelere başlamak için Türkiye’den sözde soykırım iddialarını kabul etmesi gibi bir talepte bulunmaması olmuştur. Böylece, Türkiye de ön koşulsuz görüşmelere sıcak bakmış ve dâhil olmayı kabul etmiştir.¹⁰⁶

Bu bağlamda, öncelikle iki ülke arasında gerçekleştirilecek normalleşme görüşmeleri için Türkiye-Ermenistan Normalleşme Özel Temsilcileri görevlendirilmiştir. Türkiye’den Eski Washington Büyükelçisi Serdar Kılıç, Ermenistan’dan ise Ermenistan Parlamentosu Başkan Yardımcısı Ruben Rubinyan bu göreve atanmıştır.¹⁰⁷ Bunun ardından, özel temsilciler Türkiye ve Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesine dair ilk toplantılarını 14 Ocak 2022 tarihinde Moskova’da gerçekleştirmiş ve müzakerelerin ön şart olmadan sürdürülmesi konusunda bir anlaşmaya varmışlardır.¹⁰⁸ Ermenistan ilk

103 “İbrahim Kalın: Ermenistan ile normalleşmeye olumlu bakıyoruz,” *Cumhuriyet*, Erişim 6 Kasım 2024, <https://www.cumhuriyet.com.tr/turkiye/ibrahim-kalin-ermenistan-ile-normallesmeye-olumlu-bakiyoruz-1872662>.

104 Özden Cankara ve Çerez, “Türkiye-Ermenistan İlişkileri”, 373.

105 “Paşinyan: Türkiye ile diplomatik ilişkiler kurmayı içtenlikle istiyoruz,” *TRTHABER*, Erişim 6 Kasım 2024, <https://www.trthaber.com/haber/dunya/pasinyan-turkiye-ile-diplomatik-iliskiler-kurmayi-ictenlikle-istiyoruz-648319.html>.

106 Armağan Gözkaman, “Türkiye-Ermenistan ‘normalleşmesi’: Farklı koşullar, yeni bir yaklaşım,” *Anadolu Ajansı*, 6 Mayıs 2022, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/turkiye-ermenistan-normallesmesi-farkli-kosullar-yeni-bir-yaklasim/2580860#>.

107 Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, “Türkiye- Ermenistan Siyasi İlişkileri.”

108 Mustafa Deveci, “Diplomatik kaynaklar: Türkiye Ermenistan’la normalleşme çabasında samimi,” *Anadolu Ajansı*, 13 Ocak 2023, <https://www.aa.com.tr/tr/politika/diplomatik-kaynaklar-turkiye-ermenistan-la-normallesme-cabasinda-samimi/2786778>

toplantının Moskova’da yapılmasını istemiş ve Ermenistan’ın bu talebinin, Rusya’nın eski Sovyet coğrafyasındaki tarihsel etkisi ile ilintili olduğu düşünülmüştür.¹⁰⁹ Türkiye-Ermenistan görüşmesi, Rusya’nın ev sahipliğinde yapılmış fakat görüşmelere bir dahli olmamıştır. Türkiye ve Ermenistan arasında 2022 yılında başlayan normalleşme görüşmelerinin, üçüncü ülkeler için içinde olmadan, aracı olarak sürdürülmesinin Türkiye ve Ermenistan’ın işini kolaylaştırabileceği düşünülmüştür.¹¹⁰

İlk görüşmenin ardından 2 Şubat 2022 tarihi itibarıyla İstanbul ve Erivan arasında direkt uçuşlar başlatılmıştır. Özel temsilciler, ikinci kez ise 24 Şubat 2022 tarihinde Viyana’da bir araya gelmişlerdir. Moskova’da gerçekleştirilen ilk temaslarda olduğu gibi, bu toplantıda da Avusturya sadece ev sahipliği görevini üstlenmiş ve görüşmelerde yer almamıştır. İkinci görüşmenin Viyana’da yapılması, Ermenistan’ın Batılı ülkelerin de desteğini almak istediği şeklinde yorumlanmıştır.¹¹¹ Türkiye ve Ermenistan arasındaki görüşmelerin ön koşulsuz bir şekilde sürdürülmesi kararının alındığı bu toplantıda; ekonomik meseleler ve ulaşım yollarının hayata geçirilmesine dair konular üzerinde durulmuştur. Mart 2022’de ise Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu ve Ermenistan Dışişleri Bakanı Ararat Mirzoyan, Antalya Diplomasi Forumu’nda bir araya gelmişlerdir. Bu toplantı, iki ülke arasında yaklaşık dokuz yıl aranın ardından dışişleri bakanları düzeyinde gerçekleştirilen ilk temas olması açısından önem taşımıştır.¹¹²

Özel temsilcilerin 3 Mayıs 2022’de Viyana’da gerçekleştirdikleri üçüncü görüşmede, somut ilerleme için atılabilecek olası adımlar ele alınmıştır.¹¹³ Bu görüşmenin hemen ardından, Ermenistan’da eski Devlet Başkanları Sarkisyan ve Koçaryan’ın başını çektiği aşırı milliyetçi muhalif gruplar, Paşinyan hükümetine karşı protesto gösterileri başlatmış ve günlerce süren protestolarda Paşinyan, “Ermenistan’ı Türklere, Karabağ’ı da Azerbaycan’a vermekle” suçlanmıştır.¹¹⁴ İkinci Karabağ Savaşı boyunca Azerbaycan’a verdiği destek sebebiyle Karabağ’ın kaybedilmesinden Türkiye’yi sorumlu tutan muhalefet;

109 Deveci Bozkuş, “Karabağ Savaşı,” 145.

110 Deveci Bozkuş, “Karabağ Savaşı,” 145-146.

111 Deveci Bozkuş, “Karabağ Savaşı,” 146.

112 Deveci, “Diplomatik kaynaklar.”

113 Deveci, “Diplomatik kaynaklar.”

114 Deveci Bozkuş, “Karabağ Savaşı,” 147-148.

Türkiye ile ön koşulsuz başlatılan müzakere sürecinden dolayı Paşinyan yönetimini eleştirmiş ve Türkiye'ye taviz vermekle suçlamıştır.¹¹⁵

1 Temmuz 2022 tarihinde, özel temsilciler yine Viyana'da bir araya gelmiş ve taraflar arasındaki bu dördüncü görüşmede, Türkiye ve Ermenistan arasında hava yolu kargo ticaretinin başlatılmasına ve iki ülke sınırının üçüncü ülke vatandaşlarına açılmasına yönelik kararlar alınmıştır.¹¹⁶ Özel temsilciler arasında Eylül 2022'de yapılması planlanan beşinci toplantı ise, 13 Eylül'de Azerbaycan-Ermenistan sınırında başlayan çatışmalar sebebiyle gerçekleştirilememiştir.¹¹⁷

Aslında, Türkiye'de Şubat 2023'te yaşanan depremlere kadar geçen dönemdeki gelişmeler; direkt uçuşların başlatılması, Türkiye'nin hava taşımacılığına dair kısıtlamalarının kaldırılması ve iki ülke arasında kara sınırının açılmasına yönelik tartışmalar gibi daha küçük adımlar şeklinde olmuştur.¹¹⁸ 6 Şubat 2023'te Türkiye'de yaşanan depremler sonrası Erivan'dan gelen dayanışma mesajları ve Ermenistan halkının yardım kampanyası ise Türkiye-Ermenistan ilişkilerini başka bir boyuta taşımıştır. Depremlerin ardından, Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ı telefonla arayarak taziyelerini iletmiştir. Depremlerin Türkiye-Ermenistan ilişkilerine en önemli etkisi ise, Ermenistan'ın depremzedeler için hazırladığı beş tır yardım malzemesinin ulaştırılması amacıyla, 35 yıldır kapalı olan Alican Sınır Kapısı'nın kullanılması olmuştur.¹¹⁹ Ayrıca, depremlerin ardından Ermenistan Dışişleri Bakanı Ararat Mirzoyan, 15 Şubat'ta Türkiye'yi ziyaret etmiştir. Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu ile yaptıkları görüşmenin ardından düzenlenen ortak basın toplantısında *"Bu zor anlarda Türkiye'de bulunarak bir kez daha bölgede barış inşa etme konusunda ve özellikle Türkiye ile ilişkilerin tamamen normalleşmesi, diplomatik ilişkilerin kurulması ve Ermenistan ile Türkiye arasında sınırın tamamen açılması konusunda Ermenistan Cumhuriyeti'nin*

115 Gözkaman, "Türkiye-Ermenistan 'normalleşmesi'."

116 Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, "Türkiye- Ermenistan Siyasi İlişkileri."

117 "Erdoğan, Paşinyan'la görüştü: <Ermenistan>la tam normalleşme hedefine ulaşacağımıza inanıyoruz," BBC News Türkçe, erişim 7 Ekim 2023, <https://www.bbc.com/turkce/articles/cxyrygvrzerqo>

118 Armen Grigoryan, "Diplomatic thaw between Turkey and Armenia?," *Friedrich Naumann Foundation*, 21 Şubat 2023, <https://www.freiheit.org/diplomatic-thaw-between-turkey-and-armenia>.

119 Derya Gülnaz Özcan ve Dildar Baykan Atalay, "Depremlerden sonra Türkiye'nin Yunanistan ve Ermenistan'la ilişkilerinde olumlu hava," *Anadolu Ajansı*, 6 Mart 2023, <https://www.aa.com.tr/tr/asrin-felaketidepremlerden-sonra-turkiyenin-yunanistan-ve-ermenistanla-iliskilerinde-olumlu-hava/2838253>

hazırlığını ve isteğini bir kez daha burada teyit etmek istiyorum.” sözleri ile normalleşmeye dair niyet ve kararlılıklarını ortaya koymuştur.¹²⁰

Ermenistan’dan deprem bölgesine insani yardım ve ekiplerin gönderilmesi ve Ermenistan’dan Türkiye’ye gerçekleştirilen üst düzey ziyaretler, “deprem diplomasisi” olarak adlandırılmıştır.¹²¹ Deprem gibi doğal afetler, aralarında sorunlar olan ülkeleri yakınlaştırabilmekte; uzun vadede taraflar arasındaki tüm meseleleri çözmeye bile, kısa vadede ilişkilerin hız kazanmasını ve müzakerelerin önünün açılmasını mümkün kılmaktadır. Depremlerin ardından Erivan’ın Türkiye ile gösterdiği dayanışma ve karşılıklı yapılan açıklamalar, ilişkilerin iyileşmesini de hızlandırabilecek olumlu gelişmeler olarak değerlendirilmiştir.¹²²

En son, özel temsilciler tarafından Temmuz 2022’de gerçekleştirilen dördüncü toplantıdan iki yıl sonra, 30 Temmuz 2024’te Türkiye-Ermenistan sınırındaki Alica-Margara sınır kapısında beşinci toplantı gerçekleştirilmiştir. Görüşme sonrası, Türk Dışişleri Bakanlığı tarafından, tarafların önceki toplantılarda uzlaşmaya vardıkları konuları teyit ettikleri ve buna ek olarak, atıl durumda olan Akyaka/Akhurik demir yolu sınır kapısının faaliyete geçirebilmesi için gerekli olan teknik ihtiyaçları değerlendirdikleri yönünde bir açıklama yapılmıştır.¹²³ Ayrıca, yapılan açıklamada, diplomatik ve resmî pasaport hamilleri için vize prosedürlerinin kolaylaştırılması konusunda taraflarca uzlaşmaya varıldığı duyurulmuştur.¹²⁴ Yapılan açıklama, gündemdeki konular ile ilgili Türkiye ve Ermenistan arasında bir anlaşmazlık yaşanmadığı izlenimi yaratmıştır.¹²⁵

Beşinci görüşmenin, üçüncü bir ülke yerine iki ülke sınırında yapılması, bu konuda taraflarca bir uzlaşmaya varıldığını ve bundan sonra adımların daha

120 Özcan ve Baykan Atalay, “Depremlerden sonra.”

121 Tutku Dilaver, “Deprem, Diplomasi ve Dış Politika” *AVİM*, 6 Mart 2023, <https://avim.org.tr/tr/Yorum/DEPREM-DIPLOMASI-VE-DIS-POLITIKA>

122 Dilaver, “Deprem, Diplomasi ve Dış Politika.”

123 “No: 152, 30 Temmuz 2024, Türkiye-Ermenistan Normalleşme Süreci Özel Temsilcilerinin Beşinci Toplantısı Hk.,” Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, erişim 21.11.2024, https://www.disisleri.gov.tr/no_-152_-turkiye-ermenistan-normallesme-sureci-ozel-temsilcilerinin-besinci-toplantisi-hk.tr.mfa.

124 Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, “No: 152, 30 Temmuz 2024.”

125 Haydar Oruç, “Türkiye-Ermenistan ilişkileri nasıl seyredecek?” *Alain Türkçe*, 30 Temmuz 2024, <https://tr.al-ain.com/article/turkiye-ermenistan-iliskileri-nasil-seyredecek>.

hızlı atılabileceğini göstermiştir. Ayrıca, sınırda gerçekleştirilen bu görüşme, üçüncü ülkeler olmadan da tarafların iletişim kurabildiğine ve Rusya ve Batılı ülkelerin, Türkiye ve Ermenistan arasında yürütülen normalleşme girişimlerinin dışında tutulmak istendiğine dair bir mesaj niteliği taşımıştır.¹²⁶

Karabağ meselesinin çözülmesiyle, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleştirilmesi önündeki çok önemli bir engel de ortadan kalkmıştır. Ancak, Türkiye-Ermenistan ilişkilerini Azerbaycan-Ermenistan ilişkilerinden ayırıştırılabilmek hâlâ pek mümkün değildir.¹²⁷ Başka bir deyişle, Karabağ işgalinin sona ermesinin ardından Türkiye ve Ermenistan arasında başlatılan normalleşme girişimi ve gelecekteki ilişkiler, Erivan'ın Bakü ile olan ilişkilerinden bağımsız düşünülmemelidir. Bu bağlamda, Azerbaycan ve Ermenistan arasında imzalanması beklenen ancak imzalanmayan barış antlaşması, Türkiye-Ermenistan ilişkilerini etkileyen bir unsur olmuştur.

Türkiye, başından beri Ermenistan ile yürüttüğü süreci, Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki kalıcı barış antlaşması ile paralel götürmeye çalışmıştır. Türkiye için Azerbaycan-Ermenistan barış antlaşması iki açıdan önem taşımaktadır. Türkiye'yi en çok ilgilendiren konu, Azerbaycan, Nahçıvan ve Türkiye'yi birleştirecek olan Zengezur Koridoru'nun açılmasıdır. Bunun gerçekleşmesi durumunda, Türkiye'nin yalnızca Azerbaycan ile değil, tüm Orta Doğu ve Asya ile ticaret hacminin artacağı beklentisi, Türkiye'yi Azerbaycan-Ermenistan kalıcı barış antlaşmasının imzalanması konusunda en istekli aktörlerden biri hâline getirmiştir. Ayrıca, Türkiye, Ermenistan ile arasındaki normalleşme girişiminin, Azerbaycan ve Ermenistan arasında kalıcı bir barış antlaşması imzalanmadan tamamlanmayacağını vurgulamıştır.¹²⁸ Türkiye'nin, Ermenistan ile olan ilişkilerini Azerbaycan ile koordineli yürütmeye çalışması; 2008'de futbol diplomasisi ile başlayan ancak Karabağ meselesinden kaynaklı olarak Azerbaycan'ın tepkisini çeken deneyimden dersler alındığını ve Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde, Erivan kaynaklı yeni bir krizin önlenmesi için bu kez adımların daha dikkatli atıldığını göstermiştir.¹²⁹

126 Yıldız Deveci Bozkuş, "Ermenistan'la normalleşme süreci: Sınırdaki buluşma ne anlama geliyor?" *Fikirturu*, 1 Ağustos 2024, <https://fikirturu.com/jeo-politika/ermenistanla-normallesme-sureci-sinirda/>.

127 Grigoryan, "Diplomatic thaw."

128 "Ankara, Azerbaycan ve Ermenistan'ın barış antlaşması görüşmelerine nasıl bakıyor?," BBC News, Erişim 6 Haziran 2025, <https://www.bbc.com/turkce/articles/c517vqe01y7o>.

129 Köse, "Türkiye-Ermenistan İlişkilerinde."

Aslında, Türk tarafı, Türkiye-Ermenistan normalleşmesinin Azerbaycan ve Ermenistan ilişkilerine ve aralarında imzalanması beklenen barış antlaşmasına bağlı olduğunu, daha normalleşme girişiminin başında açık bir şekilde belirtmiştir. Türkiye ve Ermenistan özel temsilcilerin bir araya geldiği ilk toplantıdan bir gün önce, 13 Ocak 2022’de, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan, Avrupa Birliği büyükelçileri ile bir araya gelmiş ve onlara hitaben yaptığı konuşmada konuya dair “*Azerbaycan’ın topraklarını işgalden azat etmesiyle Kafkasya’da yeni bir döneme girdik. Bu gelişmenin ardından Ermenistan ile normalleşme sürecini başlattık. Atılan adımların beklenen sonuçları vermesi için Ermenistan’ın bölgedeki barış fırsatını iyi değerlendirip Azerbaycan ile olumlu bir ilişki kurması önem taşıyor.*” ifadelerini kullanmıştır. Bu açıklama, Türkiye-Ermenistan ilişkilerindeki normalleşmenin, Azerbaycan ve Ermenistan “arasında olumlu bir diyalogun kurulması ve kapsamlı bir barış antlaşmasının” imzalanmasına bağlı olduğunu açıkça göstermiştir.¹³⁰

Sonuç

Azerbaycan ve Ermenistan arasında, daha Sovyetler Birliği çatısı altındayken baş gösteren Karabağ meselesi, Birlik’in dağılmasıyla tamamen su yüzüne çıkmış ve iki ülke arasında başlayan çatışmalar, Karabağ da dâhil olma üzere tüm Azerbaycan topraklarının yaklaşık %20’lik bir bölümünün Ermenistan tarafından işgali ile sonuçlanmıştır. Meselenin barışçıl yollarla çözülmesini isteyen Türkiye, bir denge politikası izlemeye çalışmıştır. Bir yandan, Ermenistan’ı dışlamadan saldırgan tavrını terk etmesi konusunda ikna etmeye yönelik adımlar atarken; diğer yandan, üyesi olduğu uluslararası kuruluşlar aracılığıyla Azerbaycan’ın durumuna dikkat çekmiş ve Ermenistan’a dair yumuşak tavrının Bakü’nün tepkisini çekmemesi için çaba göstermiştir. Ancak, Ermenistan’ın Karabağ’da yoğunlaşan işgalleri ve sivillere karşı gerçekleştirdiği insanlık dışı eylemler, Türkiye’nin yürüttüğü denge politikasını çıkmaza sokmuş; bunun sonucunda Türkiye, Ermenistan ile hem diplomatik ve ticari ilişkilerini dondurmuş hem de Ermenistan’la arasındaki kara sınırını kapatmıştır.

130 “Türkiye-Ermenistan normalleşme süreci: Moskova’da bugün yapılan ilk görüşmeden neler bekleniyor?,” BBC News, Erişim 18 Kasım 2024, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-59990143>.

2000’li yıllarda ise Türkiye ve Ermenistan, ilişkilerini normalleştirme adına önemli adımlar atmışlardır. İki ülke arasındaki kara sınırının açılması ve diplomatik ilişkilerin yeniden kurulması gibi konular, futbol diplomasisi ile gündeme gelmiş; sonrasında imzalanan protokollerle somutluk kazanmıştır. Ancak Azerbaycan, Türkiye-Ermenistan arasında yürütülen normalleşme girişiminin Karabağ meselesinin çözümünü daha da zora sokacağı gerekçesiyle rahatsızlığını çeşitli vesilelerle ortaya koymuştur. Türkiye, Azerbaycan’ı Karabağ’daki Ermeni işgali sürdürdüğü sürece sınırın açılmayacağı ve ilişkilerin normalleşmeyeceği yönünde ikna etmeye yönelik diplomatik girişimlerde bulunmuş, ancak bu konuda başarılı olamamıştır. Bakü’nün bu konudaki kaygıları artmış ve Türkiye ile olan ilişkilerinde olumsuz bir tavır takınmasına sebep olmuştur. Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin daha fazla zarar görmesini ve gerginliğin artmasını istemeyen Türkiye, protokollerin onay aşamasında, Karabağ meselesini çözümünü ön koşul olarak öne sürmüştür. Taraflar arasında ilk krizin yaşanmasına sebep olan bu talep ve Ermeni tarafının sözde soykırımın tanınması konusunda ısrarcı tavrı, protokollerin hayata geçirilmesini engellemiştir. Türkiye’nin 1993’te Ermenistan ile sınırını kapatmasına ve diplomatik ilişkilerini sonlandırmasına sebep olan Karabağ işgali, Türkiye-Ermenistan ilişkilerini normalleştirme girişiminin başarısızlıkla sonuçlanmasında çok önemli bir rol oynamıştır. İkinci Karabağ Savaşına kadar geçen dönemde Karabağ meselesi, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesinin önünde bir ön koşul olmaya devam etmiştir. Türkiye tarafından belirli girişimlerde bulunulmuş; ancak resmî açıklamalarda Türkiye-Ermenistan normalleşmesinin Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki meselelerin çözümüne bağlı olduğu ve Türkiye’nin Karabağ konusunda Azerbaycan ile dayanışma içinde hareket etmeye devam edeceği vurgulanmıştır.

Eylül 2020’de başlayan ve Ermenistan’ın Karabağ’daki işgaline son veren İkinci Karabağ Savaşı, Azerbaycan-Ermenistan ilişkilerinde olduğu gibi, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde de yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. 1993-2020 yılları arasında Türkiye açısından Ermenistan ile diplomatik ilişkiler kurmasının ve kara sınırını açmasının ön şartı olan, daha önceki normalleşme girişimlerinin başarısızlıkla sonuçlanmasına neden olan Karabağ meselesinin ortadan kalkmasıyla, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde normalleşme süreci başlamıştır. Bu bağlamda, iki ülke tarafından da özel temsilciler görevlendirilmiş; Ocak 2022’deki ilk görüşmeden itibaren taraflar toplamda beş kez bir araya gelmişler ve bu görüşmelerde, direkt uçuşların ve

hava yolu kargo ticaretinin başlatılması, ulaşım yollarının hayata geçirilmesi ve iki ülke sınırının üçüncü ülke vatandaşlarına açılması gibi konular ele alınmıştır. Ayrıca Şubat 2023'te Türkiye'de yaşanan depremler sonrası Ermenistan'ın insani yardım ve ekipler göndermesi ve gerçekleştirilen üst düzey ziyaretler, iki ülke arasında hükümet seviyesinde ve toplumsal düzeyde dayanışma olduğunu göstermiş; bu gelişmeler, iki ülke ilişkilerinin normalleşmesi yolunda olumlu adımlar olarak değerlendirilmiştir.

1993'ten bu yana, Türkiye'nin Ermenistan ile ilişkilerini normalleştirmesinin önünde bir engel teşkil eden Karabağ'daki Ermeni işgali sona ermiş ve İkinci Karabağ Savaşı'nın ardından Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde ön koşul içermeyen bir yakınlaşma başlamış olsa bile, Türkiye-Ermenistan ilişkilerini Azerbaycan-Ermenistan ilişkilerinden tamamen bağımsız değerlendirmek hâlâ mümkün görünmemektedir. Ankara ve Erivan arasında gerçekleştirilen her görüşmede taraflar, devam eden normalleşmenin ön koşulsuz devam ettirilmesi kararını yinelemiştir. Ancak, Türk tarafının açıklamalarında, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesinin, Ermenistan'ın Azerbaycan ile iyi ilişkiler kurmasına ve kalıcı bir barış antlaşması imzalamasına bağlı olduğu vurgulanmıştır. Bunun en önemli sebepleri; Türkiye'nin Zengezur Koridoru'nun açılması yönündeki isteği, daha önce Azerbaycan ile koordineli yürütülmeyen Türkiye-Ermenistan normalleşme girişimlerinin Türkiye ve Azerbaycan ilişkilerini olumsuz etkilemesi ve Türkiye'nin tekrar Bakü ile benzer sorunlar yaşamamak için adımlarını daha temkinli atmak istemesidir. Bu durum, Azerbaycan ve Ermenistan arasında tam bir uzlaşma sağlanmadan ve kalıcı bir barış antlaşması imzalanmadan, Türkiye-Ermenistan arasında da sınırın açılması ve diplomatik ilişkilerin yeniden tesisi gibi tam anlamıyla bir normalleşme sağlanmasının pek mümkün olmadığını göstermektedir. Bugün, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde açıkça dile getirilmese bile, Azerbaycan ve Ermenistan arasında tüm meselelerin çözümü, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde bir ön koşul olmaya devam etmektedir.

Kaynakça

Alizade, Nazrin. “Azerbaycan’ın Karabağ Zaferi ve Türkiye’nin Güney Kafkasya’da Artan Etkisi” *ANKASAM*, 30 Aralık 2020. <https://www.ankasam.org/azerbaycanin-karabag-zaferi-ve-turkiyenin-guney-kafkasyada-artan-etkisi/>

Aljazeera. “Azerbaycan-Ermenistan sorunu çözülürse...” Erişim 4 Ekim 2024. <https://www.aljazeera.com.tr/haber/azerbaycan-ermenistan-sorunu-cozulurse>.

Aljazeera. “Erdoğan’dan Ermenilere 9 dilde taziye.” Erişim 22 Eylül 2024. <https://www.aljazeera.com.tr/haber/erdogandan-ermenilere-9-dilde-taziye>

AVİM. “Ermenistan’ın Gerekçeli Kararı - 9 Şubat 2010.” Erişim 5 Haziran 2025. <https://avim.org.tr/tr/Bulten/ERMENISTAN-IN-GEREKCELI-KARARI-9-Subat-2010>

Ayaz Avan, Esengül. “Avrupa Komşuluk Politikası Bağlamında AB-Ermenistan İlişkileri ve Rusya Etkisi.” *Avrasya Etüdüleri*, no. 61 (Aralık 2022): 45-90.

Aydın, Mustafa. “1990-2001 Kafkasya ve Orta Asya’yla İlişkiler”, Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar içinde, ed. Baskın Oran, Cilt: 2, 366-439. İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.

Azizi, Hanan. “Zengezur Koridoru’nun endişelendirdiği İran’dan “Rusya’nın dizginlenmesi” çağrısı” *Independent*, 16 Eylül 2024. <https://www.indyuturk.com/node/745238/d%C3%BCnyadan-sesler/zengezur-koridorunun-endi%C5%9Felendirdi%C4%9Fi-i%CC%87randan-rusyan%C4%B1n-dizginlenmesi>

BBC News. “Ankara, Azerbaycan ve Ermenistan’ın barış antlaşması görüşmelerine nasıl bakıyor?” Erişim 6 Haziran 2025. <https://www.bbc.com/turkce/articles/c517vqe01y7o>

BBC News. “Dağlık Karabağ: Ermenistan Başbakanı Paşinyan, antlaşmayı ‘halkımız için acı verici’ sözleriyle tanımladı.” Erişim 2 Ekim 2024. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-54882585>

BBC News. “Dağlık Karabağ neden önemli, Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki sorun ne zaman ve nasıl başladı?” Erişim 23 Eylül 2024. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-54330024>

BBC News. “Erdoğan, Paşinyan’la görüştü: ‹Ermenistan›la tam normalleşme hedefine ulaşacağımıza inanıyorum.” Erişim 7 Ekim 2024. <https://www.bbc.com/turkce/articles/cyxyrgvzerqo>

BBC News. “Ermenistan Cumhurbaşkanı Sarkisyan, Genelkurmay Başkanı’nı görevden almayı reddetti.” Erişim 6 Ekim 2024. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-56224544>

BBC News. “Türkiye-Ermenistan normalleşme süreci: Moskova’da bugün yapılan ilk görüşmeden neler bekleniyor?” Erişim 18 Kasım 2024. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-59990143>

BBC News. “Zengezur Koridoru: Azerbaycan ile Ermenistan arasında tartışma yaratan proje hakkında neler biliniyor?” Erişim 5 Haziran 2025. <https://www.bbc.com/turkce/articles/cd0e0p2zj7do>.

BBC News. “1915’te Ölen Ermeniler İçin İlk Taziye Mesajı.” Erişim 22 Eylül 2024. https://www.bbc.com/turkce/haberler/2014/04/140423_erdogan_1915_aciklama.

CIS.LEGISLATION. “Declaration on Independence of Armenia (1990).” Erişim 24.10.2024. <https://cis-legislation.com/document.fwx?rgn=2902>.

Constitute Project. “Armenia’s Constitution of 1995 with Amendments through 2015.” Erişim 24.10.2024. https://www.constituteproject.org/constitution/Armenia_2015

Cumhuriyet. “İbrahim Kalın: Ermenistan ile normalleşmeye olumlu bakıyoruz.” Erişim 6 Kasım 2024. <https://www.cumhuriyet.com.tr/turkiye/ibrahim-kalin-ermenistan-ile-normallesmeye-olumlu-bakiyoruz-1872662>

Cura, Ali. “AĞİT Minsk Grubunun 28 yılda çözemediği kriz 44 günde sonlandırıldı” *Anadolu*

Ajansı, 25 Aralık 2020. <https://www.aa.com.tr/tr/azerbaycan-cephe-hatti/agit-minsk-grubunun-28-yilda-cozemedigi-kriz-44-gunde-sonlandirildi/2055318>.

Çağan Elbir, Hazel. “Gerçek” ve “Sahte” Yer Değiştiriyor: Karabağlı Ermeniler’i Çağırın Ermenistan’dan Sert U-Dönüşü” *AVİM*, 8 Kasım 2023. <https://avim.org.tr/tr/Yorum/GERCEK-VE-SAHTE-YER-DE-GISTIRIYOR-KARABAGLI-ERMENILER-I-CAGIRAN-ERMENIS-TAN-DAN-SERT-U-DONUSU>

Çalışkan, Burak. “2. Karabağ Savaşı ve Güney Kafkasya’da Yeni Dönem” *İnsamer*, 4 Aralık 2020. https://insamer.com/tr/2-karabag-savasi-ve-guney-kafkasyada-yeni-donem_3524.html

Demirağ, Yelda. “2015’e Bir Kala Türkiye-Ermenistan İlişkileri”. *Ermeni Araştırmaları*, no. 47 (Mayıs 2014): 71-84.

Deveci Bozkuş, Yıldız. “Ermenistan’la normalleşme süreci: Sınırdaki buluşma ne anlama geliyor?” *Fikirturu*, 1 Ağustos 2024. <https://fikirturu.com/jeo-politika/ermenistanla-normallesme-sureci-sinirda/>

Deveci Bozkuş, Yıldız. “Karabağ Savaşı Sonrası Türkiye-Azerbaycan-Ermenistan İlişkileri.” *Journal of Balkan and Black Sea Studies*, no. 8 (June 2022): 127-54.

Deveci, Mustafa. “Diplomatik kaynaklar: Türkiye Ermenistan’la normalleşme çabasında samimi” *Anadolu Ajansı*, 13 Ocak 2023. <https://www.aa.com.tr/tr/politika/diplomatik-kaynaklar-turkiye-ermenistan-la-normallesme-cabasinda-samimi/2786778>

Dilaver, Tutku. “Deprem, Diplomasi ve Dış Politika” *AVİM*, 6 Mart 2023. <https://avim.org.tr/tr/Yorum/DEPREM-DIPLOMASI-VE-DIS-POLITIKA>

Dilaver, Tutku. “Nokta Atışlardan Silahlı Çatışmaya: Azerbaycan-Ermenistan Savaşın Eşiğine Nasıl Geldi?” *AVİM*, 21 Temmuz 2020. <https://avim.org.tr/tr/Analiz/NOKTA-ATISLARDAN-SILAHLI-CATISMAYA-AZERBAYCAN-ERMENISTAN-SAVASIN-ESIGINENASIL-GELDI>

Duran, Burhanettin. “Normalleşmenin Yeni Durağı, Ermenistan...” *SETA*, 17 Aralık 2021. <https://www.setav.org/turkiye-ermenistan-iliskileri/normallesmenin-yeni-duragi-ermenistan>

Erarlan, Fatih, ve Fatma Nur Özdemir. “Azerbaycan-Türkiye İlişkilerinde Önemli Bir Kavşak: İkinci Karabağ Savaşı”. *Türk Dünyası Araştırmaları* 129, no. 255 (Aralık 2021): 315-34.

Eyvazlı, Elşad. “Türk Basımında Dağlık Karabağ Sorunu: Milliyet, Hürriyet, Sabah Gazeteleri Örneği.” *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 4, no. 1 (Ağustos 2017): 57-74.

Gökçe, Mustafa. “Yukarı Karabağ Sorunu ve Türkiye Ermenistan İlişkileri Üzerine Bir Değerlendirme.” *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, no.7 (2011): 1139-1154.

Göksedef, Ece. “Türkiye-Ermenistan ilişkileri: Son 30 yılda neler yaşandı?” *BBC News Türkçe*, 27 Aralık 2021. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-59802160>

Gözkaman, Armağan. “Türkiye-Ermenistan ‘normalleşmesi’: Farklı koşullar, yeni bir yaklaşım” *Anadolu Ajansı*, 6 Mayıs 2022. <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/turkiye-ermenistan-normallesmesi-farkli-kosullar-yeni-bir-yaklasim/2580860#>

Grigoryan, Armen. “Diplomatic thaw between Turkey and Armenia?” *Friedrich Naumann Foundation*, 21 Şubat 2023. <https://www.freiheit.org/diplomatic-thaw-between-turkey-and-armenia>

İme, Gamze. “Azerbaycan’ın Yukarı Karabağ’da Gerçekleştirdiği Anti-Terör Operasyonu Üzerine Bazı Düşünceler (19-20 Eylül 2023).” *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 7, no. 13 (Ocak 2025): 195-230.

İşyar, Ömer Göksel. “Azeri-Ermeni Çatışması, Barış Arayışları ve Çözumsuzlük”, *Orta Asya ve Kafkasya içinde*, ed. Tayyar Arı, 193-228. Bursa: MKM Yayıncılık, 2010.

Kantarıcı, Şenol. “Türkiye-Ermenistan İlişkileri: Önce “Peynir Diplomasisi” sonra “Futbol Diplomasisi” *Turkish Forum*, 28 Temmuz 2008. <https://www.turkishnews.com/tr/content/2008/07/28/turkiye-ermenistan-iliskileri-once-%E2%80%9Cpeynir-diplomasisi%E2%80%9D-sonra-%E2%80%9Cfutbol-diplomasisi%E2%80%9D/>

Kaymaz Mert, Melek. “Türkiye ve Ermenistan İlişkilerinin AB ve ABD Açısından Önemi: 90’lı Yıllar Açısından Bir Değerlendirme.” *Sosyal ve Beşerî Bilimler Dergisi*, 13, no. 1 (Temmuz 2021): 64-86.

Köker, İrem. “Dağlık Karabağ: İHA ve SİHA’ların rolü ne oldu, Azerbaycan’a nasıl avantaj sağladı?” *BBC News Türkçe*, 12 Kasım 2020. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-54917938>

Köse Mehmet. “Rus Barış Gücünün Karabağ’dan Çekilmesi.” *SETA*, 22 Nisan 2024. <https://www.setav.org/5-soru/5-soru-rus-baris-gucunun-karabagdan-cekilmesi>

Köse, Talha. “Türkiye-Ermenistan İlişkilerinde Yeni Yol Haritası mı?” *SETA*, 18 Aralık 2021. <https://www.setav.org/turkiye-ermenistan-iliskileri/turkiye-ermenistan-iliskilerinde-yeni-yol-haritasi-mi>

Lütem, Ömer Engin. “Türkiye-Ermenistan İlişkilerinin Güncel Durumu.” *Ermeni Araştırmaları*, no. 50 (Haziran 2015): 231-373.

Meister, Stefan. “Dağlık Karabağ’da Savaş ve Ateşkes- Güney Kafkasya ve AB için on olası sonuç” *Heinrich Böll Stiftung*, 18 Kasım 2020. <https://tr.boell.org/tr/2020/11/18/daglik-karabagda-savas-ve-ateskes-guney-kafkasya-ve-ab-icin-olasi-sonuc>.

Oran, Baskın. *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar 1980-2001*, Cilt: 2. İletişim Yayınları, 2005.

Oruç, Haydar. “Türkiye-Ermenistan ilişkileri nasıl seyredecek?” *Alain Türkçe*, 30 Temmuz 2024. <https://tr.al-ain.com/article/turkiye-ermenistan-iliskileri-nasil-seyredecek>

Özcan, Derya Gülnaz ve Baykan Atalay, Dildar. “Depremlerden sonra Türkiye’nin Yunanistan ve Ermenistan’la ilişkilerinde olumlu hava” *Anadolu Ajansı*, 6 Mart 2023. <https://www.aa.com.tr/tr/asrin-felaketi/depremlerden-sonra-turkiyenin-yunanistan-ve-ermenistanla-iliskilerinde-olumlu-hava/2838253>

Özden Cankara, Pınar ve Okan Çerez. “Türkiye-Ermenistan İlişkilerini Negatif Yönde Etkileyen Faktörler: Dağlık Karabağ Örneği.” *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, no. 77 (2021): 361-375.

Özerdem, Füsun. “Avrupa Birliği Doğu Ortaklığı Programı ve Program Ülkelerinin Algıları: Üyelik Olmadan Asla”. *Elektronik Siyaset Bilimi Araştırmaları Dergisi*, 13, no. 1 (Ocak 2012): 14-34.

Palabıyık, Mustafa Serdar. “2000 Sonrası Türkiye Ermenistan İlişkileri.” Erişim 4 Ekim 2024. <https://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/2000-sonrasi-turkiye-ermenistan-iliskileri/>

Rehimov, Ruslan. “Azerbaycan’ın Karabağ’daki antiterör operasyonunun üstünden 1 yıl geçti” *Anadolu Ajansı*, 19 Eylül 2024. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/azerbaycanin-karabagdaki-antiteror-operasyonunun-ustunden-1-yil-gecti/3334438>.

Rehimov, Ruslan. “26 yıldır kâğıt üzerinde kalan mutabakat: Bişkek Protokolü” *Anadolu Ajansı*, 12 Mayıs 2020. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/26-yildir-kagit-uzerinde-kalan-mutabakat-biskek-protokolu/1837950>

Savunma Sanayii Dergilik. “2. Karabağ Savaşı’nın üzerinden 2 yıl geçti.” Erişim 22 Kasım 2024. <https://savunmasanayiidergilik.com/tr/HaberDergilik/2-Karabag-Savasi-nin-uzerinden-2-yil-gecti>.

TRTHABER. “Ermenistan Azerbaycan’a saldırdı.” Erişim 27 Ekim 2024. <https://www.trthaber.com/haber/gundem/ermenistan-azerbaycana-saldirdi-518943.html>

TRTHABER. “Paşinyan: Türkiye ile diplomatik ilişkiler kurmayı içtenlikle istiyoruz.” Erişim 6 Kasım 2024. <https://www.trthaber.com/haber/dunya/pasinyan-turkiye-ile-diplomatik-iliskiler-kurmaya-ictenlikle-istiyoruz-648319.html>.

Tulun, Mehmet Oğuzhan. “Karabağ Anlatısını Kontrol Etme Mücadelesi: Ermeni Sivillerin Güvenliğine Karşı Azerbaycan Devletinin Egemenliği” *AVİM*, 10 Ekim 2023. [HTTPS://AVİM.ORG.TR/TR/ANALİZ/KARABAG-HAKKINDAKI-ANLATIYI-KONTROL-ETME-MUCADELESİ-ERMENI-SIVILLERIN-GUVENLIGI-ILE-AZERBAYCAN-DEVLETLETININ-EGEMENLIGI-KARSI-KARSIYA](https://avim.org.tr/tr/analiz/karabag-hakkindaki-anlatiyi-kontrol-etme-mucadelesi-ermenisi-sivillerin-guvenligi-ile-azerbaycan-devletletin-egemenligi-karsi-karsiya).

Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı. *Dışişleri Bakanlığı 1992 Tarihçesi*. T.C. Dışişleri Bakanlığı Yayınları, 1994.

Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı. “No: 14, 18 Ocak 2010, Ermenistan Anayasa Mahkemesi’nin Türkiye-Ermenistan Protokollerine İlişkin Gerekçeli Kararı Hk.” Erişim 22.09.2024. https://www.mfa.gov.tr/no_-14_-18-ocak-2010_-ermenistan-anayasa-mahkemesi_nin-turkiye-ermenistan-protokollerine-iliskin-gerekceli-karari-hk_.tr.mfa

Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı. “No: 152, 30 Temmuz 2024, Türkiye-Ermenistan Normalleşme Süreci Özel Temsilcilerinin Beşinci Toplantısı Hk.” Erişim 21.11.2024. https://www.disisleri.gov.tr/no_-152_-turkiye-ermenistan-normallesme-sureci-ozel-temsilcilerinin-besinci-toplantisi-hk.tr.mfa

Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı. “No: 385, 14 Aralık 2017, Ermenistan Dışişleri Bakanı Edward Nalbantyan’ın İddiaları Hk.” Erişim 02.06.2025. https://www.mfa.gov.tr/no_-385_-ermenistan-disisleri-bakani-edward-nalbantyanin-iddialari-hk.tr.mfa

Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı. “Türkiye- Ermenistan Siyasi İlişkileri.” Erişim 22.10.2024. <https://www.mfa.gov.tr/turkiye-ermenistan-siyasi-iliskileri.tr.mfa>.

Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı. “Türkiye ile Ermenistan Arasında 10 Ekim 2009 Tarihinde Zürih’te İmzalanan Protokoller.” Erişim 12.09.2024. <https://www.mfa.gov.tr/data/DISPOLITIKA/t%C3%BCrkiye-ermenistan-turkce.pdf>.

Uçarol, Rıfat. *Siyasi Tarih (1789-1999)*. Filiz Kitabevi, 2000.

Uzgel, İlhan. “1919-1923 Sevres Barış Antlaşması”, Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar içinde, ed. Baskın Oran, Cilt: 1, 113-154. İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.

Zbigniew Brzezinski. *Büyük Satranç Tahtası Amerika’nın Küresel Üstünlüğü ve Bunun Jeostratejik Gereklikleri*. Çeviren Yelda Türedi. İnkılap Yayınları, 2005.

Zengin, Gürkan. *Hoca -Türk Dış Politikasında “Davutoğlu Etkisi*. İnkılap Kitabevi, 2010.

Yayına Geliş Tarihi: 12.07.2025

Yayına Kabul Tarihi: 15.09.2025

Bu makale için kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm)

Ukşal, Olgun, "Rusya ve Avrupa Birliği Arasında Sıkışan Bir Dış Politika: Ermenistan Örneği", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 78 (2025): 97-130

Araştırma Makalesi

RUSYA VE AVRUPA BİRLİĞİ ARASINDA SIKIŞAN BİR DIŞ POLİTİKA: ERMENİSTAN ÖRNEĞİ

(A FOREIGN POLICY STUCK BETWEEN RUSSIA AND THE
EUROPEAN UNION: THE CASE OF ARMENIA)

Olgun UKŞAL*

Öz: *Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra bağımsızlığını kazanan Ermenistan hem ulusal çıkarları hem de siyasi-ekonomik kalkınma amaçlarıyla dış politika konusunda bölgesel ve küresel güçlerle çok yönlü ilişki kurma çabası içerisine girmiştir. Bu bağlamda, Ermenistan'ın dış politikası tarihsel ve yapısal bağlar nedeniyle Rusya Federasyonu'nun (RF) etkisi altında şekillenirken, aynı zamanda Avrupa Birliği özelinde Batı ile ekonomik, siyasi ve hukuki entegrasyon süreci de devam etmektedir. RF ile Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT), Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü (KGAÖ) ve Avrasya Ekonomik Birliği (AEB) gibi oluşumlar üzerinden iş birlikleri sağlanırken Avrupa Birliği ile de Doğu Ortaklığı girişimi ve 2017 yılında imzalanan Kapsamlı Ekonomik Ortaklık Antlaşması (CEPA) üzerinden geniş kapsamlı iş birliklerinin temeli oluşturulmuştur.*

Bu çalışma, özellikle 2020 Karabağ Savaşı sonrasında Ermenistan dış politikasında yaşanan dönüşüm ve bu bağlamdaki yeni yönelimleri analiz etmektedir. Savaş sırasında ve sonrasında RF'den beklenen

* ORCID: 0000-0002-3246-1245

Arş. Gör. Dr., Kafkas Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, olgun.uksal@kafkas.edu.tr

askeri ve diplomatik desteğin gelmemesi, KGAÖ'nün görece pasifliği ve iç kamuoyundaki artan güvensizlik Ermenistan dış politikasını yeni arayışlara yönlendirmiştir. Bu çerçevede Gürcistan modeli (Batı'ya yönelim), Belarus modeli (RF'ye yakınlaşma) ve çok yönlü hibrit dış politika modelleri üzerinde durulmaktadır. Çalışmada, Ermenistan'ın küçük devlet olarak izlediği bandwagoning (eklemlenme) ve hedging (ihtiyatlı dengeleme/esnek dengeleme) stratejileri bağlamında dış politika davranışı incelenmektedir. Sonuç olarak Ermenistan'ın jeopolitik sıkışmışlığı, tarihsel bağları ve güvenlik gereksinimleri doğrultusunda çok yönlü ancak kırılabilir bir dış politika inşa etmeye çalıştığı görülmektedir. Avrupa Birliği ve RF arasında dönemsel olarak gelgitleri olan Ermenistan dış politikası, ulusal çıkarlar bağlamında Batı ile yakınlaşma çabası içerisinde bulunmakla birlikte; ekonomik, askeri ve stratejik bağımlılıklar nedeniyle RF etkisinden tam anlamıyla çikamamaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Ermenistan, Dış Politika, Rusya, Eklemlenme, İhtiyatlı Dengeleme*

Abstract: *Armenia, which gained its independence after the dissolution of the Soviet Union, has endeavored to establish multilateral relations with regional and global powers in terms of foreign policy for both national interests and political-economic development purposes. In this context, Armenia's foreign policy is shaped under the influence of Russia due to historical and structural ties, while at the same time the process of economic, political and legal integration with the West, in particular the European Union, continues. While cooperation has been established with Russia through the Commonwealth of Independent States (CIS), the Collective Security Treaty Organization (CSTO) and the Eurasian Economic Union (EEU), the basis for comprehensive cooperation with the European Union has been established through the Eastern Partnership initiative and the Comprehensive and Extended Partnership Agreement (CEPA) signed in 2017.*

This study analyzes the transformation of Armenia's foreign policy, especially in the aftermath of the 2020 Karabakh War, and the new orientations in this context. The lack of expected military and diplomatic support from Russia during and after the war; the relative passivity of the CSTO and the growing insecurity in the domestic public opinion led Armenia's foreign policy to seek

new directions. In this framework, the Georgian model (orientation towards the West), the Belarusian model (rapprochement with Russia) and the multilateral hybrid foreign policy models are emphasized. The study examines Armenia's foreign policy behavior as a small state in the context of bandwagoning and hedging strategies. As a result, it is seen that Armenia is trying to build a multilateral yet fragile foreign policy in line with its geopolitical conundrums, historical ties and security needs. Armenia's foreign policy, which periodically fluctuates between the European Union and Russia, is in an effort to rapprochement with the West in the context of national interests; however, due to economic, military and strategic dependencies, it cannot completely get out of Russian influence.

Keywords: *Armenia, Foreign Policy, Russia, Bandwagoning, Hedging*

GİRİŞ

Uluslararası sistemde sınırlı bir askeri, ekonomik ve diplomatik kapasiteye sahip devletler genellikle büyük güçler arasında bir denge siyaseti arayışına girmektedir. Büyük devletler karşısında bir küçük devlet olarak nitelendirilebilecek devletlerden Ermenistan da bu bağlamda jeopolitik konumu nedeniyle Rusya Federasyonu (RF) ve Avrupa Birliği (AB) gibi bölgesel aktörler ile hassas bir denge politikası izlemek zorunda kalmıştır. Sınır komşuları Türkiye ve Azerbaycan ile sınırları kapalı olmakla birlikte İran ve Gürcistan ile de kara sınırı ile çevrili olan Ermenistan, güvenlik anlamında iş birliğini RF ile gerçekleştirirken siyasi ve ekonomik olarak Batı ile iş birliğini de AB ile şekillendiren temel dinamiklere sahiptir.

Ermenistan, 1991 yılında kazanılan bağımsızlığın hemen ardından AB ile ekonomik, kurumsal ve siyasi diyalog kanallarını aktif hale getirmeye çabalamıştır ancak kısa bir süre sonra RF'nin bölgede tekrar aktif hale gelmesi ve geçmiş bağlar neticesinde RF-Ermenistan güvenlik çerçevesindeki bağımlılığı ortaya çıkmış ve Batı ile entegrasyon sekteye uğramıştır. AB, Ermenistan'ı Doğu Ortaklığı programı başta olmak üzere bir dizi reform hamlesi ile dönüşüme dâhil etmeye çalışsa da 2013 yılında imzalanması beklenen Ortaklık Antlaşması, RF'nin baskısıyla iptal edilmiştir. 2017 yılında Kapsamlı Ekonomik Ortaklık Antlaşması (Comprehensive Economic Partnership Agreement-CEPA) imzalanarak tekrar AB-Ermenistan ilişkisi iyileştirilmeye çalışılmıştır.¹ Bu çerçevelerden incelendiğinde Ermenistan gerek AB gerekse RF dinamikleri ile arada sıkışmış bir denge siyaseti içerisinde dış politika üretim sürecine girmiştir.

Bu çalışma, Ermenistan-AB ilişkilerini yalnızca kurumsal belgeler ve politik beyanlar üzerinden değil aynı zamanda Ermenistan dış politikasındaki değişen tercihler üzerinden de ele almaktadır. Literatürde Avrupa Birliği'nin Ermenistan örneğindeki normatif gücü², Ermenistan'ın AB entegrasyon süreci³, Ermenistan'ın Avrasya Ekonomik Birliği'ne katılımı⁴, Ermenistan'ın

1 European Parliament, *Comprehensive and Enhanced Partnership Agreement with Armenia* (2018), [https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/EPRS_ATA\(2018\)623565](https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/EPRS_ATA(2018)623565).

2 Chiara Loda, "The European Union as a normative power: the case of Armenia," *East European Politics* 33, no. 2 (2017).

3 Narine Ghazaryan ve Laure Delcour, "From EU integration process to the Eurasian Economic Union: the case of Armenia," in *Post-Soviet constitutions and challenges of regional integration* (Routledge, 2017).

4 Vahram Ter-Matevosyan vd., "Armenia in the Eurasian Economic Union: reasons for joining and its consequences," *Eurasian Geography and Economics* 58, no. 3 (2017).

RF ile olan askeri iş birliđi⁵ üzerine çalışmalar yer almaktadır. Oysa bu alışma Ermenistan'ın dış politika davranışlarını bir bütün hâlinde ele almayı amaçlayarak, güvenliğ bağımlılığı ve küçük devlet dış politika anlayışı bağlamında değerlendirmektedir. Önceki alışmalar yalnızca bir bakış açısıyla AB entegrasyonu, ekonomik iş birliği, askeri iş birliği gibi durumları literatüre kazandırırken, Ermenistan'ın sıkışan çok taraflı diplomasisine bir bütün olarak yaklaşmamışlardır. Bu alışma ile literatürdeki bu boşluk kapatılmak istenmektedir.

Çalışmanın temel amacı, Ermenistan'ın AB ile ilişkilerinde yaşanan inişli çıkışlı süreci inceleyerek RF ve AB arasında sıkışan siyasetinin nasıl bir denge içerisinde sürdürüldüğünü ortaya koymaktır. Bu bağlamda araştırma sorusu şu şekilde formüle edilmiştir: “Ermenistan, RF ile olan güvenlik çerçevesindeki iş birliğini devam ettirirken AB ile ilişkilerini nasıl ve ne yönde şekillendirmektedir?”. Bu çalışmada bu soruya yanıt aranmaktadır. Bu doğrultuda Ermenistan-AB ilişkilerinin tarihsel gelişimi, 2013 ve 2017 kırılma noktaları, 2020 Karabağ Savaşı sonrası yaşanan siyasi dönüşüm ve geleceğe dair muhtemel senaryolar kapsamlı bir şekilde değerlendirilecektir. Çalışma dört ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde teorik bir ereve bağlamında küçük devlet dış politikası, *hedging* ve *bandwagoning* gibi kavramlar açıklanarak teorik ereve oluşturulacaktır. İkinci bölümde Ermenistan-RF ilişkileri, üçüncü bölümde Ermenistan-AB ilişkileri anlatılırken son bölümde de 2020 Karabağ Savaşı sonrası ortaya çıkan siyasi dönüşüm ve gelecekteki muhtemel senaryolar bağlamında Ermenistan dış politikası analiz edilecektir.

TEORİK ÇERÇEVE: KÜÇÜK DEVLET Dış POLİTİKASI

Küçük devlet; tanımlaması oldukça zor olan; büyüklükleri, nüfusları, ekonomileri, doğal kaynakları ve zayıflıkları oldukça değişen birçok devleti tanımlayan bir kavramdır. Robert L. Rothstein 1968 yılında kaleme aldığı bir eserinde bunu “Güvenliğini kendi kapasitesini kullanarak elde edemeyen; başka devletlerin, süreçlerin, kurumların veya gelişmelerin yardımına güvenmek zorunda kalan devlet.” olarak tanımlamıştır.⁶ Başka bir tanımlamayla da küçük

5 Gaidz Minassian, “Armenia, a Russian outpost in the Caucasus?,” *Russie. Nei. Visions* 27 (2008).

6 Robert L. Rothstein, *Alliances and Small Powers* (New York: Columbia University Press, 1968), 29.

devlet, uluslararası düzen içerisinde diğer aktörler tarafından küçük olarak algılanan bir devlet olarak belirtilmiştir. Uluslararası hiyerarşik yapı içerisinde söz sahibi olma, bölgesel ya da küresel etki gücü üzerinden bu değerlendirme yapılmıştır.⁷ Birleşmiş Milletler Küçük Devletler Forumu (The Forum of Small States-FOSS) üye devletleri incelendiğinde de nüfusu 10.000'den az ya da nüfusu 10 milyondan fazla olan devlet de bu forumda yer almaktadır.⁸ Dünya Bankası, küçük devletleri nüfusları 1,5 milyondan az olan ve sınırlı kapasiteye sahip, FOSS'a üye devletler olarak tanımlamışlardır.⁹ Bugün Ermenistan dâhil olmak üzere 100'den fazla üyesi olan FOSS ilk kurulduğu 1990'lı yılların başında nüfusu 10 milyondan az olan devletler için bir araya gelmiş bir oluşumdur.¹⁰ Bu tanımlamalardan yola çıkacak olursak küçük devleti, sınırlı bir kapasiteye sahip nüfusu 10 milyondan az olan devlet olarak tanımlamak yanlış olmayacaktır. Küçük devletler sınırlı kaynaklar (en önemlisi insan kaynağının yetersizliği ve ekonomik eksiklik) içerisinde pragmatik bir yapıda olmak zorundadırlar. Bu durumdaki akıllı siyaset aracılığıyla politika seçimlerinde sorun odaklı bir yaklaşım ile mevcut kapasitelerinin sınırlarını zorlamayı hatta sınırların üstesinden gelmeyi öğrenmişlerdir.¹¹ Nüfusu az olan bir devletin kapasitesi yüksek bir askeri güce sahip olması zor olacaktır. Ekonomisi de bu ölçüde küçük olmaya meyilli olduğundan dış ticarete mahkûm, uluslararası dalgalanmalara karşı savunmasız olmaktadır. Bu durum da diplomatik güç anlamında çeşitli kısıtlamaları beraberinde getirmektedir. Büyük orduları finanse edecek ekonominin yoksunluğundan dolayı diğer devletleri kendi iradesi doğrultusunda boyun eğdirme gücü de mevcut değildir.¹² Bu açılarından bakıldığında küçük devlet kendisini koruma

7 Jeanne A.K. Hey, *Small States in World Politics: Explaining Foreign Policy Behavior* (Boulder, CO: Lynne Rienner Publishers, 2003), 3.

8 Andrea Sülleabhain, *Small States at the UN*, International Peace Institute (2014), 4, <http://www.jstor.org/stable/resrep09619.6>.

9 World Bank, *Small states : a roadmap for World Bank Group engagement* (World Bank Group, 26/05/2017), <http://documents.worldbank.org/curated/en/736071496248865262>.

10 "MFA Press Release: Introductory Remarks by Minister for Foreign Affairs and Minister for Law K Shanmugam at the Forum of Small States (FOSS) Conference on Small States, 1 October 2012, United Nations, New York," 2012, (Erişim tarihi: 07, 2025), <https://www.mfa.gov.sg/Newsroom/Press-Statements-Transcripts-and-Photos/2012/10/MFA-Press-Release-Introductory-Remarks-by-Minister-for-Foreign-Affairs-and-Minister-for-Law-K-Shanmu> (04).

11 Tiina Randma Liivve Külli Sarapuu, "Small states as poster children of robust governance?," *Small States & Territories Journal* 8, no. 1 (2025): 118, <https://www.um.edu.mt/library/oar/handle/123456789/134902>.

12 Baldur Thorhallsson, "Studying small states: A review," *Small States & Territories Journal* 1, no. 1 (2018): 19, <https://www.um.edu.mt/library/oar/handle/123456789/44443>.

konusunda diplomatik bir yol izleyebilmekte ya da uluslararası örgütler bünyesine girerek buradaki zaafını ortadan kaldırmaya çalışabilmektedir. Ermenistan dış politika dinamiklerini açıklayabilmek için *shelter* (barınak) teorisi dikkate alınabilir. Zira Thorhallsson'un öne sürdüğü bu yaklaşım, küçük devletlerin kırılğanlıklarını azaltmak adına büyük güçlerden ya da uluslararası kurumlardan koruma ve destek arayışına vurgu yapmaktadır.¹³ Bu çalışma ise Ermenistan dış politik yaklaşımını yalnızca sığınma çabası olarak görmemekte; aksine hem RF hem de Avrupa Birliği ile eş zamanlı ilişkiler üzerinden riskleri dağıtma ve seçeneklerini açık tutma stratejisini ön plana çıkarmaktadır.

Küçük devletin mevcut uluslararası sistem içerisinde devamlılığını sağlayabilmesi için izleyebileceği birkaç politik yol mevcuttur. Bunlardan bazıları *bandwagoning* (eklemlenme), *hedging* (ihtiyatlı dengeleme/esnek dengeleme) ve *balancing* (dengeleme) olarak sıralanabilir. Küçük devletlerin bu politik yollardan hangisini izleyeceği incelenirken iç siyasetlerindeki dinamikleri de göz önünde bulundurmak gerekmektedir. AB'nin Doğu Ortaklığı politikasına eklediği Gürcistan (2003, 2008, 2019), Ukrayna (2004, 2013), Moldova (2009) ve Ermenistan'da (2008, 2018) meydana gelen toplumsal hareketler; bu devletlerdeki iç dinamiklerin göz ardı edildiğini göstermektedir. AB ile RF arasında sıkışmış bu küçük devletlerin çoğu her ne kadar demokratik açıdan eksikliklere sahip olsa da güçlü bir sivil toplum yapısı ve toplumsal hareket potansiyeline sahip olmuşlardır.¹⁴ İç dinamikler örnekteki devletlerin dış dinamiklerini etkileme kapasitesine sahipken bu durum her devlet için geçerli olmamaktadır.

Dış politika bağlamında *bandwagoning*, *hedging* ve dengelemeyi açıklamadan Ermenistan'ın siyasetini yorumlamak hatalı ya da eksik kalacaktır. Ermenistan dış politikası bu yaklaşımlar çerçevesinde şekillenmektedir. *Bandwagoning*, küçük devletlerin mevcudiyetlerinin devamlılığı için güçlü bir devletin yanında yer alması ya da peşine takılması olarak tanımlanabilmektedir. Kısa vadede güvenlik tehditleriyle başa çıkabilmek hedeflenmektedir. Böylece küçük devlet, büyük bir devletin imkânlarından faydalanabilirken aynı

13 Baldur Thorhallsson, *Small States and Shelter Theory: Iceland's External Affairs* (New York: Routledge, 2019).

14 Bidzina Lebanidze ve Kornely Kakachia, "Bandwagoning by stealth? Explaining Georgia's appeasement policy on Russia," *European security* 32, no. 4 (2023).

zamanda siyasi olarak dış etkiye kendisini açık hale getirebilmektedir.¹⁵ Sistemik olarak iç faktörlerin etkisi altında kalan küçük devlet davranışı dış politika konusunda daha çok dengeleyici ya da takip edici bir yöntem izlerken bu durum dış yardımlara bağımlı bir ortam yaratabilmektedir.¹⁶ Ermenistan açısından incelendiğinde 1991 yılındaki bağımsızlıktan günümüze kadarki süreçte özellikle doğu-batı kara sınırlarının kapalı olması, Gürcistan ve İran tarafından da karadan çevrilmesi devleti belirli kalıplar içerisinde bir dış politika yürütmeye zorlamıştır. Bu durum özellikle Sovyet yapılanma geçmişinden dolayı RF ile etkileşimin fazla olmasına sebep olurken Ermenistan-RF ilişkilerinin de *bandwagoning* üzerinden şekillenmesine neden olmaktadır. Özellikle askeri alandaki iş birliği Ermenistan'ın RF'ye bağımlı bir güvenlik stratejisi oluşturmasına neden olmaktadır. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) dağılması sonrasında Ermenistan ve RF hem Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) bünyesinde faaliyet yürütmüş hem de onun askeri kolu olan KGAÖ çerçevesinde stratejik bir pakt imzalamıştır.¹⁷ Ermenistan bu stratejik hamlelerle uluslararası sistem içerisinde güvenliğini sağlayacak devlet olarak RF'yi görmüş ve eklenme siyaseti izlemiştir. Bu durumun özellikle 2020 Karabağ Savaşı'na kadar devam ettiği söylenebilir. Küçük devletlerin buradaki temel amacı kendi devamlılıklarını garanti altına almak olarak nitelendirilebilir çünkü herhangi bir kriz anında tam anlamıyla tarafsız kalma ya da yatıştırma yapabilecek yetiye sahip değillerdir. Güvenliği bir devlet ya da devletler topluluğu tarafından garanti altına alındığında küçük devletin güvenliği başka devletlerin müdahale edemeyeceği düzeye gelmektedir. Güç siyasetinin önemli olduğu uluslararası düzen içerisinde küçük devletler bir rakip olarak değerlendirilememektedir fakat güç dengesinden faydalanabilme ihtimali mevcuttur. Çünkü bir büyük gücün küçük bir devlete yönelik tehdidi, dengeleyici ikinci bir büyük gücün karşı hamlesiyle kolayca etkisiz hale getirilebilmektedir.¹⁸ Bunun yanı sıra küçük devlet, büyük güçler arasındaki tartışmalara katılmak istememe hakkına sahip gibi görünse de kınanma ya da küçümseme gibi risklerle karşı karşıya kalarak dışlanabilme potansiyeline

15 Murat Jane, ““Küçük Devlet” Kavramı Bağlamında Ermenistan'ın Trans-Kafkasya Politikasının Analizi (1991-2020),” *Ermeni Araştırmaları*, no. 75 (2024).

16 F Didem Ekinci, “Küçük Devlet Dış Politikasında Zafiyet ve Dirençlilik: Ermenistan Örneği,” *Ermeni Araştırmaları*, no. 61 (2018).

17 Minassian, “Armenia, a Russian outpost in the Caucasus?.”

18 J. David Singer, *The Story of Small State Survival, 1648–2016* (Cambridge: Cambridge University Press, 2018), 52,150

sahiptir.¹⁹ Bu kriz anlarında eğer güçlü devletle *bandwagoning* stratejisi izlenmesi zor oluyorsa o zaman dengeleme siyaseti ön plana çıkmaktadır.²⁰ Bu dengeleme siyaseti *hedging* ya da *balancing* olarak iki farklı şekilde kendisini gösterebilmektedir. Küçük bir devletin birden fazla politika arasında geçiş yapabilmesi ya da birkaçını eş zamanlı kullanabilmesi; kısmen sahip olduğu itibara, kısmen öneriler yoluyla çözüm üretebilme kapasitesine, kısmen bu çözümlerin diğer aktörlerce meşru kabul edilmesine ve kısmen de doğru zamanlamaya bağlıdır. Başka bir ifadeyle, diplomasi becerisi bu stratejileri uygulayabilme yetisini belirlemektedir.²¹

Hedging, bir anlamda “sınırlı peşinden gitme” olarak da açıklanabilmektedir. Zira *hedging* stratejisi ile küçük devlet büyük devletlerin kendisine sağlayabileceği imkânlardan faydalanırken tam bir bağlılık göstermemektedir. Kontrollü bir şekilde ilişkilerini yürütmekte ve uluslararası sistem içerisinde yer alan büyük aktörler arasında kontrollü bir dengede kalmaya çalışmaktadır.²² *Hedging* kavramı, yüksek belirsizlik ve yüksek riskin olduğu bir ortamda birden fazla politika üretilerek risklerin dengelenmeye çalışıldığı siyasi anlayış olarak da tanımlanabilmektedir. Uluslararası ilişkiler anlamında bu riskler; güvenlik, ekonomik ve politik olarak 3 ana kategoriye ayrılabilir. Bu kategorilerdeki anlayış güvenlik bağlamında olası saldırıların önüne geçilmesi planlanırken ekonomik anlamda gerilemenin önlenmesi ve politik bağlamda da yapısal değişimin önüne geçilmesi olarak açıklanabilmektedir.²³ *Hedging* stratejisine göre, büyük devletlerle çok yakın ya da çok uzak ilişki risklidir. Çok yakınlaşma, bağımsızlığı kaybetmeye ya da gereksiz müdahaleye davetiye çıkarabilecekken aynı zamanda uluslararası sistemdeki değişimler karşısında yanlış taraf seçilmesiyle de sonuçlanabilecektir. Öte yandan çok uzaklaşma ise düşmanlık yaratabilme potansiyeline sahipken birçok fırsatın da elden kaçmasına neden olabilmektedir. Küçük devletlerin değişen dinamikler

19 Laurent Goetschel, ed., *Small States Inside and Outside the European Union: Interests and Policies* (New York: Springer, 1998), 35

20 Hanna Samir Kassab, “Weak State Autonomy: Armenia and St. Kitts and Nevis,” *Weak States in International Relations Theory: The Cases of Armenia, St. Kitts and Nevis, Lebanon, and Cambodia* (2015).

21 Erling Bjøl, “The Power of the Weak,” *International Studies Quarterly* 3, no. 2 (1968): 233–258, <https://doi.org/10.1177/001083676800300201>, 166

22 Halit Hamzaoğlu ve Erkan Salim Hoşfikirer, “Hedging Stratejisi Çerçevesinde Rusya’nın İnan Nükleer Meselesine Yaklaşımı,” *Ekonomi Politika ve Finans Araştırmaları Dergisi* 7, no. 2 (2022).

23 Kuik Cheng-Chwee, “The essence of hedging: Malaysia and Singapore’s response to a rising China,” *Contemporary Southeast Asia: A Journal of International and Strategic Affairs* 30, no. 2 (2008).

karşısında en az risk ve en fazla kazancı sağlamak uğruna yürütebilecekleri en iyi siyaset *hedging* olarak görülmektedir. Gerçekten de 1960'lardaki Süveyş Krizi bunun bir örneği olarak literatürde yer almaktadır.²⁴ 2. Dünya Savaşı sonrası değişen dünya denklemine siyasi taraf tutmanın ya da tarafsızlığın nasıl bir kazanç ya da kayıp getireceği kestirilemediğinden Süveyş Krizi gibi sonucunun önceden kestirilemediği birçok olay yaşanmıştır. Ermenistan için de Karabağ'ın kaybedilmesi sonrası siyasi dönüşümün *bandwagoning* yaklaşımından *hedging* yaklaşımına geçtiğini söylemek bu bağlamda yanlış olmayacaktır. Ermenistan, devleti uluslararası sistemin karmaşası içerisine çeken iç ve dış ekonomik-siyasi sorunlara sahiptir. Bu durum karşısında 1998 yılında Başkan Robert Koçaryan tarafından geliştirilen tamamlayıcılık politikası ile hem küresel hem de bölgesel güçlerle (Amerika Birleşik Devletleri-ABD-, RF, İran) iyi ilişkiler sürdürülen bir denge politikası hedeflenmiştir. Koçaryan'ın "tamamlayıcılık" politikası, klasik anlamda bir *balancing* stratejisi olarak nitelendirilemez; zira Ermenistan, büyük güçlerden birine karşı diğerini dengelemeye çalışmamış, aksine her iki tarafla eş zamanlı ilişkiler kurmayı tercih etmiştir. Bununla birlikte, yaklaşımı yalnızca tek bir büyük gücün korumasına sığınmayı öngören *shelter* teorisi ile de tam olarak örtüşmemektedir. Tamamlayıcılık, Ermenistan'ın güvenlik boyutunda Rusya'nın sağladığı himayeyi kabul ederken, ekonomik ve diplomatik açılım için Batı'ya yönelmesiyle *multi-sheltering* (çoklu barınak) arayışına işaret etmektedir. Dolayısıyla bu politika ne yalnızca bir denge siyaseti ne de tek taraflı bir barınak stratejisidir; daha ziyade, küçük bir devletin farklı alanlarda kırılma noktalarını azaltmak için birden fazla aktörün sağladığı imkânları eş zamanlı ve tamamlayıcı biçimde kullanma girişimidir.²⁵ Bu politika Karabağ Savaşı'na kadar *bandwagoning* politikasıyla eş güdümlü olarak yürütülmeye çalışılmış ancak siyasi değişimler bu siyasi anlayış üzerinde de değişime neden olmuştur. Robert Koçaryan'dan günümüze miras kalan tamamlayıcılık olarak adlandırılan Ermenistan dış politika modeliyle de *balancing* olarak literatüre geçen dengeleme politikasına benzer bir anlayış sürdürülmek istenmiştir. Bir taraftan müttefiklik ilişkisi içerisinde özellikle askeri bağlamda RF ile iş birliği sürdürülürken diğer taraftan askeri niteliği olmayan çok yönlü ilişkilerle ABD ve AB ile ortaklık modeli bir dış politika inşa edilmek istenmiştir. Doğu-Batı karşıtlığından kurtularak dış politikada çeşitlendirme anlayışının gerçekleştirilmek istendiği tamamlayıcılık politikası Ermenistan

24 Cheng-Chwee, "The essence of hedging: Malaysia and Singapore's response to a rising China."

25 Kassab, "Weak State Autonomy: Armenia and St. Kitts and Nevis."

dış politikası için önemli bir unsur niteliğinde olmuştur. Batı'nın Kafkasya bölgesini yalnızca RF'nin etki alanı olarak görmeyip bölgede aktifleşme çabası içerisinde olması tamamlayıcılık politikasıyla örtüşmüştür. Bu nedenle bu politikanın hem RF hem de ABD önderliğinde Batı ile çok yönlü ilişkiler bağlamında şekillenmesi daha kolay olmuştur.²⁶

Ermenistan özellikle ulusal çıkarlarının uluslararası arenada yer edinebilmesi için lobcilik faaliyetlerini ve çeşitli diasporaların aktif olarak kapasitelerini geliştirilmek istemektedir. Ermenistan diplomasi becerisini kullanarak hem ABD hem de RF ile ilişkileri belirli bir zeminde tamamlayıcılık politikası çerçevesinde yürütmüştür. Ermenistan'ın dünya ekonomisine kademeli entegrasyonu için yapılan diaspora yatırımları bunun net bir örneğini oluşturmaktadır.²⁷ Böylece uluslararası düzen içerisinde Ermenistan'ın hem askeri olarak kendisini garanti altına alması hem de Batı ile çıkarlar bağlamında ilişkinin sürdürülerek kapasitenin artırılması hedeflenmektedir.²⁸ Ermenistan'ın dış politika anlayışını hibrit olarak değerlendirmek yanlış olmayacaktır. Burada bahsedilen hibrit model, literatürde tam anlamıyla bir yer edinmiş olmasa da farklı dış politika araçlarının ve yöntemlerinin bir arada, esnek bir biçimde kullanılması olarak açıklanmaya çalışılmıştır. Bu tanımlamada akıllı güç teorisi referans alınmıştır. Akıllı güç, dış politika süreçlerinde sert güç ya da yumuşak gücün tek başına yeterli olmadığı durumlarda ikisinin bir arada kullanılması olarak tanımlanmıştır.²⁹ Bu çalışmada söz edilen hibrit model ise, dış politikada farklı stratejilerin bir arada kullanılarak ortaya melez bir politika çıkarılması olarak gösterilmektedir. Hibrit modelle ilgili yapılan bir çalışmada ise bu model, küçük devletlerin sürekli uyum sağlama ihtiyaçlarını karşılamayı amaçlayan uygulanabilir karma bir dış politika olarak gösterilmektedir. Yine aynı çalışmada küçük devletlerin çok kutuplu dünya düzeni içerisinde en yüksek faydayı elde edebilmek adına *hedging*, *bandwagoning* ve *balancing* gibi stratejileri ortak kullanımından söz edilerek hibrit model pekiştirilmektedir.³⁰

26 Alla Mirzoyan, *Armenia, the Regional Powers, and the West: Between History and Geopolitics* (New York: Palgrave Macmillan, 2010), 18

27 Tatul Manaseryan, *Diaspora: The Comparative Advantage for Armenia*, Çalışma Raporu No. 04/14 (Armenian International Policy Research Group, Ocak 2004).

28 Arthur V Atanesyan, Bradley M Reynolds, ve Artur E Mkrtychyan, "Balancing between Russia and the West: the hard security choice of Armenia," *European Security* 33, no. 2 (2024).

29 Joseph S. Nye Jr., *Security and Smart Power*, *American Behavioral Scientist* 51, no. 9 (May 2008): 1353, <https://doi.org/10.1177/0002764208316228>

30 Péter Kacziba ve Bariř Hasan, *Hybrid Foreign Policies in the EU's Eastern Flank: Adaptive Diplomacy*, *Eastern Journal of European Studies* 13, Özel Sayı 11 (Ekim 2022): 207,226, <https://doi.org/10.47743/ejes-2022-SI11>.

Bu politik anlayışın gerekçeleri incelendiğinde geçmişten gelen ve hâlâ devam eden RF ile bağımlılık eksenindeki iş birlikleri mevcuttur. Bunun yanı sıra jeopolitik olarak bir sıkışmışlık içerisinde olması Ermenistan'ın küçük devlet dış politik anlayışı bağlamında şekillenen hibrit modeli geliştirmesine neden olmaktadır. Bu noktada Tom Long'un belirttiği üzere küçük devletlerin çıkarları, büyük güçlerin çıkarlarının doğrudan bir yansıması değildir; bunun aksine karşılıklı olarak inşa edilen yapılar çerçevesinde şekillenmektedir. Bu nedenle Ermenistan'ın hibrit modeli yalnızca maddi bağımlılıkları değil aynı zamanda normlar ve söylemler üzerinden gelişen etkileşimsel süreçleri de yansıtmaktadır.³¹

Ermenistan, jeopolitik olarak kapalı bir alan içerisinde bulunan bir devlettir. Denize çıkış noktası bulunmadığından önemli ticaret güzergâhlarından faydalanamamakta ve daha iyi konuma sahip olan komşuları üzerinden özellikle ekonomik devamlılığını sağlamaya çalışmaktadır.³² Bu coğrafi sıkışmışlık ve özellikle iki komşusu ile sınırlarının kapalı olması dış politika üzerinde çok büyük bir etkiye sahiptir. Ermenistan siyasi ve askeri olarak RF'ye bağımlı bir konumda yer almaktadır. Burada küçük bir karşılıklı bağımlılığın varlığından da söz edilebilmektedir. Bu doğrultuda Ermenistan topraklarında yer alan Rus askeri üssü, Güney Kafkasya jeopolitiği için büyük bir önem arz etmektedir. Bunun karşılığında da RF, Ermenistan'ın ihtiyaçlarını temin etmeye çalışmaktadır.³³ Gerek askeri gerekse siyasi denklemdeki bu ve benzeri bağımlılıklar da Ermenistan'ın dış politikasına yön verebilmektedir.

ERMENİSTAN DIŞ POLİTİKASININ TARİHSEL DİNAMİKLERİ VE RUSYA

1991 yılında SSCB'nin dağılması ile bağımsızlığını kazanan Ermenistan, bu bağımsızlığı pekiştirmek için uluslararası tanınma kazanmayı ve uluslararası toplumun bir parçası olmayı ilk hedeflerinden görmüştür. Bu bağlamda çok yönlü bir dış politika izlenmiş; bir yandan SSCB'nin devamı niteliğindeki BDT'ye imza atılırken bir yandan da Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı'na

31 Tom Long, "Small States, Great Power? Gaining Influence Through Intrinsic, Derivative, and Collective Power," *International Studies Review* 19, no. 2 (2017): 185–205, <https://doi.org/10.1093/isr/vix013>.

32 Emin Şihaliyev, "Uluslararası İlişkiler Boyutuyla Ermenistan-Azerbaycan Çatışması," Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 3, no. 1 (2012).

33 Göktürk Tüysüzöğlü, "Güney Kafkasya'da Bölgesel İşbirliği Gerçekliğinden Soyutlanan Ülke: Ermenistan," *Ermeni Araştırmaları*, no. 44 (2013).

(AGİT) ve Birleşmiş Milletler'e (BM) kabul edilmiştir.³⁴ Buradaki temel amaç, uluslararası toplumdan izole olmanın önüne geçerek SSCB'nin yerini alan RF'ye olan bağımlılıkları azaltmak olmuştur. Nitekim Ermenistan, Soğuk Savaş döneminde SSCB devletleri içerisinde en yüksek ithalat seviyesine sahip devlet olurken gelirin %40'ını savunmaya ayırmıştır. Bu durum da Sovyet savunma tedarik sisteminin okmesinden sonra Ermenistan'ı sıkıntıya uğratmıştır.³⁵

Ermenistan bağımsızlığı elde ettikten kısa bir süre sonra Birinci Karabağ Savaşı'nın başlamasıyla dış politika dinamikleri keskin bir biçimde etkilenmiştir. Bir yandan Sovyet geçmiş bağlarıyla varlığını sürdürmeye çalışırken bir yandan da ulusal çıkarları bağlamında uluslararası toplum desteğini almaya çalışmıştır ancak bu çok yönlü politika, özellikle RF'nin bölgesel olarak aktifliğini artırması sonrası sekteye uğramıştır. RF, yakın evre doktrini olarak tanımlanan dış politika anlayışıyla eski Sovyet topraklarında etkinliğini sürdürmeyi planlamıştır. Bu bağlamda da çekirdek devletler arasında görülen Ermenistan'ın da dâhil olduğu BDT'yi oluşturarak AB benzeri bir bütünleşme yaratmaya çalışmıştır.³⁶ çekirdek devletler olarak betimlenen devletler SSCB dönemi sonrası yine RF çatısı altında siyasi sistemlerini devam ettirmekte ve etnik olarak Slav ırkını temsil etmektedir. Immanuel Wallerstein'in merkez-evre teorisine atıfta bulunarak oluşturulan bu çerçevede çekirdek devletlerden birisi olan Ermenistan çekirdeğin çevresi olan Orta Asya devletleriyle ayrılmaktadır.³⁷ RF, bu doktrin ile dağılma sonrası bölgede aktif siyasetini sürdürürken eski ortaklarıyla da askeri olarak stratejik bir partnerlik anlayışı yürütmek istemiştir. Bu bağlamda BDT'nin güvenlik çerçevesini oluşturan KGAÖ kurulmuş ve Ermenistan da bu örgütün içerisinde yer almıştır.³⁸ Bu rgt, Kafkasya için önemli bir birleştirici unsur niteliği taşıyabilecekken Azerbaycan ve Gürcistan'ın ayrılması ile bu niteliğinden yoksun kalmıştır.

34 Edmund Herzig, "Politics in independent Armenia," in *The Armenians* (Routledge, 2004).

35 Ronald Grigor Suny, "Soviet Armenia, 1921–91," in *The Armenians* (Routledge, 2004).

36 Halit Hamzaoğlu, "Rus Dış Politikasında Realist Yaklaşım: Primakov Doktrini Ve Yakın evre Kavramı," *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi* 8, no. 24 (2020).

37 Mohiaddin Mesbahi, "Russia and Its Central Asian 'Near-Abroad': Towards a Doctrine for the Periphery," in *The Roles of the United States, Russia and China in the New World Order*, der. Hafeez Malik (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 1997), 179.

38 Hamzaoğlu, "Rus Dış Politikasında Realist Yaklaşım: Primakov Doktrini Ve Yakın evre Kavramı."

KGAÖ, RF'nin Güney Kafkasya jeopolitiğinde özellikle Ermenistan üzerinde siyasi ve askeri gücünü devam ettirme anlamında önemli bir antlaşma olarak görülmektedir. Ermenistan'ın dış politika yapısı, Gürcistan ve Azerbaycan'ın aksine RF'ye yönelik olarak *bandwagoning* çerçevesinde bir anlayışta olmuştur. 2003 Gül Devrimi ve 2008 Gürcistan-Rusya Savaşı sonucunda Gürcistan, Batı'ya yönelik politikalarına ağırlık verirken bir diğer aktör Azerbaycan da hem RF hem de Batı ile çok yönlü politikalar üzerinden varlığını sürdürmüştür.³⁹ Ermenistan, RF için bölgede büyük bir stratejik öneme sahiptir. Güney Kafkasya, bir taraftan RF'nin Orta Doğu ile bağlantısını oluştururken diğer taraftan da Batı ile Orta Asya arasında bir köprü konumundadır. Bu nedenle bölge devletleri gerek jeopolitik konumlarından gerekse bölge enerji havzalarından dolayı RF için stratejik çıkar alanları olarak görülmektedir.⁴⁰ İlki 1995 yılında imzalanan ve 2010 yılında da 49 yıllığına uzatılan askeri antlaşmaya göre RF Ermenistan toprağı olan Gümrü'de bir askeri üs ve beraberindeki havaalanını elde etmiştir. Bu askeri üsse karşılık olarak Ermenistan'ın güneybatı sınırlarının korunması yükümlülüğünü üzerine alan RF, Ermenistan silahlı kuvvetlerini de modernize etmeyi taahhüt etmiştir. RF'nin buradaki askeri varlığını niteleyen 102. Askeri Üs, Ermenistan üzerinde siyasi-askeri olarak büyük bir etkiye sahiptir. Bu doğrultuda RF, burada Türkiye'nin ve Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü'nün (The North Atlantic Treaty Organization-NATO) etkisini zorlamak için bu askeri varlığı bir dayanak olarak görmektedir.⁴¹ Birçok akademisyen tarafından Ermenistan'ın RF'ye bağımlı olduğu ve RF'nin liderliğindeki ittifak yapılarına sıkı sıkıya bağlı olduğu kabul edilmektedir. Bu akademisyenler Atanesyan,⁴²Margaryan⁴³ ve Veebel olarak örneklendirilebilmektedir.⁴⁴

39 Aidana Arynbek, "Armenia-Russia Relations in the Framework of the Collective Security Treaty Organization," *Akhmet Yassawi University Eurasian Research Intitute Weekly E-Bulletin* (2016).

40 Asbed Kotchikian, *The Dialectics of Small States: Foreign Policy Making in Armenia and Georgia* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2008), 60

41 Eduard Abrahamyan, "The Evolving Role of Russia's Military Presence in Armenia" (paper presented at the Policy Forum Armenia, September, 2015).

42 A. V. Atanesyan, B. M. Reynolds, ve A. E. Mkrtychyan, "Balancing between Russia and the West: The Hard Security Choice of Armenia," *European Security* 33, no. 2 (2024): 261–283.

43 Z. Margaryan, "Armenia's Foreign Policy: Between Diversification and Dependence," *Foreign Trade: Economics, Finance, Law* 139, no. 2 (2025): 14–24.

44 Veebel, Vello. "Russia's Neo-Imperial Dependence Model: Experiences of Former Soviet Republics." *Romanian Journal of Political Sciences* 17, no. 1 (2017): 4–34.

Ermenistan her ne kadar NATO ve AB ile belirli bir ilişki seviyesine çıkmış olsa da RF ve Batı arasında dış politikası bağlamında terazide eşitikten söz edilememektedir.⁴⁵ Ermenistan dış politika dinamikleri tamamen RF odaklı olarak geliştirmek durumunda kalmasının nedenleri askeri üs ve stratejik ortaklık antlaşmalarıyla sınırlı kalmamaktadır. 2008 yılında Ermenistan demir yollarının işletimi 20 yıllığına RF'ye verilmiştir.⁴⁶ Bu durum özellikle iç politika dinamiklerinde de RF'nin ne denli yer ettiğini bir kere daha gözler önüne sermektedir. RF, Ermenistan ile ortaklığını kendi güvenlik dinamikleri çerçevesinde şekillendirmektedir. Temmuz 2015'te Ermenistan'daki 102. Askeri Üssü'nde ve Erebuni Havaalanı'nda konuşlanmış uçaklarla ve askeri unsurlarla planlanmamış bir askeri tatbikat gerçekleştirilmiştir. Burada gerçekleştirilen tatbikat NATO'nun “*Agile Spirit 2015*” ortak tatbikatına bir karşılık olarak yapılmıştır. Zira NATO'nun bu tatbikatı, Gürcistan'ın Batı'nın askeri unsurlarıyla entegrasyonunun adımlarından biri olarak görölmüştür.⁴⁷ Burada Ermenistan, RF'nin Batı'ya yönelik politikaları bağlamında stratejik bir askeri üs niteliği taşımıştır. Ermenistan'ın iç dinamiklerinin dış politikaya yansımada önemli bir Rus etkisi mevcuttur. Gerek iç politikada gerekse dış politikada RF'yi takip eden bir *bandwagoning* politikası bu durumların ortaya çıkmasına neden olmuştur. 2020 yılında yeniden alevlenen Karabağ krizine kadar Ermenistan, RF'nin etkisi altından çıkmaya çalışarak çok yönlü bir politika izlediği söylemlerini ortaya atsa da bu Rus etkisinin önüne geçememiştir. RF'nin bölgesel olarak büyük bir etkiye sahip oluşu ve jeopolitik sıkışmışlık içerisinde de baskısı yadsınamaz bir gerçekliktir. Özellikle diplomasi becerisi üzerinden yürütölmeye çalışılan Ermenistan dış politikasının bu sıkışmışlık durumundan zaman zaman başarılı olarak çıktığı da söylenebilmektedir. Zengezur Koridoru sürecinde isteklerinin yerine gelmesi için ABD ile RF arasında sürekli olarak değişkenlik gösteren strateji sonucunda kısmen de olsa başarılı olunmuş ve süreç Ermenistan'ın lehine dönmüştür.⁴⁸

45 Lebanidze ve Kakachia, “Bandwagoning by stealth? Explaining Georgia's appeasement policy on Russia.”

46 Ekinci, “Küçük Devlet Dış Politikasında Zafiyet ve Dirençlilik: Ermenistan Örneği.”

47 Abrahamyan, “The Evolving Role of Russia's Military Presence in Armenia.”

48 Çağla Üren, “Zengezur'dan Trump rotasına yeni koridor: Türkiye ve dünyayı nasıl etkileyecek?”, *Euronews Türkçe*, 8 Ağustos 2025, <https://tr.euronews.com/2025/08/08/zengezurdan-trump-rotasi-na-yeni-koridor-turkiye-ve-dunyayi-nasil-etkileyecek>

AVRUPA BİRLİĞİ İLE ENTEGRASYON ARAYIŞI

Avrupa Birliği-Ermenistan ilişkileri 1990'lı yılların ortalarından itibaren gelişmeye başlamış ancak RF etkisi altında kalmıştır. Sovyetlerin dağılması sonrası Güney Kafkasya bölgesindeki etkisini artırmak isteyen AB, buradaki yeni bağımsız devletlerle iş birliği çabası içerisine girmiştir. Bu çabanın sonucu olarak bölge devletlerini demokrasiye ve serbest piyasa ekonomisine geçiş konusunda destekleyici bir süreç yürütülmüştür. Bu süreç, Avrupa Birliği özelinde Batının post-Sovyet devletlere yönelik demokrasi yayma stratejisi olarak da yorumlanabilmektedir.⁴⁹ Bu durum sonucunda ilk yakınlaşma 1996 yılında imzalanıp 1999 yılında yürürlüğe giren Ortaklık ve İşbirliği Antlaşması ile olmuştur.⁵⁰ Bu antlaşmanın temel çerçevesini siyaset ve ekonomi oluşturmuştur ancak AB-Ermenistan ilişkilerinin temel yapısı, 2004 yılında AB'nin yayınladığı Avrupa Komşuluk Politikası Strateji Belgesi ile ortaya konmuştur. Bu politika ile AB, komşu bölgelerdeki istikrar, güvenlik ve refahı sağlamayı hedeflemiştir. Ortaklık politikası kapsamında temel öncelikli alanlarda birlikte çalışma altyapısı kurulmak istenmiş ve bu doğrultuda ortak değerler, demokrasinin teşviki, hukukun üstünlüğü, insan haklarına saygı ve toplumsal uyum üzerine çalışmalar yapılmıştır. Bu bağlamda istikrar için ekonomik kalkınma, güvenlik ve göç hareketliliği konuları üç ortak öncelik olarak belirlenmiştir.⁵¹ AB'nin, bu belge ile bölgeye yönelik iyi komşuluk temelinde hareket alanlarını açıklarken Ermenistan'ı da Güney Kafkasya'daki üç devlet arasına alması bölge dinamikleri açısından büyük bir önem arz etmektedir. Nitekim 2004'teki AB genişlemesi RF'nin de bölgedeki gücünü etkilemiştir.⁵² AB, 2005 yılında ise sivil toplum kuruluşlarıyla (STK) iş birliği içerisine girerek Ermenistan'da 40 STK'nın dâhil olduğu komşuluk politikasına yönelik bir çalışma yürütmüştür. Bu çalışmanın sonunda 14 Kasım 2006'da kabul edilen bir eylem planı ortaya konmuştur. Bu eylem planına göre sekiz öncelikli alan belirlenmiş; demokratik yapılar, yargıda düzenlemeler, hukukun üstünlüğü, yolsuzluk ve rüşvete karşı mücadelenin artırılması, insan hakları konusunda iyileştirmeler taahhüt edilerek Ermenistan'ın uluslararası

49 David R. Cameron, "Post-Communist Democracy: The Impact of the European Union," *Post-Soviet Affairs* 23, no. 3 (2007): 194.

50 Soner Karagül, "Ermenistan'ın Bağımsızlık Sonrası Avrupa ile İlişkileri," (2006).

51 European External Action Service (EEAS), "European Neighbourhood Policy," son erişim tarihi 30 Ağustos 2025, https://www.eeas.europa.eu/eeas/european-neighbourhood-policy_en.

52 Siret Hürsoy ve Erdi Kutlu, "Yenilenen Avrupa Komşuluk Politikası Perspektifinden Avrupa Birliği'nin Doğu Komşularına Yaklaşımı," *Ege Stratejik Araştırmalar Dergisi* 9, no. 2 (2018).

sisteme dahil olması için çaba gösterilmiştir.⁵³ Eylem planı, Ermenistan'ın AB ile iş birliğini artırarak reformların hız kazanmasını amaçlamıştır. Bu doğrultuda belirtilen öncelikler arasında demokrasi ve hukukun üstünlüğü, insan hakları, ekonomik kalkınma ve yoksulluğun azaltılması, özel sektör ve yatırım ortamının güçlendirilmesi, mevzuat uyumu, enerji stratejisi (Metzamor Nükleer Santrali'nin kapatılması), Karabağ konusunun barışçıl çözümü ve bölgesel iş birliği yer almaktadır.⁵⁴ Böylece Ermenistan, AB normlarına yaklaşmayı kabul ederek siyaset, ekonomi ve insan hakları gibi alanlarda reformları gerçekleştirme amacı gütmüştür. AB, 2009 yılında Doğu Ortaklığı stratejik projesini duyurmuştur. Bu bağlamda Doğu Avrupa'daki eski 6 Sovyet devletine (Ermenistan, Azerbaycan, Belarus, Gürcistan, Moldova ve Ukrayna) yönelik daha kapsamlı bir entegrasyon süreci başlatmayı amaçlamıştır.⁵⁵ Komşuluk politikası kapsamında bir dizi antlaşma ardı ardına yapılırken 2013 yılında Ermenistan'ın AB ile ortaklık antlaşmasını imzalamaktan vazgeçmesi sürece büyük bir darbe vurmuştur. Ermenistan'ın Avrasya Ekonomik Birliği'ne (AEB) katılma kararı alması, RF'nin Ermenistan üzerindeki etkisini bir kere daha uluslararası kamuoyuna göstermiştir.⁵⁶ Bundan 2 yıl sonra Ermenistan'ın resmi olarak AEB'ye katılması ile de AB-Ermenistan arasında kapsamlı bir ekonomi antlaşmasının imzalanmasının önüne geçilmiştir.⁵⁷ AB-Ermenistan entegrasyon süreci sürekli RF'nin gölgesi ve etkisi altında yürütülmeye çalışılmıştır. Burada Ermenistan'ın uluslararası sistemde kendine yer edinme çabası ve dış politikasını eklemlenmeden, dengelemeye veya ihtiyatlı dengelemeye geçirme çabası net bir şekilde görülmektedir. Bunun bir yansıması olarak da 2017 yılında yine RF etkisinden uzaklaşabilecekleri bir sürecin belirtisi olan CEPA imzalanmıştır. Ermenistan 1 Haziran 2019'da CEPA uygulama yol haritasını kabul ederken bu harita 2021'de revize edilerek son hâlini almıştır. Tüm taraflarca onaylandıktan sonra da 1 Mart 2021

53 Esengül Ayaz Avan, "Avrupa Komşuluk Politikası Bağlamında AB-Ermenistan İlişkileri ve Rusya Etkisi," *Avrasya Etüdüleri*, no. 61 (2022).

54 Council of the European Union, *EU-Armenia Action Plan*, endorsed by the EU-Armenia Cooperation Council on 14 November 2006, Brussels, https://www.eeas.europa.eu/sites/default/files/armenia_enp_ap_final_en.pdf

55 Simion Costea, "The Management of the EU's Eastern Partnership Project," *Transylvanian Review* 20 (2011).

56 "Avrupa Birliği ile Ermenistan güçlendirilmiş ortaklık ve işbirliği antlaşması müzakerelerini tamamladı," 2017, (Erişim tarihi: 09.05.2025), <https://tr.euronews.com/2017/03/02/ab-ile-ermenistan-yeni-bir-isbirligi-anlasmasi-imzalayacak>.

57 Güldesen Denizci ve Mehmet Marangoz, "Avrasya Ekonomik Birliği ve Avrasya Ekonomik Birliği Üyesi Ülkeler ile Türkiye'nin Dış Ticaretinin Karşılaştırılmalı Analizi," *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi* 7, no. 16 (2019).

tarihinde yürürlüğe girmiştir.⁵⁸ Ermenistan, RF ile geçmişten gelen bağların da etkisiyle hâlâ iyi ve dostça ilişkilere sahiptir. Bunun yanı sıra ABD ve diğer NATO üyesi devletlerle de iyi ilişkiler içerisindedir. Bu yüzden çok taraflı bir diplomatik anlayışın olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.⁵⁹ Avrupa Birliği ile entegrasyon yönünde dış politika üretilirken RF'nin etkisi yadsınamaz bir gerçeklik olarak Ermenistan'ı baskı altında bırakmaktadır. Ermenistan için bu dinamiklerle şekillenen, sıkışmış bir dış politika yapısından bahsetmek mümkündür. Bu sıkışmış dış politika içerisinde hem kamuoyundaki RF algısının giderek değişmesi hem de Batı'ya dönük yakınlaşma hareketi 2020 yılı sonrası dönüşümün sebepleri olarak gösterilebilmektedir.

2020 KARABAĞ SAVAŞI SONRASI YENİ JEOPOLİTİK DENKLEM VE MUHTEMEL MODELLER

2020 Karabağ Savaşı sonrası değişen dinamikler incelenmeden önce Ermenistan iç siyasetindeki dengelere bakılmasında yarar vardır. Özellikle 2018 yılı Ermenistan'ın hem iç hem de dış siyasetinin şekillenmesi anlamında bir dönüm noktası olmuştur. Nisan 2018'de on binlerce Ermeni, o dönemki hükümete karşı bir toplumsal harekete kalkışarak hükümetin değişmesine neden olmuştur. Hem protestoların hem de hükümetin tepkisinin kansız olmasından dolayı "Kadife Devrim" olarak adlandırılan bu dönüşüm ile protestoların lideri Nikol Paşinyan başbakanlığa gelmiştir.⁶⁰ Paşinyan'ın iktidara gelmesiyle siyasi olarak yaşanan değişim dış politikayı da etkilemiştir. Çünkü Paşinyan, Ermenistan için Batı yanlısı bir demokrasi anlayışı içerisinde olmuştur.⁶¹ Bunun yanı sıra Paşinyan ve muhalif diğer liderlerin özellikle kamuoyunda RF'nin dış politika anlayışında ana güvenlik kutbunun RF tarafından oluşturduğu düşüncesi, Ermeni toplumu içerisinde de RF'ye karşı güvenin azalmasına neden olmuştur. Bu durum, uzun yıllardır Ermenistan dış politikasının yol haritası olarak dile getirilen tamamlayıcılık politikasının ön plana çıkmasına

58 European Parliament, *Comprehensive and Enhanced Partnership Agreement with Armenia*.

59 Lebnidze ve Kakachia, "Bandwagoning by stealth? Explaining Georgia's appeasement policy on Russia."

60 Daniel L. Feldman ve Haris Alibašić, "The remarkable 2018 'Velvet Revolution': Armenia's experiment against government corruption," *Public Integrity* 21, no. 4 (2019).

61 Eduard Abrahamyan, "Pashinyan Formulates Armenia's New Iran Strategy," *The Jamestown Foundation*, available at: [\(7/4/2019\)](https://jamestown.org/program/pashinyan-formulates-armenias-new-iran-strategy/(7/4/2019)) (2018).

neden olmuştur.⁶² Bu politika anlayışı bir anlamda denge politikası olarak görülebilirken *hedging* gibi net bir taraf seçmeden tarafların avantajlarından faydalanmayı da içermektedir. Savaş dönemi dönüşüme uğrayan bir dış politika anlayışı olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Nitekim Ermenistan ile Azerbaycan arasında sıcak çatışmalar tekrar başladığında RF, KGAÖ ve BM'den yardım talep edilmiştir.⁶³ Burada Ermenistan-RF-KGAÖ arasındaki beklentilerin farklılığı sürecin şekillenmesine büyük etki etmiştir. Ermenistan'ın KGAÖ üzerinden beklentisi savaş esnasında kendisinin savunulmasına yönelik olmuştur. Azerbaycan'ın dâhil olmadığı bu oluşumun antlaşma metni incelendiğinde 4. madde bu durumlara yönelik bir açıklama oluşurmaktadır. Üye devletlerden herhangi birisi saldırıya (güvenliği, toprak bütünlüğünü ve egemenliği tehdit eden silahlı saldırı) maruz kalırsa bu durum tüm üyelere karşı yapılmış sayılacaktır. Bu durumda üye devletler saldırıya uğrayan devlete gerekli yardımı vereceğine dair taahhütte bulunmuşlardır.⁶⁴

Ermenistan'ın jeopolitik sıkışmışlığı savaş sürecinde bir kere daha ortaya çıkmıştır. Zira komşusu Azerbaycan'la savaş hâli içerisinde yer alırken bölgenin diğer devletlerinden istediği desteği görememiştir. Bunun yanı sıra Ermenistan'ın KGAÖ üzerinden talep ettiği yardımın hukuksal bir zemini de yoktur. Esasen uluslararası hukuk bağlamında Karabağ, etnik çoğunluğunu Ermenilerin oluşturmasına rağmen “de jure” yani hukuki olarak Azerbaycan toprağı olarak kabul görmektedir. Karabağ, KGAÖ'nün kurucu antlaşmasının maddesinde yer alan “saldırıya uğrayan devletin toprakları” kapsamında kalmadığından herhangi bir müdahalenin hukuksal bir karşılığı yoktur.⁶⁵ Avrupa Konseyi, 17 Ekim 2022'de bölgedeki durumu izleyerek analiz edebilmek adına Ermenistan-Azerbaycan uluslararası sınırına 40'a yakın AB izleme uzmanı göndermiştir. Bu karar 6 Ekim 2022'de Ermenistan Başbakanı Paşinyan, Azerbaycan Cumhurbaşkanı Aliyev ve Fransa Cumhurbaşkanı Macron'un katılımlarıyla gerçekleşen bir toplantının ardından alınmıştır. Bu kararın amaçları; bölgede barış ve güvenliği tekrardan tahsis etmenin

62 Atanesyan, Reynolds, ve Mkrtichyan, “Balancing between Russia and the West: the hard security choice of Armenia.”

63 “Armenia appeals to Russia, CSTO, UN in connection with clashes on border,” 2022, (Erişim tarihi: 12.06.2025), <https://tass.com/world/1506569>.

64 “Collective Security Treaty, dated May 15, 1992,” 1992, (Erişim tarihi: 12.06.2025), https://en.odkb-csto.org/documents/documents/dogovor_o_kollektivnoy_bezopasnosti/#loaded.

65 Tomas C Scott ve Ali Askerov, “A Post-Mortem of the Collective Security Treaty Organization (CSTO),” (2024).

kolaylaştırılması, iki devlet arasında bir güven ilişkisi oluşturulması ve uluslararası sınırların belirlenmesi olarak açıklanmıştır.⁶⁶ Bununla birlikte bölge devletleriyle Azerbaycan arasında ilişkilerin iyi olduğu bir senaryoda Ermenistan yalnızlaşmıştır. Ermenistan'ın ulusal çıkarları bağlamındaki bu hassas konuda yalnızlaştığını düşünen Başbakan Paşinyan, Ermenistan'ın KGAÖ üyeliğinin Azerbaycan'ın eylemleri üzerinde engelleyici bir etkisi olmadığını ve bu durumun da KGAÖ'nün hem Ermenistan içinde hem de uluslararası arenada KGAÖ'ye itibar kaybettiğini ifade etmiştir.⁶⁷ Ermenistan dış politika anlamında RF'nin ve KGAÖ'nün desteğini alamayarak pasifliklerini eleştirmiştir. Bu da güven kaybına ve bununla birlikte dış politikada dengeleyici bir anlayışa neden olmuştur. Ermenistan KGAÖ'den beklediği desteği alamadıkdan sonra süreç içerisinde hem toplantılara katılmamış hem de askeri tatbikatları iptal ederek KGAÖ'den uzaklaşma siyaseti yürütmüştür. Ermenistan, Minsk'te düzenlenen zirveye temsilci göndermemiştir. Ardından Başbakan Paşinyan, Haziran 2024'te devletin KGAÖ'den ayrılma kararını kamuoyuna açıklamıştır.⁶⁸

İkinci Karabağ Savaşı'ndan sonra görece RF'den uzaklaşan Ermenistan, AB üzerinden mali ve teknik destek sağlamaya başlamıştır.⁶⁹ AB'nin bu süreçteki barış antlaşmalarını teşvik etmesi ve bölgesel ekonomik entegrasyonu ilerletmeyi amaçlayan girişimleri Ermenistan açısından da önemli bir unsurdur. Son gelişmeler Gürcistan ve Ermenistan'ın AB entegrasyonu için somut adımlar olarak nitelendirilmiştir. Kasım 2023'te Avrupa Komisyonu'nun Gürcistan'a AB aday statüsü verilmesi önerisi ve AB Parlamentosu'nun Ermenistan'ın olası üyeliğini destekleyen kararı, yakın iş birliğini artıran ivmeyi yansıtmaktadır.⁷⁰ Buna rağmen hem güvenlik konusu başta olmak üzere yapılan güvenlik antlaşmaları hem askeri üs tahsisi hem de iç dinamikler neticesinde RF'den uzaklaşma siyaseti, Ermeni dış politikası için bütün bir gerçeklik sağlamamaktadır. Özellikle Güney Kafkasya'daki aktif jeopolitik

66 "Armenia," 2025, (Erişim tarihi: 12.05.2025), <https://www.consilium.europa.eu/en/policies/armenia/>.

67 "Armenian PM Attacks Russian-Led Alliance At Summit In Yerevan," 2022, (Erişim tarihi: 10.05.2025), <https://www.rferl.org/a/armenia-csto-pashinian-criticism/32145663.html>.

68 Mustafa Turgut Demirtepe, "Güvenliği Yeniden Değerlendirmek: Stratejik İttifaktan Hayal Kırıklığına Ermenistan'ın KGAÖ Yolculuğu," *Yönetim Bilimleri Dergisi* 22, no. 54 (2024).

69 European Commission, "Enlargement and Eastern Neighbourhood " news release, 2024, https://enlargement.ec.europa.eu/news/press-statement-president-von-der-leyen-resilience-and-growth-plan-armenia-2024-04-05_en.

70 Shirak Safaryan, "EU Integration Process in the South Caucasus after the Second Nagorno-Karabakh War," *environment and society* 12, no. 12 (2024).

sorunlar bölge devletlerinin siyasetlerini etkilerken *bandwagoning*, *hedging* ya da tam bir *balancing* politikası yürütmeyi zorlaştırmaktadır. Bu duruma rağmen Gürcistan ve Belarus modelleri, Ermenistan'ın tamamlayıcılık dış politika anlayışının gelecekteki sürecine yönelik varsayımlar sağlayabilmektedir. Sovyetlerin dağılması sonrası Gürcistan hızlı bir şekilde Rus nüfuz alanından uzaklaşarak Batı ile yakınlaşma çabası içerisine girmiştir. Bu entegrasyon sürecinde demokrasi, insan hakları ve hukuk gibi konularda AB ile, askeri bağlamda da ABD ve NATO ile yakınlaşmaya gitmiştir. Bunun sonucunda RF'nin baskısı altında kalınmış ve RF bu Batı yanlısı tutumdan rahatsızlık duymuştur.⁷¹

Gürcistan, RF'nin yakın çevre politikası kapsamında Güney Kafkasya bölgesindeki politikalarına karşı Batı'dan destek geleceğini düşünmüştür. Bu politikalar bağlamında RF, özellikle Gürcistan topraklarındaki bağımsızlık hareketlerini desteklemiştir. Batı ile entegrasyon sürecine giren Gürcistan, RF'nin bu tutumu karşısında Batı'dan destek alacağını düşünerek Rus birlikleriyle sıcak çatışmaya girmiştir. Beklenen destek gelmeyince Güney Osetya ve Abhazy'a mağlup olmuştur.⁷² Buna benzer bir senaryonun Ukrayna için de geçerli olduğunu söylemek mümkündür. Ukrayna Savaşı bu bağlamda incelendiğinde şu çıkarımda bulunulabilmektedir: RF'nin yakın çevre olarak nitelendirdiği coğrafyada Batı ile entegrasyona çalışan bir devlet önce RF tarafından siyasi ve ekonomik yaptırımlara maruz kalmakta, akabinde söz konusu devletin etnik bir bölgesi bağımsızlık çabası içerisine girmektedir.⁷³ Ukrayna ve Gürcistan için ortak payda bu durumdur. Böylesi bir senaryoyla karşılaşan Ukrayna'nın yakın gelecekte nasıl bir dış politika anlayışıyla devam edeceği tam anlamıyla bilinmezken Gürcistan, tüm gelişmeler sonrasında Batı yanlısı bir politika izleyip aynı zamanda RF ile uyum içerisinde kalmaya çabalamıştır. Bu durum bir yandan RF ile kısmi de olsa *bandwagoning* politikasının izlenmesi olarak yorumlanmaktadır.⁷⁴ Bugün için ne Gürcistan ne de Ukrayna tam bir Batı entegrasyonu kapasitesine

71 Gökhan Alptekin, "Rusya'nın yakın çevresini koruma politikası ve soğuk savaş izlenimleri (2008 Rusya-Gürcistan savaşı ve 2014 Ukrayna krizi)," *R&S-Research Studies Anatolia Journal* 5, no. 1 (2022).

72 Süleyman Erkan, "Güney Osetya Sorunu ve 2008 Rusya-Gürcistan Savaşı," *Electronic Turkish Studies* 10, no. 13 (2015).

73 Feramuz Çalışkan, "Adım adım Rusya Ukrayna savaşı ve üçüncü tarafların sürece etkisi," *Euro Politika*, no. 14 (2022).

74 Lebanidze ve Kakachia, "Bandwagoning by stealth? Explaining Georgia's appeasement policy on Russia."

sahip değildir. Bu model karşısında bir diğer ihtimal Belarus modelidir. Bu model Belarus'un dış politikasını nitelendirirken RF ile olan ilişkileri temsil etmektedir. Belarus, lideri Aleksandr Lukaşenko'nun üzerinden gelişen dış politika anlayışıyla (1994 yılından beri devletin lideri konumunda) RF ile ilişkilerini kardeşlik adı altında yürütmüştür. Özellikle post-Sovyet coğrafyada, neo-Sovyet bir anlayışla bölge devletlerinden ayrılmaktadır.⁷⁵ RF ile yakın bir siyaset izlenmekte ve hatta bu siyaset *bandwagoning* olarak nitelendirilebilmektedir. Nitekim AEB'nin kurucuları arasında Belarus da yer alırken ekonomi başta olmak üzere siyasi ve askeri anlamda da RF-Belarus entegrasyonunun yolu açılmıştır.⁷⁶ Bu bağlamda Belarus, Sırbistan ve RF ordularının katılımlarıyla "Slav Kardeşliği" askeri tatbikatları yapılmaktadır.⁷⁷ Bunun yanında Belarus hem KGAÖ⁷⁸ hem de Şangay İşbirliği Örgütü'ne (ŞİÖ) üye olarak RF ile ilişkilerini derinleştirmiştir.⁷⁹ Tüm bu iş birliklerinin yanında ticaret ve enerji alanlarında da iki devlet arasında önlenemeyen bir bağımlılık yaşanmaktadır. 2024 yılı verilerine göre Belarus'un ithalat hacminin %55-60'luk bölümünü RF oluştururken bu ithalatın %80'i sanayi üretimi için hayati öneme sahip ara mallardan oluşmuştur. Bununla birlikte Belarus'un ihracatında da %40'luk bir bölüm RF tarafından doldurulmaktadır. Durum enerji bağlamında incelendiğinde enerji ihtiyacının tamamının RF tarafından sağlandığı görülmektedir.⁸⁰ Siyasi, askeri ve ekonomik olarak RF-Belarus ilişkileri incelendiğinde ortada net bir şekilde büyük bir bağımlılığın varlığından söz edilebilmektedir. Bu da Belarus dış politikasındaki eylemlerin RF'nin etkisi altında gerçekleşmesini kaçınılmaz kılmaktadır. Böylece Batı ile entegrasyonun zayıf olduğu RF ile tam olarak *bandwagoning* örneği teşkil eden bir denklem ortaya çıkmaktadır. Ermenistan'ın bu senaryolardan birisini seçmek zorunda kalacağı bir durum, hâlihazırda zaten jeopolitik sıkışmışlık

75 Aliaksei Kazharski ve Andrey Makarychev, "Belarus, Russia, and the escape from geopolitics," *Political Geography* 89, no. 2 (2021).

76 Umut Bekcan, "Avrasya Ekonomik Birliği'ne Siyasi Bakış: Sovyetler Birliği Geri mi Dönüyor?," *Pamukkale Journal of Eurasian Socioeconomic Studies* 8, no. 1 (2021).

77 Marko Žunjić ve Marina Kostić Šulejić, "Military Exercises in the Post-Yugoslav States: Between Balancing and Bandwagoning," (2023).

78 Malina Kaszuba, "The Collective security treaty organization (Csto) in the foreign policy of the russian federation," *The Copernicus Journal of Political Studies*, no. 1 (2019).

79 Danxuan Live Wang Yuan, "The internationalization path of Belarus's economy: an analysis based on the synergy between the "Belt and Road" initiative and the Shanghai Cooperation Organization (SCO)," (2025).

80 "Belarus's Progressing Economic Dependence on Russia and Its Implications," 2024, (Erişim tarihi: 10.06.2025), <https://freepolicybriefs.org/2024/10/21/economic-dependence/>.

içerisindeki devleti daha da sıkıntılı süreçlere sürükleyebilme potansiyeline sahiptir. Bunun yerine 2020’de değişen dinamiklerin de etkisiyle çok yönlü bir politik anlayışla *hedging* yapılarak hibrit bir model uygulanabilir. Böylesi bir hibrit modelde Ermenistan’ın Batı ya da RF üzerinden maksimum kazanç elde etmesi sağlanabilir. Zira yakın dönemde Zengezur Koridoru projesiyle jeopolitik sıkışmışlık içerisinde olan Ermenistan için bu sıkışmışlıktan kısmen de olsa kurtularak kazanç elde etme şansı doğmuştur.⁸¹ İkinci Karabağ Savaşı sonrasında 10 Kasım 2020 tarihinde Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan ve Rusya Federasyonu Devlet Başkanı Vladimir Putin arasında bir barış antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşmada yer alan 9. maddeye göre; Azerbaycan ana karasıyla Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti arasında bir kara bağlantısının kurulması üzerinde bir mutabakata varılmıştır. Bu proje aynı gün İlham Aliyev’in açıklamasıyla Zengezur Koridoru olarak adlandırılmıştır. Bu projeye göre bölgede iletişim ve ulaşım altyapısı sağlanarak hem kara yolu hem de demir yolu inşa edileceği belirtilmiştir.⁸² Projenin hayata geçirilebilmesi için Ermenistan topraklarının bir kısmının projede kullanılması ve Rus güçleri tarafından da güvenliğin sağlanması planlanırken Ermenistan, projenin gerçekteşirilmesi konusunda adım atmaktan çekinmiştir. Bu bağlamda Paşinyan tarafından alternatif olarak Barış Kavşağı isimli başka bir proje fikri ortaya atılmıştır. Nahçıvan ile Azerbaycan arasında kara bağlantısının sağlanacağı bu proje ilk aşamada birçok eleştiriye ve probleme neden olsa da Ermenistan lideri Paşinyan’ın “Barış Kavşağı” projesinin gerçekteşirilmesi için Ermenistan’ın üzerine düşenleri yapacağını belirtmesi bölge dinamikleri açasından olumlu bir gelişme olmuştur.⁸³ Buna rağmen projenin Ermenistan dışındaki bölge devletleri tarafından gerçekte bir zemininin olmadığı söylenebilmektedir. Bu proje ile Ermenistan, Zengezur Koridoru kullanımını yerine kendi egemenlik bölgelerinden geçişi önermektedir. Bu durum da Ermenistan’ın bölge üzerindeki ticaret rotalarına hâkim olma anlamında önemli bir güç elde

81 Nazrin Alizada ve Damla Kocatepe, “Karşılaştırmalı Analiz Bağlamında İnan ve Hindistan’ın Karabağ Meselesine Yönelik Tutumu,” *Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 25, no. 4 (2024).

82 Ahmet Nazmi Üste ve Ulviyye Aydın, “Güney Kafkaslarda Bölgesel Güvenlik Kompleksi Teorisi Bağlamında Zengezur Koridoru’nun Önemi,” *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 30. Yıl Özel Sayısı (2022): 269–270, <https://dergipark.org.tr/pub/cbayarsos/issue/71470/1120774>

83 “Paşinyan, Azerbaycan’dan Nahçıvan’a ulaşımın “Barış Kavşağı” çerçevesinde açılmasına hazır olduklarını belirtti,” Anadolu Ajansı, 2024, (Erişim tarihi: 10.06.2025), <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/pasinyan-azerbaycandan-nahcivana-ulasimin-baris-kavsagi-cercevesinde-acilmasina-hazir-olduklari-ni-belirtti/3326481>.

etmesiyle sonuçlanma riskine ve Azerbaycan-Türkiye arasında kara yolu bağlantısının kurulamamasına yol açmaktadır.⁸⁴ Bölgede önemli bir ticari rota oluşturacak olan bu çalışmalar 2025 yılında farklı bir çehreye bürünmüştür. 8 Ağustos 2025 tarihinde Washington’da bir araya gelen ABD Başkanı Donald Trump, İlham Aliyev ve Nikol Paşinyan arasında bir antlaşma imzalanmıştır. Bu antlaşma ile Zengezur Koridoru’nun ismi “Trump Yolu-Rotası” olmuş ve stratejik transit koridorun temeli atılmıştır. Resmî olarak “*The Trump Route for International Peace and Prosperity (TRIPP)* -”Uluslararası Barış ve Refah için Trump Rotası”-” olarak adlandırılan bu yol ile bölge dinamikleri yeniden şekillenmiştir. Antlaşmaya göre, TRIPP Ermenistan kanunlarına göre işletilerek ABD öncülüğünde oluşturulacak bir konsorsiyum tarafından yönetilecektir.⁸⁵ Bu proje ile RF’nin Ermenistan ve bölge üzerindeki gücü ABD tarafından dengelenmiş olacaktır. Ermenistan’ın RF ile olan politik uzaklığını fırsat bilen ABD, önemli bir ticari kazanç ve siyasi olarak koridorda söz sahibi olma hakkı elde etmiştir. Bu antlaşma Ermenistan’ın dış politikada Doğu-Batı arasında gelgitlerin olduğunu bir kez daha göstermiştir.

Ermenistan’ın Belarus ve Gürcistan modelleri arasında dönem dönem geçiş yaptığı söylenebilmektedir. 2020 Karabağ Savaşı öncesi Belarus modeline benzer bir politik anlayış içerisinde RF’yi takip eden bir *bandwagoning* politikası izlenmiştir ancak 2020’de değişen dinamikler ve özellikle Paşinyan’ın RF karşıtı tutumu, Ermenistan dış politikasını çok yönlü ve RF’den uzaklaşan bir sürece sokmuştur. Bunun bir örneğini Ermeni-Rus iş adamı Samvel Karapetyan’ın tutuklamasının oluşturduğu söylenebilmektedir. RF’nin Ermenistan’ın hem iç hem de dış siyasetinde etkisinin bir kez daha görüldüğü bu olayda Paşinyan’a karşı muhalefet oluşturan Ermeni Apostolik Kilisesi’ne destek verdiği gerekçesiyle Karapetyan tutuklanmıştır. RF ile bağlantılı olduğu söylenen iş adamının tutuklanması, Batı ile ilişkilerini geliştirme adımı olarak RF’den uzaklaşmanın bir göstergesi şeklinde betimlenmiştir. Hem Ermeni diasporası hem de RF tarafından bu tutuklamının siyasi bir müdahale olduğu belirtilmiştir.⁸⁶ Ermenistan’ın değişen bu dış politika anlayışının arka planına

84 Hakan Dumlu ve Güngör Şahin, “Zengezur Koridoru ve Alternatif Çözümler: Türkiye İçin Riskler, Tehditler ve Fırsatlar,” *Avrasya İncelemeleri Dergisi* 13, no. 2 (2024): 169–194, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iuavid/issue/87843/1488591>.

85 Üren, “Zengezur’dan Trump rotasına yeni koridor”.

86 “Ermeni diasporasının temsilcileri: Erivan utanç verici bir suç işliyor,” 2025, (Erişim tarihi: 22.06.2025), <https://anlatilaninotesi.com.tr/20250621/ermeni-diasporasinin-temsilcileri-erivan-utan-c-verici-bir-suc-isliyor-1097220979.html>.

bakıldığında *hedging* politikasının unsurları net bir şekilde göze çarpmaktadır. Nitekim *hedging* için gerekli üç koşulun varlığı, Ermenistan dış politikasını şekillendirmiştir. Bu koşullar: 1) acil bir tehdidin olmaması (bir devleti koruma amacıyla bir güçle ittifak kurmaya zorlayabilecek), 2) ideolojik fay hatlarının olmayışı (devleti keskin bir şekilde karşıt kamplara bölebilecek), 3) topyekûn bir büyük güç rekabetinin yoksunluğu (daha küçük devletleri taraf seçmeye zorlayabilecek) olarak nitelendirilebilir. *Hedging* davranışı ancak bu üç koşulun tamamı karşılandığında mümkündür.⁸⁷ Ermenistan'ın 2020 sonrasında değişen anlayışının temelinde *hedging* stratejisi ve uzun yıllardır uyguladıkları tamamlayıcılık politikası vardır. Karabağ Savaşı sonrası oluşan düzende Ermenistan kendisini yeni bir siyasi anlayış içerisine konumlandırılmış ve ulusal çıkarlar bağlamında en yüksek faydayı sağlama yönlü politikalar üretmiştir. Bunun sonucunda da AB'den hibe almış ancak RF ile inişli çıkışlı bir ilişkiye sahip olmuştur.

SONUÇ

Ermenistan, iki tarafındaki sınır kapılarının kapalı olması ve deniz erişiminin olmaması gibi birçok nedenden dolayı jeopolitik bir sıkışmışlık içerisindedir. Bu durum, gücünü doğrudan etkileyen bir unsurdur. Bu güç yetersizliğinden dolayı ne RF'yi ne Azerbaycan'ı ne de Türkiye'yi dengeleyebilecek bir yeterliliğe sahip değildir. Başka bir deyişle güçlü bir i ya da dış dengeleme kapasitesinden yoksundur. NATO benzeri büyük bir güvenlik bloğunun içinde yer almaması, KGAÖ oluşumunun pasifliği gibi durumlar güvenlik konusunda entegrasyonunun olmadığını göstermektedir. Küçük bir devlet olmasına rağmen Ermenistan, tüm bu sebeplerden dolayı dengeleme uygulayabilecek nitelikten yoksundur. Buna rağmen devlet, Robert Koçaryan'ın 1998 yılında geliştirdiği tamamlayıcılık politikası üzerinden dış politika anlayışını sürdürme çabası içerisindedir. Bu politika da bir anlamda dengeleme politikası olarak düşünölmüş ve hem küresel hem de bölgesel güçler arasında dengeyi sağlamayı amaçlamıştır. Buna rağmen 1991 sonrası değişen dünya düzeninde Ermenistan hem geçmişin bağlarından kopamaması hem de RF'nin bölgesel aktifliğine entegre olmaktan kaçınmaması nedeniyle RF'ye bağımlı bir yapı haline gelmiştir. Uzun süreli güvenlik antlaşmaları, demir yollarının geçici de olsa RF'ye tahsis edilmesi, Ermenistan toprakları içerisinde askeri üs ve havaalanı verilmesi gibi durumlar Ermenistan'ı istemese de *bandwagoning*

87 Cheng-Chwee, "The essence of hedging: Malaysia and Singapore's response to a rising China."

siyaseti yapmaya sürüklemiş ve 2020 Karabağ Savaşı'na kadar da bu durum değişmemiştir. Nitekim 2013 yılında AEB'ye katılım sağlanıp Avrupa Birliği ile entegrasyon masasından kalkılması da bunun net bir göstergesidir. Bununla birlikte 2020 sonrası RF'den beklediğini alamayan Ermenistan, bir kez daha Batı'ya yüzünü çevirmiş ve *hedging* bağlamında kendi ulusal çıkarlarına uygun olan her adımdan faydalanma çabası göstermiştir. Tüm bu siyasi denklemler içerisinde Ermenistan'ın geleceğine yönelik iki modelin varlığından söz edilebilmektedir. Bunlardan bir tanesi olan Gürcistan modeli ile Batı'ya entegrasyon sürecine ağırlık verilebilir ya da bir diğeri olan Belarus modeli ile RF'ye tam bağımlılık-bağılılık sağlanabilir.

Gürcistan modeli seçilirse Gürcistan'da 2008 yılında gerçekleşen savaş gibi Ermenistan'ın bir savaşa sürüklenme riski ortaya çıkmaktadır. Belirtmek gerekir ki bu model uygulanabilirlik anlamında çok mümkün görünmemektedir. Nitekim Ermenistan içerisinde hem çok büyük bir RF etkisi hem de büyük bir Rus askeri unsuru vardır. Bu da RF'den tamamen kopuşun gerçekçi olmadığını göstermektedir. Ayrıca, Belarus modeli kapsamında Batı ile bağların sürdürülmesi zor bir ihtimal olarak değerlendirilebilir. Ermenistan'ın iç dinamikleri, jeopolitik sıkışmışlığı, RF ile yapılan antlaşmalar çerçevesinde bağımlılıklardan dolayı Belarus modelinin Ermenistan için daha gerçekçi olduğu söylenebilmektedir fakat 2020 sonrası bu modelden de uzaklaşmıştır. İktidardaki Paşinyan hükümetinin ve kamuoyunun da giderek RF karşıtı bir konumda yer alması, bu modelin uygulanma olasılığını düşürmektedir. Bu durumda Ermenistan dış politikası için en olumlu senaryo hibrit model olarak nitelendirilebilmektedir. Bu hibrit model, özellikle bölgesel ticaret ve lojistik projeleri özelinde kendisini göstermektedir. Zengezur Koridoru, Ermenistan lideri Paşinyan'ın önerdiği Barış Kavşağı ve yakın dönemde antlaşma sağlanan TRIPP (Trump Route for International Peace and Prosperity) projesi Ermenistan'ın hem RF'yi hem de Batı'yı karşısına almadan manevra alanı yaratma çabasının somut örnekleri olmuştur. Bu projeler vasıtasıyla Ermenistan, jeopolitik sıkışmışlığını aşmak ve aynı zamanda büyük güçler arasındaki rekabetten fayda sağlamak istemektedir. Bu modelde Ermenistan ne RF'yi ne de Batı'yı karşısına almakta, her iki tarafla da karşılıklı etkileşim içerisinde ulusal çıkar bağlamında iş birliği yürütme seçeneğine sahip olmaktadır. Aslında bir anlamda *hedging* olarak da nitelendirilebilecek olan bu model, Ermenistan'ın 2020 sonrası dış politikasını da temsil etmektedir. Nitekim 2020 sonrasında Ermenistan'ın KGAÖ üyeliğini askıya alması, AB Gözlem Heyeti'ni kabul etmesi ve AB'den büyük bir hibe alması bu hibrit

modelin gerçekleştirilmesi sonucunda olmuştur. Mevcut jeopolitik sıkışmışlık ve jeopolitik gerçeklik bağlamında hem en rasyonel hem de en sürdürülebilir model budur. Hibrit model olarak belirtilen strateji, Joseph Nye tarafından ortaya konan akıllı g teorisiyle aynı doğrultudadır. Zira k devletler için dış politikayı yönlendirebilme kapasitesi sınırlıdır. Bu sınırlılık içerisinde devamlılığı sağlayabilmek adına birden fazla politika bir arada yürütülerek en yüksek fayda sağlanmalıdır. Ulusal çıkarlar doğrultusunda Ermenistan dış siyaseti de sıkışmışlık içerisinden kurtulabilmek ya da görece hareket alanı elde edebilmek için *hedging*, *bandwagoning*, *balancing* stratejileriyle birlikte bunların bir anlamda etrafında şekillenen tamamlayıcılık politikaları arasında sürekli geçişler yapmaktadır. Ermenistan bir yandan jeopolitik sıkışmışlık içerisinde yer alırken bir yandan da ulusal çıkarlar doğrultusunda en yüksek fayda sağlamayı amaçlamaktadır. Bu faydanın sağlanabilmesi için kendi öz kaynakları ve g yetersiz olduğundan birden fazla politikayı bir araya getirmesi ve gerçekleştirmesi gerekmektedir. Buradaki kaynak ve g yetersizliğinin telafisi ancak diplomasi masasındaki beceriye bağlıdır. Ermenistan'ın Trump Rotası projesinin hayata geçmesiyle bu beceriyi gösterdiği net bir şekilde görünmektedir. Bu bağlamda Ermenistan, ulusal devamlılık ve en yüksek çıkar doğrultusunda diplomasi kapasitesini artırmak mecburiyetindedir.

Kaynakça

Abrahamyan, Eduard. (2015). *The Evolving Role of Russia's Military Presence in Armenia*. Policy Forum Armenia, Eylül 2015.

Abrahamyan, Eduard. (2018). *Pashinyan Formulates Armenia's New Iran Strategy*. (Erişim tarihi: 07.04.2019) <https://jamestown.org/program/pashinyan-formulates-armenias-new-iran-strategy/>

Alizada, Nazrin ve Kocatepe, Damla. (2024). “Karşılaştırmalı Analiz Bağlamında İran ve Hindistan’ın Karabağ Meselesine Yönelik Tutumu.” *Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 25(4), 110–134.

Alptekin, Gökhan. (2022). “Rusya’nın Yakın Çevresini Koruma Politikası ve Soğuk Savaş İzlenimleri (2008 Rusya-Gürcistan Savaşı ve 2014 Ukrayna Krizi).” *R&S-Research Studies Anatolia Journal*, 5(1), 164–204.

“Armenia.” (2025). (Erişim tarihi: 12.05.2025) <https://www.consilium.europa.eu/en/policies/armenia/>

“Armenian PM Attacks Russian-Led Alliance at Summit in Yerevan.” (2022). (Erişim tarihi: 10.05.2025) <https://www.rferl.org/a/armenia-csto-pashinian-criticism/32145663.html>

“Armenia Appeals to Russia, CSTO, UN in Connection with Clashes on Border.” (2022). (Erişim tarihi: 12.06.2025) <https://tass.com/world/1506569>

Arynbek, Aidana. (2016). “Armenia-Russia Relations in the Framework of the Collective Security Treaty Organization.” *Akhmet Yassawi University Eurasian Research Institute Weekly E-Bulletin*.

Atanesyan, Arthur V., Reynolds, Bradley M. ve Mkrtichyan, Artur E. (2024). “Balancing between Russia and the West: The Hard Security Choice of Armenia.” *European Security*, 33(2), 261–283.

Avan, Esengül Ayaz. (2022). “Avrupa Komşuluk Politikası Bağlamında AB-Ermenistan İlişkileri ve Rusya Etkisi.” *Avrasya Etüdları*, 61, 45–90.

“Avrupa Birliği ile Ermenistan Güçlendirilmiş Ortaklık ve İşbirliği Antlaşması Müzakerelerini Tamamladı.” (2017). (Erişim tarihi: 09.05.2025) <https://tr.euronews.com/2017/03/02/ab-ile-ermenistan-yeni-bir-isbirligi-anlasmasi-imzalayacak>

- “Belarus’s Progressing Economic Dependence on Russia and Its Implications.” (2024). (Erişim tarihi: 10.06.2025) <https://freepolicybriefs.org/2024/10/21/economic-dependence/>
- Bekcan, Umut. (2021). “Avrasya Ekonomik Birliği’ne Siyasi Bakış: Sovyetler Birliği Geri Mi Dönüyor?” *Pamukkale Journal of Eurasian Socioeconomic Studies*, 8(1), 55–67.
- Bjøl, Erling. (1968). “The Power of the Weak.” *International Studies Quarterly*, 3(2), 233–258. <https://doi.org/10.1177/001083676800300201>
- Cameron, David R. (2007). “Post-Communist Democracy: The Impact of the European Union.” *Post-Soviet Affairs*, 23(3), 185–217.
- Cheng-Chwee, Kuik. (2008). “The Essence of Hedging: Malaysia and Singapore’s Response to a Rising China.” *Contemporary Southeast Asia: A Journal of International and Strategic Affairs*, 30(2), 159–185.
- Collective Security Treaty, (1992), dated May 15, 1992. (Erişim tarihi: 12.06.2025). https://en.odkb-csto.org/documents/documents/dogovor_o_kollektivnoy_bezopasnosti/#loaded.
- Costea, Simion. (2011). “The Management of the EU’s Eastern Partnership Project.” *Transylvanian Review*, 20.
- Council of the European Union, (2006), *EU–Armenia Action Plan*, endorsed by the EU–Armenia Cooperation Council on 14 November 2006, Brussels. https://www.eeas.europa.eu/sites/default/files/armenia_enp_ap_final_en.pdf
- Çalışkan, Feramuz. (2022). “Adım Adım Rusya Ukrayna Savaşı ve Üçüncü Tarafların Sürece Etkisi.” *Euro Politika*, 14, 35–47.
- Demirtepe, Mustafa Turgut. (2024). “Güvenliği Yeniden Değerlendirmek: Stratejik İttifaktan Hayal Kırıklığına Ermenistan’ın KGAÖ Yolculuğu.” *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 22(54), 2495–2522.
- Denizci, Güldesen ve Marangoz, Mehmet. (2019). “Avrasya Ekonomik Birliği ve Avrasya Ekonomik Birliği Üyesi Ülkeler ile Türkiye’nin Dış Ticaretinin Karşılaştırılmalı Analizi.” *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 7(16), 414–431.

- Dumlu, Hakan ve Şahin, Güngör. (2024). “Zengezur Koridoru ve Alternatif Çözümler: Türkiye İçin Riskler, Tehditler ve Fırsatlar.” *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, 13(2), 169–194. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iauavid/issue/87843/1488591>
- Ekinci, F. Didem. (2018). “Küçük Devlet Dış Politikasında Zafiyet ve Dirençlilik: Ermenistan Örneği.” *Ermeni Araştırmaları*, 61, 71–106.
- Erkan, Süleyman. (2015). “Güney Osetya Sorunu ve 2008 Rusya-Gürcistan Savaşı.” *Electronic Turkish Studies*, 10(13).
- “Ermeni diasporasının temsilcileri: Erivan utanç verici bir suç işliyor,” (2025). (Erişim tarihi: 22.06.2025). <https://anlatilaninotesi.com.tr/20250621/ermen-diaporasinin-temsilcileri-erivan-utanc-verici-bir-suc-isliyor-1097220979.html>.
- European Commission. (2024). “Enlargement and Eastern Neighbourhood.” (Erişim tarihi: 30.08.2025) https://enlargement.ec.europa.eu/news/press-statement-president-von-der-leyen-resilience-and-growth-plan-armenia-2024-04-05_en
- European External Action Service (EEAS). (2025). “European Neighbourhood Policy.” (Erişim tarihi: 30.08.2025) https://www.eeas.europa.eu/eeas/european-neighbourhood-policy_en
- European Parliament. (2018). *Comprehensive and Enhanced Partnership Agreement with Armenia*. (Erişim tarihi: 30.08.2025) [https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/EPRS_ATA\(2018\)623565](https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/EPRS_ATA(2018)623565)
- Feldman, Daniel L. ve Alibašić, Haris. (2019). “The Remarkable 2018 “Velvet Revolution”: Armenia’s Experiment against Government Corruption.” *Public Integrity*, 21(4), 420–432.
- Ghazaryan, Narine ve Delcour, Laure. (2017). “From EU Integration Process to the Eurasian Economic Union: The Case of Armenia.” In *Post-Soviet Constitutions and Challenges of Regional Integration*, 131–152. Routledge.
- Goetschel, Laurent (ed.). (1998). *Small States Inside and Outside the European Union: Interests and Policies*. New York: Springer.
- Hamzaoğlu, Halit. (2020). “Rus Dış Politikasında Realist Yaklaşım: Primakov

- Doktrini ve Yakın Çevre Kavramı.” *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 8(24), 281–299.
- Hamzaoğlu, Halit ve Hoşfikirer, Erkan Salim. (2022). “Hedging Stratejisi Çerçevesinde Rusya’nın İnan Nükleer Meselesine Yaklaşımı.” *Ekonomi Politika ve Finans Araştırmaları Dergisi*, 7(2), 547–566.
- Herzig, Edmund. (2004). “Politics in Independent Armenia.” In *The Armenians*, 166–179. Routledge.
- Hey, Jeanne A.K. (ed.). (2003). *Small States in World Politics: Explaining Foreign Policy Behavior*. Boulder, CO: Lynne Rienner Publishers.
- Hürsoy, Siret ve Kutlu, Erdi. (2018). “Yenilenen Avrupa Komşuluk Politikası Perspektifinden Avrupa Birliği’nin Doğu Komşularına Yaklaşımı.” *Ege Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 9(2), 169–189.
- Jane, Murat. (2024). “”Küçük Devlet” Kavramı Bağlamında Ermenistan’ın Trans-Kafkasya Politikasının Analizi (1991-2020).” *Ermeni Araştırmaları*, 75, 61–94.
- Kacziba, Péter ve Hasan, Barış. (2022). “Hybrid Foreign Policies in the EU’s Eastern Flank: Adaptive Diplomacy.” *Eastern Journal of European Studies*, 13(Özel Sayı 11), 207–235. <https://doi.org/10.47743/ejes-2022-SI11>
- Karagöl, Soner. (2006). “Ermenistan’ın Bağımsızlık Sonrası Avrupa ile İlişkileri.”
- Kassab, Hanna Samir. (2015). “Weak State Autonomy: Armenia and St. Kitts and Nevis.” In *Weak States in International Relations Theory: The Cases of Armenia, St. Kitts and Nevis, Lebanon, and Cambodia*, 121–162.
- Kaszuba, Malina. (2019). “The Collective Security Treaty Organization (CSTO) in the Foreign Policy of the Russian Federation.” *The Copernicus Journal of Political Studies*, 1, 141–153.
- Kazharski, Aliaksei ve Makarychev, Andrey. (2021). “Belarus, Russia, and the Escape from Geopolitics.” *Political Geography*, 89(2), 102377.
- Kotchikian, Asbed, (2008), *The Dialectics of Small States: Foreign Policy Making in Armenia and Georgia.*, Basingstoke: Palgrave Macmillan.

- Lebanidze, Bidzina ve Kakachia, Kornely. (2023). “Bandwagoning by Stealth? Explaining Georgia’s Appeasement Policy on Russia.” *European Security*, 32(4), 676–695.
- Li, Danxuan ve Wang, Yuan. (2025). “The Internationalization Path of Belarus’s Economy: An Analysis Based on the Synergy between the ‘Belt and Road’ Initiative and the Shanghai Cooperation Organization (SCO).”
- Liiv, Tiina Randma ve Sarapuu, Külli. (2025). “Small States as Poster Children of Robust Governance?” *Small States & Territories Journal*, 8(1), 116–120. <https://www.um.edu.mt/library/oar/handle/123456789/134902>
- Loda, Chiara. (2017). “The European Union as a Normative Power: The Case of Armenia.” *East European Politics*, 33(2), 275–290.
- Long, Tom, (2017), “Small States, Great Power? Gaining Influence Through Intrinsic, Derivative, and Collective Power,” *International Studies Review*, 19(2): 185–205. <https://doi.org/10.1093/isr/vix013>
- Manaseryan, Tatul. (2004). *Diaspora: The Comparative Advantage for Armenia*. Çalışma Raporu No. 04/14. Armenian International Policy Research Group, Ocak 2004.
- Margaryan, Z. (2025). “Armenia’s Foreign Policy: Between Diversification and Dependence.” *Foreign Trade: Economics, Finance, Law*, 139(2), 14–24.
- Mesbahi, Mohiaddin. (1997). “Russia and Its Central Asian ‘Near-Abroad’: Towards a Doctrine for the Periphery.” In Hafeez Malik (ed.), *The Roles of the United States, Russia and China in the New World Order*, 159–190. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- “MFA Press Release: Introductory Remarks by Minister for Foreign Affairs and Minister for Law K Shanmugam at the Forum of Small States (FOSS) Conference on Small States, 1 October 2012, United Nations, New York.” (2012). (Erişim tarihi: 07.04.2025) <https://www.mfa.gov.sg/Newsroom/Press-Statements-Transcripts-and-Photos/2012/10/MFA-Press-Release-Introductory-Remarks-by-Minister-for-Foreign-Affairs-and-Minister-for-Law-K-Shanmu>
- Mirzoyan, Alla. (2010). *Armenia, the Regional Powers, and the West: Between History and Geopolitics*. New York: Palgrave Macmillan.

- Minassian, Gaidz. (2008). “Armenia, a Russian Outpost in the Caucasus?” *Russie.Nei.Visions*, 27, 1–19.
- Nye Jr., Joseph S. (2008). “Security and Smart Power.” *American Behavioral Scientist*, 51(9), 1351–1356. <https://doi.org/10.1177/0002764208316228>
- “Pařinyan, Azerbaycan’dan Nahçıvan’a Ulaşımın ‘Barış Kavşağı’ Çerçevesinde Açıłmasına Hazır Olduklarını Belirtti.” (2024). (Eriřim tarihi: 10.06.2025) <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/pasinyan-azerbaycandan-nahcivana-ulasimin-baris-kavsagi-cercevesinde-acilmasina-hazir-olduklari-ni-belirtti/3326481>
- Rothstein, Robert L. (1968). *Alliances and Small Powers*. New York: Columbia University Press.
- Safaryan, Shirak. (2024). “EU Integration Process in the South Caucasus after the Second Nagorno-Karabakh War.” *Environment and Society*, 12(12).
- Scott, Tomas C. ve Askerov, Ali. (2024). “A Post-Mortem of the Collective Security Treaty Organization (CSTO).”
- Singer, J. David. (2018). *The Story of Small State Survival, 1648–2016*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Suilleabhain, Andrea. (2014). *Small States at the UN*. International Peace Institute. <http://www.jstor.org/stable/resrep09619.6>
- Suny, Ronald Grigor. (2004). “Soviet Armenia, 1921–91.” In *The Armenians*, 113–125. Routledge.
- şihaliyev, Emin. (2012). “Uluslararası İlişkiler Boyutuyla Ermenistan-Azerbaycan Çatışması.” *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3(1), 139–160.
- Ter-Matevosyan, Vahram, Drnoian, Anna, Mkrtychyan, Narek ve Yepremyan, Tigran. (2017). “Armenia in the Eurasian Economic Union: Reasons for Joining and Its Consequences.” *Eurasian Geography and Economics*, 58(3), 340–360.
- Thorhallsson, Baldur, (2019), *Small States and Shelter Theory: Iceland’s External Affairs.*, New York: Routledge.

- Thorhallsson, Baldur. (2018). “Studying Small States: A Review.” *Small States & Territories Journal*, 1(1), 17–34. <https://www.um.edu.mt/library/oar/handle/123456789/44443>
- Tüysüzoğlu, Göktürk. (2013). “Güney Kafkasya’da Bölgesel İşbirliği Gerçekliğinden Soyutlanan Ülke: Ermenistan.” *Ermeni Araştırmaları*, 44, 233–276.
- Üren, Çağla. (2025). «Zengezur’dan Trump Rotasına Yeni Koridor: Türkiye ve Dünyayı Nasıl Etkileyecek?» *Euronews Türkçe*, 8 Ağustos 2025. <https://tr.euronews.com/2025/08/08/zengezurdan-trump-rotasina-yeni-koridor-turkiye-ve-dunyayi-nasil-etkileyecek>
- Üste, Ahmet Nazmi ve Aydın, Ulviyye. (2022). “Güney Kafkaslarda Bölgesel Güvenlik Kompleksi Teorisi Bağlamında Zengezur Koridoru’nun Önemi.” *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 30. Yıl Özel Sayısı, 261–274. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/cbayarsos/issue/71470/1120774>
- Veebel, Vello. (2017). “Russia’s Neo-Imperial Dependence Model: Experiences of Former Soviet Republics.” *Romanian Journal of Political Sciences*, 17(1), 4–34.
- World Bank. (2017). *Small States: A Roadmap for World Bank Group Engagement*. Washington: World Bank Group. <http://documents.worldbank.org/curated/en/736071496248865262>
- Žunjić, Marko ve Kostić Šulejić, Marina. (2023). “Military Exercises in the Post-Yugoslav States: Between Balancing and Bandwagoning.”

Yayına Geliş Tarihi: 18.06.2025

Yayına Kabul Tarihi: 13.10.2025

Bu makale için kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm)

Öztürk, Engin, "Bizans İmparatorluğu'nda Ermeni Algısı Nasıldı?", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 78 (2025): 131-158

Araştırma Makalesi

BİZANS İMPARATORLUĞU'NDA ERMENİ ALGISI NASILDI?

(HOW WAS THE ARMENIAN PERCEPTION
IN THE BYZANTINE EMPIRE?)

Engin ÖZTÜRK*

Öz: *Bu çalışma, Bizans İmparatorluğu'nda Ermenilere yönelik algının tarihsel, dini, kültürel ve politik yönlerini çok boyutlu bir biçimde incelemeyi amaçlamaktadır. Ermeniler, Bizans İmparatorluğu'nun hem sınır komşusu hem de dönem dönem iç unsuruna dönüşen bir topluluk olarak, imparatorluğun kimlik inşasında önemli bir yer tutmuştur. 301 yılında Hristiyanlığı kabul eden ilk halk olmaları, onları Bizans'ın gözünde "iman kardeşi" konumuna getirmiş olsa da 451 Kadıköy Konsili sonrasında Ermeni Apostolik Kilisesi ile Bizans Ortodoksluğu arasındaki dogmatik farklılıklar, bu ilişkinin zaman içinde gerilimli bir zemine oturmasına neden olmuştur. Çalışmada, Ermenilerin Bizans kaynaklarındaki temsil biçimleri, imparatorlukta görev alan Ermeni kökenli elitlerin etkisi, askeri ve siyasi katkılar ile dinî ayrışmanın algıya yansımaları ele alınmaktadır. Sonuç olarak, Bizans'taki Ermeni algısının sabit bir bakış açısı değil; dönemsel, politik ve teolojik bağlamlara göre şekillenen dinamik bir yapı olduğu ortaya konmaktadır.*

Anahtar Kelimeler: *Bizans, Ermeniler, Ermeni Algısı, Kadıköy Konsili, Ortodoksluk, Etnik Kimlik*

* ORCID: 0000-0002-2021-1396
Dr., engoztk@gmail.com

Abstract: *This study aims to examine the perception of Armenians in the Byzantine Empire from historical, religious, cultural, and political perspectives. As both a neighboring and, at times, absorbed community of the Empire, Armenians played a significant role in shaping Byzantine identity. Although their early conversion to Christianity in 301 positioned them as “brothers in faith” in the eyes of Byzantium, the theological divergence following the Council of Chalcedon in 451 led to increasing tensions. This paper explores how Armenians were represented in Byzantine sources, the role of Armenian elites within the empire, their military and political contributions, and the impact of doctrinal differences on perception. Ultimately, it argues that the Byzantine view of Armenians was not static but rather a dynamic construct shaped by changing political and religious contexts.*

Keywords: *Byzantium, Armenians, Perception of Armenians, Council of Chalcedon, Orthodoxy, Ethnic Identity*

1. GİRİŞ

Bizans İmparatorluğu, yaklaşık bin yıl boyunca Akdeniz dünyasının siyasi, kültürel ve dini açıdan en etkili güçlerinden biri olmuştur. Bizans, yalnızca bir siyasi oluşum değil; aynı zamanda Ortodoks Hristiyanlık temelinde şekillenen bir ideoloji, çok uluslu bir yapı ve cihanşümullük iddiasındaki bir medeniyettir. Bu çeşitlilik içerisinde Ermeniler, hem coğrafi yakınlıkları hem de tarihsel ve kültürel bağları nedeniyle Bizans için özel bir önem taşımıştır. Ermeniler ile Bizanslılar arasındaki ilişkiler, sıradan bir etnik topluluk ile merkezî bir güç arasındaki karşılaşmadan öte, çok katmanlı ve tarihsel olarak değişken bir etkileşimi yansıtır.

Ermeniler, Anadolu'nun doğusunda, yani Bizans'ın doğu sınırlarında yaşayan en eski Hristiyan topluluklardan biri olarak, hem imparatorluk sınırlarının güvenliği açısından hem de dini-kültürel kimliklerin tanımlanmasında kritik bir rol oynamışlardır. Ermeni halkı IV. yüzyılda kademe kademe Hristiyanlık inancını benimsemişlerdir, bu da onları Bizans nezdinde “inanç bakımından kardeş” bir halk haline getirmiştir. Ancak, bu dini yakınlık uzun ömürlü bir ittifakı garanti etmemiştir. 451 yılında Kadıköy Konsili'nde alınan kararların Ermeni Apostolik Kilisesi tarafından reddedilmesiyle başlayan dogmatik ayrılık, yüzyıllar boyunca süren teolojik ve politik gerginliklerin temelini oluşturmuştur¹. Bu ayrılık, Bizans'ın kendi Ortodoks kimliğini tahkim etmeye çalıştığı dönemlerde Ermenilere karşı daha dışlayıcı bir yaklaşımı da beraberinde getirmiştir².

Bizanslılar için Ermeniler, bir yandan kendileri için savaşacak askerler, devlet kademelerindeki yöneticiler ve müttefikler olarak imparatorluk sistemine katkı sunan bir unsur olarak görülürken³; diğer yandan dinî sapkınlıkla suçlanan,

1 Öztürk Engin, *Bizans Döneminde Anadolu'da Yaşayan Ermeniler*, İstanbul: Urzeni, 2020, s.83-84; Bettenson Henry, Maunder Chris, *Documents of the Christian Church*, b.3, OUP, Oxford, 1999; Young Frances, Teal Andrew, *From Nicaea to Chalcedon*, Washington DC: Baker Academic, 2010; Stopka Krzysztof, *Armenia Christiana – Armenia Religious Identity and the Churches of Constantinople and Roma (4th-15th Century)*, çev: Teresa Baluk-Ulewiczowa, Krakow: Jagiellonian University Press, 2017, ss.17-54.

2 Öztürk, *Ermeniler*, s.84; Madrigal, Ekümenik, ss.15-18; Norwich, *Bizans*, s.132; Bournoutian, *Armenian*, s.61; Dedeyan, *Ermeni*, s.172-173; Grousset René, *Histoire de l'Arménie des Origines à 1071*, Payot, Paris, 1973, s.100; Stopka Krzysztof, ss.14-54.

3 Erken dönem Bizans ordusundaki Ermeniler için bk: Öztürk Engin, “4. ve 6. Yüzyıllarda Ermenilerin Bizans Askeri Teşkilatında Yer Edinmeleri ve Armenia'nın İdari Düzenlemesi”, *DEÜEFD*, c.9, sayı 2, 2022.

zaman zaman isyancı ya da tehditkâr bir unsur olarak algılanmışlardır⁴. Bu çelişkili yaklaşım, Bizans kaynaklarında Ermenilere dair oluşan imajın da iki uç arasında gidip gelmesine neden olmuştur. Bilhassa Bizans kroniklerinde, teolojik metinlerde ve resmi yazışmalarda Ermenilere yönelik kullanılan dil, dönemin siyasi koşulları ve dinî hassasiyetleriyle doğrudan bağlantılıdır. Ermeni asıllı generallerin ve hatta imparatorların Bizans yönetiminde yer aldığı dönemlerde *kısmen* olumlu bir algı hâkimken; Armenia'nın Bizans'tan uzaklaşma eğiliminde olduğu ya da Arap-Türk hâkimiyetinin arttığı dönemlerde ise daha olumsuz bir tutum sergilenmiştir.

Bu makalenin amacı, Bizans İmparatorluğu'nda Ermenilere dair algının nasıl şekillendiğini, bu algının zaman içinde nasıl evrildiğini ve söz konusu algının dini, siyasi ve kültürel faktörlerle nasıl etkileşim içinde olduğunu incelemektir. Ermenilere yönelik Bizans algısı, yalnızca bir halkın ötekileştirilmesi veya kabulüyle sınırlı değildir; aynı zamanda Bizans'ın kendi kimliğini nasıl tanımladığını, sınırlarını nasıl çizdiğini ve “biz” ile “öteki” ayrımını nasıl kurduğunu anlamak açısından da önemlidir. Bu bağlamda, tarihsel anlatılar, kronikler, teolojik metinler ve diplomatik belgeler gibi birincil kaynaklar üzerinden Ermenilerin Bizans zihnindeki yeri çok boyutlu olarak ele alınacaktır. Böylece, sadece Ermeni-Bizans ilişkilerinin tarihsel arka planı değil, aynı zamanda bu ilişkinin ideolojik ve kültürel yansımaları da ortaya konmuş olacaktır.

2. SİYASİ, ASKERİ VE KÜLTÜREL KAYNAKLARDA ERMENİ ALGISI

Bizans'ın Ermeni algısı büyük oranda 5. yüzyıldan itibaren olumsuz bir yükseliş göstermiştir. Bundan önceki devirlerde Ermeniler aynı dine mensup olmakla birlikte (itikat farklılıkları vardı), uzun süreli Bizans hâkimiyetinde değillerdi. Ermeni toplumu önce Sâsânî ve ardından Müslüman Arap yönetiminin arasındaydı⁵. Bu iki yönetimden de zamanında kaçan Ermeniler öncelikli olarak ordu içinde değerlendirildi⁶. Ermeniler zamanla ordu içinde

4 Öztürk Engin, *Bizans-Ermeni İlişkileri (VII-XIII. Yüzyıllar)*, DEÜ Basılmamış Doktora Tezi, İzmir, 2022, ss.296-337; Öztürk Engin, “9. ve 11. Yüzyıllarda Bizans'ın Armenia'daki Din Politikası.” *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 74 (2023): 117.

5 Öztürk, *Bizans-Ermeni İlişkileri*, s.4.

6 Erken dönem Bizans ordusundaki Ermeniler için bk: Öztürk Engin, “4. ve 6. Yüzyıllarda Ermenilerin Bizans Askeri Teşkilatında Yer Edinmeleri ve Armenia'nın İdari Düzenlemesi”, *DEÜEFĐ*, c.9, sayı 2, 2022.

sivrildiler ve tehlikeli bir hal almaya başladılar. Özellikle 791 yılında taht değişikliği için Armenikon temasının yaptıkları Bizans yönetimini endişelendirmişti. İmparator iç savaştan sonra binlerce Ermeni'yi teşhir etti ve yüzlerine 'Αρμενιάκος ἐπιβουλος' [Armenikos komplocusu] yazan bir damga vurdurdu⁷. Bu olay, dini yazına ek olarak, laik kesimin Ermenilere bakışını da şekillendirdi.

Armenikon temasından çıkan ve emperyal tahta oturan [V.] Leon için Teophanes şöyle yazar:

“Leon soyunu Ermenilerden ve Süryanilerden almıştır; ilki hainlik ve habislikle zenginleşti, ikincisi her şeyde canavarlığı taklit ederek onları çok geride bıraktı. İhaneti canavarlıkla aştı ve canavarlığı da ihanetle.”⁸

Teophanes'in V. Leon'a dair kullandığı ifade tarzı bize, Bizans entelektüel dünyasında etnik kimliğin yalnızca biyolojik bir unsur değil, aynı zamanda ahlaki ve siyasal bir belirleyici olarak da algılandığını gösterir. Ermeni ve Süryani kökenin, kişisel karakterin olumsuz yönleriyle özdeşleştirilmesi, bu halklara yönelik kültürel ön yargının ne denli derin olduğunu ortaya koyar. Teophanes, Leon'u eleştirirken onun yalnızca bir birey olarak değil, taşıdığı “doğulu” miras nedeniyle Bizans'ın ideolojik bütünlüğüne zarar veren bir figür olarak tasvir eder. *Sinsilik*, *kurnazlık* ve *vahşilik* gibi nitelermeler, etnik kimliklere atfedilen olumsuz karakterler olarak sunulur ve bu özelliklerin Leon'un şahsında birleşerek tehlikeli bir bileşim meydana getirdiği ima edilir. Bu tutum, Bizans aristokrasisinin kendini kültürel olarak Yunan tanımlamasıyla doğrudan bağlantılıdır; imparatorluk sınırları içindeki doğulu halklar – her ne kadar devlet yönetiminde etkili roller üstlenseler de – hiçbir zaman tam anlamıyla “bizden” sayılmazlar. Dolayısıyla bu tür tarihsel metinler yalnızca geçmişini değil, o geçmişin içinde üretilmiş kimlik siyasetini ve kültürel dışlamayı da gözler önüne serer.

Makedon Hanedanı'nın kurucusu Basileios, devrin yazarlarına göre Ermeni kökenliydi. Zira Genesis kroniğinde onun hakkında ‘*Basileios, fiziksel*

7 Theophanis, *Chronographia*, s.468-469.

8 “Λέοντα τὸν ἐξαριστον, ὃς Ἀρμενίοις τε καὶ Ἀσσυριοῖς ἐπαναφέρων τὸ γένος τῶν μὲν ἐπλούτει τὸ ὕπουλον καὶ κακότηδες, τῶν δὲ τὸ θηριῶδες εἰς ἅπαν ἐκμιμούμενος, μᾶλλον μὲν οὖν μακρῶ τῶ μέσῳ τούτους ὑπερβαλλόμενος, θηριωδία μὲν ἐξενίκα τὸ ὕπουλον, ὑπουλότητι δὲ τὸ θηριῶδες παρέτρεχεν...” Theophanis, *Chronographia*, c.II, ed: Carolus des Boor, Lipsiae, 1885, s.22. Metinde geçen bütün Yunanca ve Latince pasajlar makalenin yazarı tarafından çevrilmiştir.

üstünlüğündendolayıAsurlularınveaynısoydanbirkralolanTiridates'in tahtını kazanmayı başaran büyük Arsakes'in soyundan gelmekle gururlanıyordu", der. Skylitze ise; 'Makedonya'da doğdu, lakin ırk itibariyle bir Ermeni'ydi. Partlar, Medler ve Ermeniler üzerinde kanun gereği münhasır hükmetme hakkına sahip olan seçkin Arşak soyunun bir evladıydı¹⁰' der. Theophanes'in ardılları dediğimiz kronikte ise; 'İmparator Basileios Makedonya'dan geldi, lakin kökenini Ermenilerin milletine ve soyunun Arşaklara kadar izini sürüyordu¹¹' der. Burada hanedana bir meşruiyet kazandırma gayreti vardır, lakin bu bile toplumdaki Ermeni algısına bir etki yapmamıştır. Hatta Ermeni kökenli olan II. Nikephoros Phokas'ın nazarın da bile Ermeni algısı olumlu değildi. Onun yazdığı veyahut ona atfedilen taktikada ordudaki Ermeniler'den yakınır ve verdiği uzun pasajda şu nokta çok çarpıcıdır:

"Ancak maaş ve aylık ödenekle bile, bu adamların gözcülük görevini iyi yapmaları pek olası değil, zira sonuçta onlar yine de Ermeni'dirler."¹²

İmparator Nikephoros'un böyle bir gözlemde bulunması yine de Ermeni'dirler demesi tarihten gelen bir algıdır. Zira Ermeniler Bizans'ın uç koruyucularıydı. Bunlara Akritesler (ἀκρίτης) denilirdi¹³. Ermeniler geçmişten gelen bir alışkanlıkla, bazen de mecbur kalarak, karşı saflara geçirdi ve bu durum da Bizans nazarında 'hain, hilekâr ve güvenilmez' olarak algılanmalarına neden olmuştur.

XI. yüzyılda yaşamış bir taşra zadedânı olan Eustathios Boïlas'ın1059 tarihli bir vasiyeti günümüze ulaşmıştır. Vasiyetin başında İmparatorluğun doğu

9 Ὑπῆχε δὲ ὁ Βασιλεῖος ἐκγένους μὲν πρεσβυτέρου Πάρθου Ἀρσάκου αὐχῶν, τοῦ περισθεμένου τὴν Ἀσσυρίων ἀρχὴν ἑαυτῷ ἐκψυχικῆς καὶ σωματικῆς καρτερότητος, καθεξῆς δὲ Τηριδάτου τοῦ βασιλέως τῆς αὐτῆς σειρᾶς ἐξημένου... Bk: Iosephi Genesisii, *Regum Libri Quattuor*, ed: H.G. Beck, vd., Gruyter, 1978, s.76.

10 ἢ νεγκετοῖνον ἢ τῶν Μακεδόνων χώρα αὐτόν, εἴλκε δὲ τὸ γένος ἐξ Ἀρμενίων, ἐκ πάντων λαμπρᾶς καταγόμενος τῆς τῶν Ἀρσακιδῶν σειρᾶς, ἐξ ἧς μόνης νόμος ἦν βασιλεύεσθαι πάρθους καὶ Μήδους καὶ Ἀρμενίους διὰ τὸν λέος τοῦ πρώτου Ἀρσάκουτοῦ ἀνακτησαμένου τοῖς Πάρθοις τὴν βασιλείαν ὑπὸ Περσῶν ἐσφετερισμένην. Bk: Scylitzae, *Synopsis Historiarum*, ed: Ioannes Thurn, Gruyter, 1973, s.115.

11 Πλὴν οὖν οὗτος ὄν ὁ λόγος ὑπο δεῖξαι κατεπαγγέλλεται, αὐτοκράτωρ βασιλεῖος, ὠρμάτομην ἐκ τῆς Μακεδόνων γῆς, τὸ δὲ γένος ἐξ Ἀρμενίων ἔθνους, (σειρᾶς δὲ τῶν) Ἀρσακιδῶν... Bk: *Chronographiae Quae Theophanis Continuati*, c. XLII, çev: Ihor Sevcenko, Berlin: De Gruyter, 2011, s.10.

12 "Ἄλλ' ἐπεὶ οὐδὲ αὐτοὶ οἱ μετὰ μισθοῦ καὶ ἀνώνως, Ἀρμένιοι ὄντες, καλῶς τῇ τῶν βιγλῶν ὑπηρετοῦσι δουλείᾳ..." Theree Byzantine Military Treatises, çev: George T. Dennis, Washington: Dumbarton Oaks, 1985, s.152.

13 Akrites için bk: Makrypoulias, Christos, "Ἀκρίτες", *Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού, Μ. Ασία*, 2007.

bölgesine yani Armenia'ya gittiğini ve bu soylu kişinin nazarında Ermeni algısının nasıl olduğunu görmekteyiz. Boilas belli bir zorluk ve zorunluluktan dolayı ana yurdundan bir buçuk hafta uzaklıkta bir yere gittiğini belirtir ve gittiği yeri,

“...tuhaf din ve dille yabancı halkların arasına yerleşerek...”¹⁴

şeklinde belirtir. Burada bahsettiği tuhaf din ve dil miafizit Ermeniler ve onların dilleridir. Zira vasiyetin devamında şöyle demektedir:

“...Yılanlar, akrepler ve vahşi hayvanlarla dolu bir yaşam alanıydı; öyle ki, tam karşısında oturan Ermenilerin bile korkudan neredeyse hiç huzur içinde kalamadıkları, çoğu kişi için ulaşılması imkânsız ve bilinmez bir yerdi. Fakat (Tanrı) onu balta ve ateşle kül etti, tıpkı Mezmur'da (Zebur'da) söylendiği gibi...”¹⁵

Eustathios Boilas'ın vasiyetinde yer alan bu pasajlar, Bizans taşra aristokrasisinin kültürel merkezden uzaklaştıkça karşılaştığı etnik ve dini çeşitliliğe nasıl baktığını gösteren güçlü bir örnektir. Boilas, Armenia olarak anılan doğu bölgelerinde yaşadığı deneyimi yalnızca coğrafi bir sürgün ya da zorluk olarak değil, aynı zamanda neredeyse ontolojik bir düşüş gibi sunar. “*Tuhaf din ve dil*” ifadesiyle kastettiği Ermeni halkı, sadece yabancı değil, aynı zamanda teolojik olarak sapkın ve dilsel olarak anlaşılabilir bir öteki konumundadır. Bu tanım, Ermenilerin Bizans zihninde ne denli kültürel bir sınırın dışında tutulduğunu ortaya koyar.

Yılanlar, akrepler ve vahşi hayvanlarla dolu bir yer olarak betimlenen coğrafya, fiziksel tehlikelerle dini sapkınlık arasında simgesel bir bağ kurar. Bu tür imgeler yalnızca doğaya değil, insanlarına da yöneltilmiş bir yargıyı içerir; *Ermenilerle birlikte yaşamının bir tür manevi çoraklık ve tehlike olduğu düşüncesi* işlenir. Hatta Boilas, bu bölgenin dehşetinin Ermenileri bile korkuttuğunu söyleyerek, onları hem korkunun nesnesi hem de öznesi hâline

14 “...συμπαροικήσας δὲ ἔθνεσιν ἄλλοτριῶς θρησκείᾳ καὶ γλώττῃ διαφερόντων...” Lemerle Paul, *Cinq Études sur le XIe Siècle Byzantin*, Paris: Du Centre National de la Recherche Scientifique, 1977, s.20.

15 “...ὄφερον καὶ σκορπίων καὶ ἀγρίων θηρίων διαίτημα, ὡς μήτε τοὺς ἀντικρὺς ἐνοικήσαντας Ἀρμενίου παρὰ μικρὸν εἶναι ἡρεμεῖν τῷ δέει συνεχομένους, ὡς ἀνεπίβητον τοῖς πολλοῖς εἶναι καὶ ἀγνωστον, πελέκει καὶ πυρὶ κατατεφρώσας ὡς ὁ Ψαλμὸς...” Lemerle, *Byzantin*, s.22. Mezmurlar 74:5-7. “Gür bir ormana, Baltayla dalar gibiydiler. Baltayla, balyozla kırdılar, Bütün oymaları. Ateşe verdiler tapınağını, Yerle bir edip kutsallığını bozdular, Adının yaşadığı konutun.”

getirir. Bu, Ermenilerin bile bu “Tanrı’nın lanetine uğramış” ortamda güvende olamayacak kadar düşkün bir çevrede yaşadıkları yönündeki bir aşağılamadır.

Metinde Zebur’a yapılan göndermeyle yerin “balta ve ateşle kül edilmesi”, sadece fiziksel bir yok oluşu değil, aynı zamanda ilahi bir hükmü, yani bu toprakların ve dolayısıyla sakinlerinin tanrısal düzlemde de mahkûm edildiğini ima eder. Bu, Bizans düşüncesinde Ermeni topraklarının ve kimliğinin bir tür dini “ötekilik” ile birlikte anlaşıldığını gösterir. Boilas’ın kullandığı dil, yalnızca bireysel bir memnuniyetsizlik değil, yerleşik bir kültürel ve teolojik üstünlük anlayışının dışavurumudur. Bu anlayışta Ermeni varlığı, Bizanslı için hem ruhsal hem de kültürel bir bozulma tehdidi taşır.

Bizans İmparatorluğu içindeki Ermeni unsurunun abartılmasına karşı yazılar yazan Anthony Kaldellis, eserinde “İmparatorluk içerisinde bile Ermeniler yabancı/öteki olarak görülürdü.” diyerek Boilas’ın bu yazdıklarına gönderme yapar¹⁶.

Yine önemli kronikçilerden olan Niketas Khoniates İmparator Andronikos ile patrik Theodosios, ki babasının Ermeni olduğu rivayet edilir, arasında geçen hoşnutsuz bir diyalog aktardıktan sonra, patriğin iğneleyici tutumuna karşı İmparatorun ona “ἰδε βαθὺς Ἀρμένιος” [İde bathus Armenios - İşte, tam bir Ermeni¹⁷] diye tepki verdiğini söyler. Buradaki βαθὺς [Bathus] kelimesi lügavî olarak “derin, kalın, enine” gibi anlamları olan bir kelimedir. Ancak kelimenin riyakâr-ikiyüzlü, hain, kurnaz vb. gibi anlamlar için de kullanıldığı görülür. Zira Eustathios “Histoiar Tes Haloseos Tes Thessalonikes Upo Ton Normandon” adlı eserinde bu kelimeyi “ὄς ἄρα βαθὺς Ἀρμένιος” [Hos ara bathus Armenios] diyerek ‘kurnaz, hilekâr Ermeniler’ olarak kullanmıştır. Zira Bekker de edisyon tercümesinde bu kelimeye karşılık Latince ‘subdolo’ kelimesini vermiştir¹⁸. Bunun haricinde Eustathios eserinde Ermenileri “ἐξώλεις Ἀρμένιοι” [Eksoleis Armenioi - yok eden-zarar veren/menfur Ermeniler] olarak da anar. Tabii ki burada söylemin kaynağı, Ermenilerin Bizans’a karşı Katolik Haçlıların saflarında olmasından ve Ortodoks halkın temel ihtiyaçlarını [ekmek gibi] kirlettiğinden dolayıydı¹⁹.

16 Kaldellis Anthony, *Romaland – Ethnicity and Empire in Byzantium*, Harvard Collaage, 2019, s.188.

17 Kaldellis eserinde ‘Behold our profound Armenian’ şeklinde motamot bir çeviri yapmıştır. Bk: Kaldellis, *Romaland*, s.189.

18 Leonis Grammatici, *Chronographia*, çev: İmmanuel Bekker, Bonn, 1842, s.400.

19 Leonis Grammatici, *Chronographia*, s.481.

XII. yüzyılda Zonaras'tan Arapları, Ermenileri, bazen köleleri taklit eden pandomimcilerin (μῦμος) olduğunu öğreniyoruz.

“Mim sanatçılarının gösterileri nasılsa —ki onlar bazen Arapları, bazen Ermenileri, bazen köleleri ve kimi zaman da başka tiplerini taklit ederek— suratlara tokat atarak ve gürültü çıkararak edebe aykırı kahkahalar koparırlar ve saf ya da dikkatsiz kimseleri adeta kendilerinden geçirip çılgınlığa sürüklerler... Aynı şekilde (kilise) sahnedeki dansları da yasaklamaktadır. Çünkü sahne dediğimiz şey, rol yapma ve canlandırmadır; bu yüzden kendilerini bazen köle, bazen efendi, bazen de general ya da yönetici gibi gösterenlere ‘sahne adamları’ (aktörler) denir. İşte nasıl ki kilise bu tür tiplerini mimler yoluyla yasakladıysa, aynı şekilde sahnedeki dansları da yasaklamaktadır —ister erkekler tarafından yapılsın, ki onlar ince ve kadınsı seslerle bağırıp çirkin hareketlerle dans ederler, ister kadınlar tarafından sergilensin, ki onlar da izleyenleri şehvete sürüklemek için dans ederler.” Zonaras'ın Trullo Konsili'nin 51. kanonu üzerine yorumu.²⁰

Zonaras'ın Trullo Konsili'nin 51. kanonu üzerine yaptığı yorum, Bizans toplumunda tiyatro, taklit ve sahne sanatlarına karşı dini ve ahlaki yaklaşımı yansıtır. Bu yorumda mim sanatçılarının, Arapları, Ermenileri, köleleri ve diğer çeşitli tiplerini taklit ederek uygunsuz, edebe aykırı davranışlar sergilediği belirtilir. Taklit edilen bu gruplar, toplumun “öteki” olarak gördüğü etnik ve sosyal kesimlerdir; böylece tiyatro aracılığıyla bu kimlikler hem aşağılanmakta hem de toplumsal hiyerarşide alt konuma itilmektedir. Metinde mimlerin çıkardığı gürültü ve uygunsuz kahkahaların, özellikle saf ve dikkatsiz kişileri adeta baştan çıkarıp çılgınlığa sürüklediği vurgulanır. Bu ifade, taklidin sadece eğlence amaçlı bir gösteri değil, aynı zamanda ruhsal ve ahlaki bir tehlike olarak algılandığını gösterir. Sahne danslarının da bu nedenle yasaklandığı belirtilir; zira sahne, kimliklerin rol yapıldığı,

20 Οἷά εἰσιν τὰ τῶν μίμων, οἱ ποτὲ μὲν Ἀραβίτας μιμούμενοι, ποτὲ δὲ Ἀρμενίους, ποτὲ δὲ δούλους, ἐνίοτε δὲ ἕτερον ἄλλα τοῖς ἐπὶ κορρῆς ῥαπίσματος καὶ ψοφήμασι γέλωτας ἀπρεπεῖς κινουσι καὶ οἷον ἐκβακχεύουσι τοὺς ἀφελεστέρους ἢ ἀπροσεκτοτέρους... καὶ τὰς ἐπὶ σκηνῆς δὲ ὀρχήσεις κωλύει (ὁ κανὼν)· σκηνῆ δὲ ἔστιν ἡ παραποίησις καὶ ὑπόκρισις, ὅθεν καὶ σκηνικοὶ λέγονται οἱ ὑποκτινόμενοι καὶ ἀπεικάζοντες ἑαυτοὺς ποτὲ μὲν δούλοις, ποτὲ δὲ δεσπόταις, ποτὲ δὲ στρατηγοῖς καὶ ἄρχουσιν ὡσπερ οὖν ταῦτα ἐκώλυεν ὁ κανὼν διὰ τῶν μίμων, οὕτω καὶ τὰς ἐπὶ σκηνῆς ὀρχήσεις, εἴτε δι' ἀνδρῶν γίγοντο, ἀπρεπῆ λιγυζομένων καὶ ἀσχημονούτων ἐν τῷ ὀρχεῖσθαι, εἴτε διὰ γυναικῶν εἰς ἀκολασίαν τοὺς ὑρῶντας ἐκκαλουμένων. “Zonara's Ermenieia eis ton 51 kanona tis en Troullou synodos.” Bk: Reich Hermann, Der Mimos – Ein Litterar-Entwicklungsgeschichtlicher Versuch, Berlin: Weidmannsche, 1903, s.134, n.4.

gerçeklikten sapmaların yaşandığı bir alan olarak görülür. Bu durum, dönemin Hristiyan teolojisinde kimlik ve öz arasında uyum beklenmesiyle çelişir ve oyunculuk ahlaki bir sapkınlık olarak değerlendirilir. Dans eden erkeklerin kadınsı sesler çıkarması ve çirkin hareketler yapması ile kadınların izleyicileri şehvete çağıran danslar sergilemesi, metinde ahlaki bir çözüme ve beden üzerindeki kontrolün kaybı olarak sunulur. Bu, Bizans toplumunun cinsiyet normlarını koruma çabasının bir yansımasıdır. Sonuç olarak, Zonaras'ın yorumu, sahne sanatlarının Bizans'ta sadece bireysel eğlence değil, aynı zamanda toplumsal düzeni tehdit eden, etnik ve sosyal ötekileştirmenin aracı olarak algılandığını gösterir. Ermeniler ve Araplar gibi gruplar, tiyatro yoluyla aşağılanırken, kilise bu pratikleri yasaklayarak hem ahlaki normları hem de toplumsal düzeni korumaya çalışmıştır. Böylece tiyatro, dönemin ideolojik mücadelelerinin önemli bir alanı haline gelmiştir.

Zonaras bir zamanlar bu tarz oyunların kısıtlandığına vurgu da yaparak Penthekte (Πενθέκτη Σύνοδος) yani Trullo ya da Quinisext de denilen konsile atıfta bulunur.

“Kutsal ve Ekümenik bu konsil, sözde mîm (mim) oyuncularını ve onların tiyatrolarını, ayrıca av sahnelerini ve sahnede dansları tamamen yasaklamaz. Eğer biri bu kanunu küçümseyip yasaklanan şeylerden birini kendisi için uygularsa, eğer ruhban ise görevden alınsın, eğer laik ise aforoz edilsin”²¹.

Bu pasaj, 7. yüzyılın sonunda toplanan Trullo (Quinisext) Konsili'nin 51. kanonundan alınmıştır ve Bizans kilisesinin mim sanatçıları (μίμοι), onların tiyatroları, av sahneleri ve sahne dansları hakkındaki tavrını ortaya koyar. Metin, dönemin dini hukukunda bu tür eğlence biçimlerinin nasıl düzenlendiğine dair önemli bilgiler sunar. Öncelikle pasaj, konsilin mimleri, onların sahnelerini, av gösterilerini ve sahnede dansları tamamen yasaklamadığına vurgu yapar. Bu, bazen modern okuyucunun beklentisinin aksine, Bizans dini otoritelerinin bu tür sanat formlarını bütünüyle reddetmediğini gösterir. Dolayısıyla, bu kanun katı bir sansür ya da mutlak bir yasaklama değil, daha çok düzenleme ve sınırlandırma amacını taşır. Ancak metin aynı zamanda,

21 Καθόλου ἀπαγορεύει ἡ ἀγία αὐτή καὶ οἰκουμένη συνόδος τοὺς λεγομένους μίμους καὶ τὰ τούτων θέατρα, εἰτά γε μὴν καὶ τὰ τῶν κωμηγίων θεάτρια καὶ τὰς ἐπὶ σκηνῆς ὀρχήσεις ἐπιτελεῖσθαι. εἰ δὲ τις τοῦ παρόντος κανόνος καταφρονήσῃ καὶ πρὸς τὴν ἑαυτὸν τῶν ἀπηγορευμένων ἐκδῶ, εἰ μὲν κληρικὸς εἴη καθαιρεῖσθω, εἰ δὲ λαϊκὸς ἀφοριζέσθω. Bk: Concilium Constantinopolitanum A. 691/2 in Trullo Habitum, ed: Heinz Ohme, Berlin: De Gruyter, 2013, s.45.

bu kurallara uymayanların karşılaşacağı cezai yaptırımları da belirtir: Eğer bir kişi bu kanunu küçümseyip yasaklanan eylemleri gerçekleştirirse, eğer bir ruhban ise görevden alınacak (καθαρείσθω-kathaireistho), eğer laikse aforoz edilecektir (ἀφοριζέσθω-aphorizestho). Bu cezalar, kilisenin disiplin uygulamalarının ciddiyetini ve toplumsal düzeni koruma isteğini ortaya koyar. Bu düzenlemenin arka planında, Bizans Kilisesi'nin hem toplumsal ahlaki koruma hem de dinsel bütünlüğü sağlama çabası yatmaktadır. Mimler ve sahne gösterileri, özellikle beden kontrolsüz ifadesi, alaycı taklitler ve cinsel içerikli unsurlar barındırdığı için kilise tarafından potansiyel ahlaki tehlike kaynağı olarak görülür. Fakat konsil, bunların tamamını yasaklamak yerine, kontrollü ve sınırlı biçimde var olmalarına izin vermiştir. Bu yaklaşım, Bizans toplumunda dinî otorite ile halk kültürünün etkileşimindeki dengeyi yansıtır. Kilise, toplumu tamamen sanattan koparmak yerine, belirli sınırlar içinde tutmaya çalışmış, ahlaka ve dine aykırı davranışları ise cezalandırarak disiplin sağlamıştır. Sonuç olarak, bu pasaj Bizans'ın dini yasalarının sadece yasaklayıcı değil, aynı zamanda yönetici ve denetleyici bir yapıya sahip olduğunu, mim ve tiyatro gibi sanatların toplumsal hayat içindeki varlığının belirli kurallarla sınırlandırıldığını göstermektedir. Bu, Bizans dinî ve kültürel normlarının karmaşık yapısını ve toplumsal kontrol mekanizmalarının işleyişini anlamak için önemli bir kaynaktır.

XIII. yüzyılın ortalarında yaşamış keşiş Maksimos Planoudes'in kaydettiği bazı atasözleri günümüze ulaşmıştır. Eduard Kurtz'un *Die Sprichwörtersammlung des Maximus Planudes* [Maksimos Planoudes'in Atasözleri Derlemesi] adlı çalışmasında bu atasözleri şöyle verilmektedir:

“Ermeni bir dostun mu var, o zaman daha kötü bir düşman dileme.”²²

Yine başka bir atasözünde Planoudes şöyle der:

“Meleklerin olmadığı yerde Mardaris bir melektir.”²³

Otto Ribbeck ve Franz Buecheler bu atasözünde geçen Mardaris/Μάρδαρις'in [Μαρδάριος] Ermeni şehrinden bir halk adı olduğunu söylerler ve bunu

22 “Ἀρμένιον ἔχεις φίλον, χεῖρον· ἐχθρόν μὴ θέλε.” Bk. Kurtz Eduard, *Die Sprichwörtersammlung des Maximus Planudes*, Leipzig 1880 s.20.

23 “Ἐν τῇ λείψει τῶν ἀγγέλων καὶ ὁ Μάρδαρις ἄγγελος.” Bk. Kurtz, *Die Sprichwörtersammlung des Maximus Planudes*, s.41

yorumlayarak “İyi insanların olmadığı yerde Ermeni alçak da bir melektir.” derler²⁴. Krumbacher de ‘Kasia’ adlı makalesinde bu kısım için Ribbeck ve Buecheler’in eserine atıf yaparak şöyle açıklama yapar; “Madara bir melek, yani iyi insanların olmadığı yerde Ermeni alçak da iyi bir adam olarak kabul edilir²⁵.” Ayrıca Krumbacher, Bizans’ın Ermenilere karşı takındığı bu olumsuz ve aşağılayıcı tavrı, Yunanlıların ticaret, saray ve devlet kadrolarında Ermenilerle karşılaştıkları güçlü rekabete bağlamaktadır²⁶. VIII. yüzyıldan itibaren imparatorluk içinde ele geçirdikleri mevkilere bakılırsa, bu tür söylemler gayet normaldir, zira her toplumun başka bir topluma karşı bu tür atasözleri, deyimleri ve pejoratif söylemleri vardır.

3. DİNİ KAYNAKLARDA ERMENİ ALGISI

Dini metinlerde ise söylem daha ağırdı. Zira inanç konuları toplumlar için hassastır ve Hristiyan dünyası yalnızca İsa’nın tabiatı için yüzyıllarca birbirleriyle didişmişlerdir. Miafizit Ermenilerin güçsüz taraf olarak bundan nasibini alması gayet doğaldı. Bizans literatürünün en kapsamlı alanı dindir ve bu konuda bir makalenin sınırlarını aşacak çok sayıda örnek vardır. Biz bunlardan yalnızca en göze çarpanlarını incelememizde veremeye çalışacağız.

İlk olarak 458 yılında II. Armenia’dan²⁷ olan bir gurup ruhbanın Ermeniler hakkındaki düşüncelerini görüyoruz. “Aslında biz, İkinci Armenia’nın sakinleri, tek ve sarsılmaz iradeyi kullanırız ve tek inançta dururuz.”²⁸ diyerek komşuları olan Ermenilere de şöyle hitap ederler:

“Burada Ermeni barbarlara yakın yaşıyoruz, elbette inanç sahibi kişiler, lakin Roma lisanından yoksunlar, onlardan az bir mesafeyle ayrılıyor, daha çok Fırat Nehri’nin araya girmesiyle ayrılmış durumdayız ve

24 Ribbeck Otto, Buecheler Franz, *Rheinisches Museum für Philologie*, Frankfurt: Verlag, 1887, s.418.

25 Krumbacher, “Kasia,” s.336-7.

26 Krumbacher, “Kasia,” s.337.

27 Armenia dediğimiz coğrafi bölgelerin taksimi ve nereler olduğu için bk. Öztürk, “4. ve 6. Yüzyıllarda Ermenilerin Bizans Askeri Teşkilatında Yer Edinmeleri ve Armenia’nın İdari Düzenlemesi”, ss.179-187.

28 “Nos etenim secundam inhabitantes Armeniam una et immobili utimus uoluntate et in una fide consistimus...”

barbarların sıklıkla birbirine karışmasından dolayı uzun konuşmalar yapamadık...”²⁹

Görüldüğü üzere Yunan dışındaki herkesin ‘*barbar*’ olduğu algısı, ki burada yabancı anlamından çok Romalı olma seviyesine ulaşamamış kaba kişiler olarak ifade edilir, Antik Yunan’dan gelen ve oradan Roma’ya ve Hristiyan Roma’ya intikal eden bir algıdır. Aslında Bizans’ın Roma kimliğini her şeyin üzerinde tutma, hatta Roma adını Hristiyanlık ile eş görme anlayışı, farklı gruplar nezdinde itirazlara neden olmuştur. Bunun en güzel örneğini heretik Paulikianlar üzerine eser yazmış olan Sicilyalı Petros vermektedir.

“...Bana söyle, diyorlar ki, bizi Romalılardan ayıran nedir? (Kendilerini düşman, faydasız, nankör ve kötü yürekli sayanlar, Hristiyanları böyle adlandırırılar. Ama biz, gerçekten hakiki adlarıyla, gerçek Tanrımız İsa Mesih’in isimlerini taşıyanlar, Romalılar olarak adlandırılırız; bu isimle, dünya üzerindeki tüm altınların, gümüşlerin ve değerli taşların binlerce ve on binlercesiyle bile değiş tokuş edilemeyecek olan efendiliği reddetmeye çalışıyoruz. Ve biz, gerçek Hristiyanlar olarak, bununla daha çok gurur duyuyoruz.)”³⁰

Bu metin, Bizans dönemi Hristiyan kimliği ve Roma kimliği arasındaki gerilim ve ayrımı derinlemesine yansıtan bir diyalog ya da ifade örneğidir. Burada, “bizi Romalılardan ayıran nedir?” sorusuyla başlayan pasaj, iki grup arasındaki kimlik ve aidiyet farklarını ortaya koyar. Metnin anlatıcısı, Romalılar tarafından “dostu olmayan, işe yaramaz, nankör ve iyiliksever olmayan Hristiyanlar” olarak nitelendirildiklerini belirtir. Bu ifadeler, iki taraf arasında karşılıklı suçlamaların ve hoşnutsuzluğun olduğuna işaret eder. Romalıların, kendilerini “gerçek Hristiyanlar” olarak adlandırdığını, kendilerini ise “gerçek Hristiyanların isimlerini taşıyan” ve dolayısıyla

29 “Cohabitus enim circa Armenios barbaros, fideles quidem, sed recte Romano eloquio non utentes, breui quodam ab eis spatio, magis autem intercessione Eufratis fluminis separati, et propter frequentem barbarorum permixtionem longos nequiuimus proferre sermones...” Bk. Acta Conciliorum Oecumenicorum, II.5: Concilium Universale Chalcedonense (Collectio Sangermanensis), der. E. Schwartz, Berlin, 1936, s.71.

30 “εἰπέ μοί, φασί, τί ἐστί τὸ χώριζον ἡμᾶς ἐκ τῶν Ῥωμαίων; (ἐαυτοὺς οἱ ἄσπονδοι, καὶ ἄχρηστοι, καὶ ἀχάριστοι, καὶ ἀφιλόγαθοι Χριστιανοὺς ἀποκαλοῦντες· ἡμᾶς δὲ, τοὺς ἀληθῶς ἐπωνύμους Χριστοῦ τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ ἡμῶν, Ῥωμαίους ὀνομάζοντες, τῷ ἐθνικῷ ὀνόματι τὸ κύριον ἀμείψαι πειρώμενοι, ὅτινι μᾶλλον ἡμεῖς οἱ ἀψευδεῖς Χριστιανοὶ σεμνυνόμεθα, ἢ χιλιάδων καὶ μυριάδων χρυσοῦ καὶ ἀργυρίου καὶ λίθων τιμίων τῶν ἐν ὄλῳ τῷ κόσμῳ ὑπαρχόντων εἰ ἢν ἕκαστος ἡμῶν κύριος.)” Bk. Petri Siculi, s.11-12.

Roma adını hak eden taraf olarak gördüklerini belirtir. Burada dikkat çeken önemli bir nokta, “etnik isimle Rab’bi değiştirmeye çalışmak” ifadesidir. Bu, muhtemelen Roma kimliğinin, Hristiyan inancı ve kimliği ile karıştırılması veya ikame edilmesine yönelik bir eleştiridir. Metnin yazarı, gerçek Hristiyan kimliğinin (“aldanmayan, doğru olan”) Roma kimliğinden daha önemli ve yüce olduğunu savunur. Ona göre, altın, gümüş veya değerli taşlar gibi maddi zenginlikler bir kişinin gerçek sahip olmasının ölçütü değildir; gerçek sahiplik, Tanrı ve doğru Hristiyanlık üzerinedir. Bu pasaj, Bizans entelektüel ve dinî çevrelerinde Roma kimliği ve Hristiyan kimliği arasındaki karmaşık ilişkiyi, kimlik mücadelesini ve karşıtlıkları gözler önüne serer. Roma kimliği, hem siyasi hem de kültürel bir üstünlük simgesi olarak kullanılırken, Hristiyan kimliği bu üstünlüğü sorgulayan, onu manevi bir çerçeveye oturtan bir unsur olarak ortaya çıkar. Sonuç olarak, metin iki aidiyet biçimi arasındaki derin gerilimi, karşılıklı suçlamaları ve gerçek kimlik arayışını dile getirir. Bu, Bizans toplumunda “Romalı” olmanın sadece etnik veya siyasi değil, aynı zamanda dinî ve manevi bir mesele olduğunu gösterir. Aynı zamanda, kimlik inşasında maddi zenginlikten çok, inanç ve doğru yaşamının öncelendiğine vurgu yapar.

IX. yüzyılda yaşamış kadın bir rahibe olan Kassiane [Κασσιανή] ya da Kassia Ermeni algısında önemli bir figürdür³¹. Kaleme aldığı bir şiir Ortodoks Yunan toplumunun Ermeni algısını çok net bir şekilde özetlemektedir:

“Ermeni soyunun en kötüsü
Hilekâr ve çok fenadır,
Deli, döneke ve iftiracı
Dalavereyle dolu ve genellikle tabiatı böyle,
Bir keresinde bir bilge onlar hakkında şöyle demişti:
Ermeniler, sıradan olduklarında bile kötüdürler,
Onur bahşedildiklerinde daha da kötü olurlar,
Zenginleştiklerinde tümenden kötü olurlar,

31 Kassia hakkın yapılan önemli bir çalışma için bk: Krumbacher Kral, “Kasia”, Vorgetragen in der philos-philol. 6 Haziran, 1896, ss.305-370.

Fakat çok zengin ve onurlu olduklarında,

İki kat daha kötü olurlar³².”

Kassiane'nin şiiri günümüz anlayışına göre ırkçılık olarak nitelendirilebilecek bir şiirdir. Onun neden böyle bir şiir kaleme alma gereksinimi hissettiği sorulabilir. Mösyö Vyronis bu olayı Kassiane ile İmparator Theophilos arasındaki bir diyaloga bağlamaktadır. Bu diyaloga göre İmparator Kassiane'ye “Ὡς ἄρα διὰ γυναικὸς ἐρρήη τὰ φαῦλα” [Hos ara dia gunaikos errue ta phaula - Kötülük kadından doğmuştur] dedi. Kassiane arkasına güçlü bir argüman alarak şöyle karşılık verdi “Ἄλλὰ καὶ διὰ γυναικὸς πηγάζει τὰ κρείττονα” [Alla kai dia gunaikos pegazei ta kreittona - Ancak iyilik de kadından doğmuştur]. Burada kadını aşağılayan ve ciddi ikilem (Havva ve Meryem ikilemi) içinde kalan Hıristiyan zihniyetine karşı Kassiane Meryem'i ileri sürerek güzel bir cevap vermiştir. Bu diyalogdan sonra, der Vyronis, Kassiane manastırda inzivaya çekildi ve Ermeniler hakkındaki bu şiirini yazdı³³. Bu diyalogu Ermenilere bağlamadaki temel nokta İmparator'un Ermeni kökenli olmasıydı. Peter Charanis Ermeniler üzerinde yaptığı çalışmasıyla İmparatorun kökenini Ermeni olarak göstermiştir³⁴. Ancak, Kassiane'nin veya diğer aydın kesimin Ermeni algısı bunlara dayanıyor olamaz. Zira hangi ırktan olursa olsun Bizans tahtına oturmuş bir kişi Romalı olmuştur ve onun kültür temeli olan Yunan dilini ve Ortodoksluğu kabul etmiştir. Burada Kurumbacher'in şu sözü çok yerinde bir yorumdur: “Yabancı bir halkın lanet

32 “τῶν Ἀρμενίων τὸ δεινότερον γένος
ὑποῦλον ἔστι καὶ φαυλῶδες εἰς ἄγαν,
μανιῶδες τε καὶ τρεπτὸν καὶ βασκαῖνον,
πεφυσιωμένον πάμπλειστα καὶ δόλου πλήρες
εἶπέ τις σοφὸς περὶ τούτων εἰκότως·
Ἀρμένιοι φαῦλοι μὲν, κἄν ἄδοξῶσι,
φαυλότεροι δὲ γίνονται δοξασθέντες,
πλουτήσαντες δὲ φαυλότατοι καθόλου,
ὑπερπλουτισθέντες (δὲ) καὶ τιμηθέντες
φαυλεπιφαυλότατοι δείκνυνται πᾶσι.”

Bk. Vyronis Speros, “Byzantium: The Social Basis of Decline in the Eleventh Century,” *Greek, Roman and Byzantine Studies*, 2 (1959), 173. Metin için ayrıca bk: in C. A. Trypanis, *Medieval and Modern Greek Poetry*, Oxford, 1951, s.43. Şiirin farklı Türkçe çevirileri için bk: Gregory Timothy, *Bizans Tarihi*, b.4, çev: Esra Ermert, İstanbul: YKY, 2018, s.233; Kaldellis Anthony, *Bizans – Roma Diyarında Etnisite ve İmparatorluk*, çev: Deniz Türker, İstanbul: Karakarga, 2020, s.238.

33 Krumbacher Karl, “Kasia,” *Sitzungsberichte der philologischen und der historischen Class der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften zu München* (1897), 336-7; Vyronis Speros, “Byzantine Images of the Armenians”, s.312-313.

34 Charanis Peter, *Bizans İmparatorluğu'nda Ermeniler*, çev: Engin Öztürk, İstanbul: Urzeni, 2021, s.34. İstanbul: Urzeni, 2021, s.34.

uçurumuna atıldığı acımasız sertlikte, Yunanlar dışında yalnızca barbarları tanıyan antik Yunan inhisarından bir şeyler yankılanıyor³⁵.” Zira yukarıda da bahsettiğimiz gibi Yunan literatürü toplum aklını belirlediği için Doğu’dan gelen bir şey onlar için ne olursa olsun hoş değildi ve ‘Barbarcaydı’. Ermeni algısı dinî olmakla birlikte tarihten gelen Yunan algısının, yani ‘Yunan dışındaki herkes barbardır’, algısının bir tezahürüdür. Bu dar kalıplı Platoncu kabile anlayışının Hıristiyanlıkla birleşerek devam ettiği bir algıdır.

X. yüzyılın başında *Genç Aziz Aziz Euthymios’un Yaşamı* adlı eserde (yaklaşık 900 yılı civarında) Athos Dağı’nda yaşayan Ioseph adında bir Ermeni’den bahsederek şöyle der:

“Eğer biri Ermeni soyundansa, bu kişinin kötü ve basit bir karakteri olur; gizli ya da derin bir yanı yoktur. Ayrıca samimi değildir ve manevi sözler onu harekete geçirmez.”³⁶

Burada yazar, Ermenilerin karakterini “ne gizli (kryptós) ne de derin (húphalos)” olarak tanımlıyor. Yani Ermenilerde sinsî, derinlikli veya karmaşık bir yan bulunmadığını, bilakis onların kötü (πόνερος-poneros), fakat basit (ἀπλοῦς-haplous) ve samimi (ἄδολος-ados) olduğunu söylüyor. Dolayısıyla pasajda Ermenilere yönelik eleştiri var; “kötü” olmaları öne çıkarılırken, bunun karmaşık ve hesapçı bir kötülük değil, basit, dolaysız bir kötülük olduğu ima ediliyor. Yani Ermenilerin ne gizli planları ne de derin entrikaları var, onların olumsuzluğu doğrudan ve açıktır. Bu ifade, Ermenilerin kişilik özelliklerinin Bizans yazarları tarafından nasıl algılandığını gösteriyor: karmaşıklaktan uzak, açık ve basit ama olumsuz bir karakter profili. Özetle: “Ne gizli ne derin” = karmaşık, sinsilik içermeyen, “Kötü” = olumsuz bir nitelik, “Basit ve samimi” = dolaysız, içten ama kötü niyetli. Bu tür ifadeler Bizans metinlerinde “öteki” olarak görülen halklara karşı yapılan doğrudan ve katı genellemelerden biridir. Burada Ermeniler basit ve kötü niyetli ama entrika çevirmeyen bir topluluk olarak sunuluyor.

X. yüzyılda yaşamış Pontus’lu Ermeni keşiş – bazılarına göre Yunan – Nikon Metanoete, İmparator II. Nikephoros Phokas’ın da desteğiyle “Περὶ τῆς

35 Krumbacher, “Kasia,” s.336.

36 “ἦν γὰρ οὐ κρυπτός τις καὶ ὑφαλος, κἄν π’ Ἀρμενίων τὸ γένος κατήγετο, ἀλλ’ πόνερος ἅμα καὶ ἀπλοῦς τὸν τρόπον καὶ ἄδολος οἷον τὸν πνευματικὸν ὁ λόγος κινιτταται. Bk. Vie et Office de Saint Euthyme le Jeune, ed: Louis Petit, Paris: Picard et Fils, 1904, s.29-30.

δυσσεβῶς θρησκείας τῶν κακίζων Ἀρμενίων” [Peri tes dyssebos threskeias ton kakizon Armenion - Ermenilerin Dinsiz Kültü Üzerine] adlı iğneleyici bir inceleme yazdı. Yazarın büyük bir ihtimal Ermeni kökenli olmasından dolayı Ermeni halkına hakaret içermez, lakin inançlarını ve ritüellerini çok ağır bir şekilde eleştirir³⁷.

Pseudo-Psellos'un Τιμόθεος ἢ περὶ δαιμόνων [Timotheos e peri daimonon - Timotheos veya Şeytanlar Üzerine] adlı diyalogunda Ermeniler ilginç bir pasajla karşımıza çıkar:

“Bir kılıç çekti, yatağa yaklaştı, hastanın üzerine saldırdı ve ülkesinin dilinde – zira Ermeni idi – ona hakaretler yağdırdı. O da aynı dilde cevap verdi. İlk başta kadın küstahça davrandı ve onunla tartışmak için yatağından kalktı, lakin barbar küfürlerini artırdığında ve hiddetli bir adam gibi onu dövmekle tehdit ettiğinde, biçare boyun eğdirilmiş kadın titremeye başladı, kendini alçakgönüllülükle ifade etti ve uykuya daldı. Şaşırmıştık, sayıkladığı için değil, zira bunu her yerde görüyoruz, fakat Ermeniler gibi konuşmasından kaynaklanıyordu, hayatında bu insanlarla hiç karşılaşmamış ve ev işlerini yapmaktan ve kamış eğirmekten başka bir şey bilmeyen bir kadındı.”³⁸

Bu pasajda, Ermenilere yönelik algı oldukça olumsuz ve stereotipik bir çerçevede sunulmaktadır. Metinde Ermeni erkek “barbar” olarak tanımlanmakta, öfkeli, saldırgan ve tehditkâr bir figür olarak çizilmektedir. Bu betimleme, Bizans kaynaklarında sıkça karşılaşılan bir klişedir; Ermeniler genellikle “öteki” olarak görülmüş, “medeniyetten uzak”, “sert”, “kontrol edilemez” gibi kalıplaşmış olumsuz özelliklerle damgalanmıştır. Kadının, Ermeni erkeğin bu saldırgan tutumu karşısında çekilmesi, korkması ve sonunda sessizliğe bürünmesi, Ermenilerin toplumda korku ve mesafe yarattığı

37 *SS. Patrum qui Temporibus Apostolicis Floruerunt*, c.I, Antverpiae, 1689, s.235-236. Ayrıca bk: Öztürk Engin, “9. ve 11. Yüzyıllarda Bizans'ın Armenia'daki Din Politikası.” *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 74 (2023): 117.

38 “...δὲ γυμνὸν ἐσπασμένους ξίφος, ἀγχοῦ παραστάς τῆς κλίνης, δι’ ὀργῆς τὴν νοσοῦσαν εἶχε καὶ κατὰ τὴν ἐπιχώριον αὐτῷ γλῶτταν - ἐξ Ἀρμενίων γὰρ ἦν - πολλὰ εἰς αὐτὴν ἐφύβριζεν. Ἡ δὲ καὶ αὐτὴ κατὰ αὐτὴν αὐτῷ τὴν γλῶτταν ἠμείβετο. Καὶ τὸ μὲν πρῶτον ἀπεθρασύνετό τε καὶ τῆς κλίνης ἀφορμῶσα φιλονεικῶς εἶχεν· ὡς δ’ ὁ βάρβαρος ἐπιπλέον τοῖς ἀφορκισμοῖς ἐχρήτο καὶ οἷα μελαγχολῶν ἠπειλεῖτο παῖειν, ἐνταῦθα τὸ γύναιον συσταλὲν ὑπότρομόν τε ἐγίνετο καὶ ταπεινὰ φθεγγόμενον εἰς ὕπνον κατέδαρθεν. Ἡμεῖς δὲ τεθηπότες ἦμεν, ὅτι κατὰ Ἀρμενίους ἐφθέγγετο, γυνὴ μηδέποτε μὴδ’ εἰς ὄμην ἀφιγμένη τούτοις, μηδὲ θαλάμου καὶ κερκίδος εἰδῶτα πλέον οὐδέν.”Gautier Paul, “Le De daemonibus du Pseudo-Psellos”, *Revue des études byzantines*, c.38, 1980 s.162-164. İngilizce çevirisi için ayrıca bk. Psellos' Dialogue on the Operation of Daemons, çev: Marcus Collisson, Sidney: J. Tegg, 1843.

algısını pekiştirir. Bu durum, sadece etnik bir gerginlik değil, aynı zamanda dinsel ve kültürel farklardan kaynaklanan derin bir ötekileştirmeyi de gösterir. Ermeniler Bizans'ın hem siyasi hem de dinî sınırları içinde “farklı” olarak algılanmış, bu farklılık genellikle tehdit ve huzursuzlukla ilişkilendirilmiştir. Metnin sonunda anlatıcıların “kadının Ermenice konuşması karşısındaki şaşkınlığı”, Ermenilere karşı beslenen tedirginlik ve çekingenliği yansıtır. Bu suskunluk, Ermenilerin hem güç hem de korku nesnesi olarak görüldüğünü; onlarla doğrudan ilişkiye girmekten çekinildiğini gösterir. Kısacası, pasajda ortaya çıkan Ermenilere dair imaj, Bizans toplumunun gözünde Ermenilerin “barbar”, “öfkeli” ve “tehlikeli” oldukları; kültürel ve sosyal olarak mesafeli tutulmaları gereken bir grup oldukları şeklindedir. Bu algı, sadece bireysel olaylara değil, geniş toplumsal ve siyasi söylemlere de yansımış, Ermeniler üzerinde sistematik bir ötekileştirme yaratmıştır.

XI. yüzyılın ortalarında doğmuş ve XII. yüzyılın ilk çeyreğinde ölmüş, İmparator Aleksios Komnenos'un yakın dostu olan Euthymios Zigabenos [veya Zygadenos] inanç konusunda dönemin önemli teologlarından. Balkanlardaki Bogomil heretikliği onun yaşadığı dönemde tehlikeli bir unsur olarak görüldüğü için, imparatoru ve yakın dostu Aleksios'un görevlendirmesiyle [muhtemelen 1104 civarında] hakiki inanç için *Πανοπλία δογματική* [Panoplia Dogmatike – İnanç Zırhı] adlı bir eser kaleme aldı. İçerisinde Ermenilerin inançlarına ve ritüellerine yönelik eleştiriler bulunmasının yanında, hakaret içeren bir üslubu vardır. Bunlardan bazıları şöyledir:

“Ancak siz, ey boş şeylerle uğraşanlar ve akıldan yoksun olanlar...”³⁹

“Bu sapkınlıktan daha akılsız ve daha tanrısız (dinsiz) ne olabilir...”⁴⁰

“Ermenilerin inancı nasıl sahte ve Tanrı'dan tiksinti vericiyse, onların vaftizi, bütün ayinleri ve tüm sakramentleri de öyledir. Çünkü çürük bir ağaç iyi meyveler vermez; Rab'bin de buyurduğu gibi. ...”⁴¹

39 “Ἄλλα, ὃ μάταιοι καὶ φρανοβλαβεῖς...” Bk. Patologiae, c.130, s.1185.

40 “Τί τῆς πλάνης ταύτης ἀνοητότερόν τε καὶ ἀθεώτερον...” Bk. Patologiae, c.130, s.1187.

41 “Τῶν Ἀρμενίων ὡσπερ κίβδηλος καὶ θεοστνηγῆς ἡ πίστις, οὕτω καὶ τὸ βάπτισμα τούτων, καὶ πᾶσα τελετῆ, καὶ ἅπαν μυστήριον. Σπρὸν γὰρ δένδρον καρποὺς καλοὺς οὐ ποιεῖ καθὼς ὁ Κύριος ἀπιφῆνατο...” Bk. Patologiae, c.130, s.1187. Son kısım Matta 7:18'dir “Bunun gibi, her iyi ağaç iyi meyve verir, kötü ağaç ise kötü meyve verir.

Yazarın bu tarz hakaretleri hem Ermenilerin miafizit oluşu, hem farklı ritüelleri, hem de Bogomil kaynaklıdır. Zira uzun yıllar Balkanlara yapılan Ermeni tehciri, bu coğrafyaya Paulikian dediğimiz heretikleri – ki pek çoğu Ermeni kökenlidir – yerleştirdi. Bizans literatüründe Paulikianlar çok sert şekilde eleştirilir ve hatta bu gurubun mensuplarının kanunen kılıçla öldürülmesi emredilir⁴². Ermenilerin inancı, özellikle miafizit Hristiyanlık anlayışları nedeniyle Bizans Ortodoksluğundan farklıdır ve bu fark, “kâfirlik” veya “sapkınlık” olarak nitelendirilmiştir. Pasajda “Ermenilerin inancı sahte ve Tanrı düşmanı” şeklinde tanımlanması, onları yalnızca dinsel anlamda dışlamakla kalmaz, aynı zamanda toplum içinde marjinalleştirir ve düşmanlaştırır. “Vaftiz, ayin ve sakrametlerin de sahte olduğu” vurgusu, Ermeni dinî uygulamalarının meşruiyetini tartışmaya açar. Bu, Bizans açısından Ermenilerin “gerçek Hristiyan” olmadıkları ve kutsal ritüellerinin geçersiz sayıldığı anlamına gelir. “Kötü ağaç iyi meyve vermez” benzetmesi ise, kökleri kötü olan bir inanç sisteminin sağlıklı veya kabul edilebilir sonuçlar doğurmayacağını ima eder. Bu söylem, Bizans’ın dinsel kimlik politikasının ve devlet-kilise ilişkilerinin bir yansımasıdır. Ermeniler, sadece siyasi anlamda değil, aynı zamanda dinsel anlamda da “öteki” olarak konumlandırılmıştır. Bu tür metinler, toplumsal ayrışmayı pekiştirir ve Ermeni halkının Bizans toplumundaki yerinin sınırlandırılmasına hizmet eder. Sonuç olarak, pasaj, Bizans entelektüel ve dinî elitlerinin gözünden Ermenilerin nasıl radikal bir biçimde dışlandığını ve ötekileştirildiğini gösteren önemli bir kaynaktır. Bu yaklaşım, dönemin dinsel hoşgörüsüzlüğünü ve etnik-dinî kimlik mücadelelerini anlamak açısından kritik bir belgedir.

Yine Euthymios, kendi iddialarını kanıtlamak ve Ermenilerin inançları üzerinde ağır hakaretlerini tekrarlamak için, Ermenilerin dinî tarihinde önemli bir figür olan Ermeni Sahak’ın adını kullanarak “*Λόγος Στηλιτευτικός Κατὰ Ἀρμένιον*” [Logos Steliteutikos kata Armenion – Ermenilere karşı Tekdir-Kınama Söylevi] adlı bir eser kaleme almıştır. Alman âlim Back de eserinde bu konuyla ilgili şöyle der: “Euthymios, kesinliğe yakın bir olasılıkla, Ermenilere karşı, şimdiye kadar bazen Ermenilerin Katolikosu İshak’a [Sahak], bazen de Nikaialı Joannes’e atfedilen sözde ilk tekdirin de yazarıdır.”⁴³. Kendi adıyla

42 Bizanslar Paulikianları geçmişten gelen bir alışkanlık olarak Maniheist olarak da anarlardı ve seçme kanun derlemesi olan ‘Ekloge’de bu tarz heretikler için şöyle bir kanun maddesi vardır: “Οἱ μανιχαῖοι καὶ οἱ μοντανοὶ ξίφει τιμωρεῖσθωσαν” [Maniheist ve Montanistler kılıçla ölüme mahkûm edilir]. Bk: L’Eclogue des Isauriens, çev: C.A. Spulber, Romanya: Cernautzi, 1929, s.75.

43 Back Hans-Georg, *Kirche und Theologische Literatur Im Byzantinischen Reich*, Münih: C.H. Beck’sche Verlagsbuchhandlung, 1959, s.533.

yayınladığı eserindeki gibi, bu eserde de Ermenilere karşı ağır bir üslubu vardır. Bazı pasajlar şöyledir:

“...Habis ve Mesih’ten nefret eden kalplerinden hayali şeyler oluşturduktan sonra konuşurlar...”⁴⁴

“...Büyük Teolog Gregorios sizin için çok doğru yazmış: Ermenileri basit bir millet olarak görmüyorum; ama çok gizli ve kurnazlar...”⁴⁵

“Araştırıp anlayamayan kişi, doğru inançlı Romalılara ve bizim doğru imanımıza karşı daima havlayan, yani sürekli küfür edenlerin saygısızlığını öğrensin. ...”⁴⁶

Bu pasaj, Bizanslı yazarların Ermenilere yönelik karışık ve derin bir algı ile birlikte, hem hayranlık hem de düşmanlık içeren bir yaklaşımı yansıtır. İlk olarak, Ermenilerin “habis ve Mesih’ten nefret eden kalplerinden yalanlar uydurmaları” ifadesi, onları dinsel açıdan şiddetli bir şekilde eleştirir. “Habis” ve “Mesih’ten nefret eden” tanımları, Ermenilerin Bizans Ortodoks imanına karşıt ve sapkın oldukları yönündeki yaygın Bizans ön yargılarını gösterir. Bu, Ermenilere yönelik teolojik açıdan ciddi bir damgalama ve reddetme biçimidir. Ancak hemen ardından, “Büyük Teolog Gregorios’un Ermeniler hakkında yazdıkları” ifadesiyle, onların basit ya da saf bir halk olmadıkları, aksine “çok gizli ve kurnaz” oldukları belirtiliyor. Buradaki “gizli” ve “kurnaz” sıfatları, Ermenilere karşı duyulan güvensizliği ve onların zekâsına karşı hayranlığı da içerir. Bu, hem bir övgü hem de bir uyarı gibi algılanabilir: Ermeniler kolayca tahmin edilemeyen, karmaşık ve tehlikeli bir topluluktur. Son bölümde ise, “doğru inançlı Romalılara ve bizim doğru imanımıza sürekli küfür edenlerin saygısızlığı” olarak betimlenen Ermeniler, “huzursuz ve saldırgan köpekler” gibi tanımlanıyor. Bu benzetme, düşmanlığı ve dinsel çatışmayı kuvvetlendirirken, Ermenilerin dinsel muhalefetini kınamaktadır. Genel olarak bu pasaj, Bizans entelektüelleri ve din adamlarının Ermenilere dair ikili tutumunu gösterir: Onları hem zekâ ve gizemle donanmış, hem

44 “...καὶ ἐκ τῆς ἐὰν τῶν ἀκαθάρτου καὶ χριστομάχου καρδίας, μύθους ψευδεῖς ἀναπλάττοντες...” Bk. *Patologiae* c.132, s.1156.

45 “...καλῶς ἔγραψε περὶ ὑμῶν ὁ μέγας Γρηγόριος ὁ Θεολόγος· Οὐχ ἀπλοῦν γένος εὐρίσκω τῶν Ἀρμενίων· ἀλλὰ λίαν κρυπτὸν τε καὶ ὑφάλον...” Bk. *Patologiae* c.132, s.1160.

46 “Ὁ δὲ μὴ δυνάμενος ἐρευνᾶν καὶ νοεῖν, κἄν ἐκ τῶν κοινῶν βλασφημιῶν, ὧν διὰ παντὸς κατὰ τῶν ὀρθοδόξων Ῥωμαίων, καὶ κατὰ τῆς ὀρθῆς ἡμῶν πίστεως ὑλακτοῦσιν ὡς ἄγριοι κύνες, τὴν ἀσίβειαν αὐτῶν διδαχῆται...” Bk. *Patologiae* c.132, s.1216.

de tehlikeli ve dinsel sapkın olarak görürler. Bu yaklaşım, Bizans-Ermeni ilişkilerindeki karmaşık etnik ve dinî çatışmaların ve ötekileştirmenin önemli bir örneğidir. Bu tür ifadeler, dönemin dinî polemiklerinin ve etnik kimliklerin şekillenmesinde etkili olmuştur.

XII. yüzyılın sonları ve XIII. yüzyılın başlarında yaşamış olan Konstantinos Stilbes (Κωνσταντῖνος Στυλβής) “Latin Kilisesine Dogma Üzerine Şikâyetler, Yazılar ve Diğer Pek Çok Hususlar”⁴⁷ adlı eserinde Latin-Katolik dogmalarına karşı eleştirilerini sıralarken Ermeniler üzerinden şöyle pasajlar verir:

“Bazılarının, beden sağlığı bahanesiyle Ermeniler gibi kendi idrarlarıyla yıkandıkları, hatta bazen içtikleri söylenmektedir; bundan daha iğrenç ne olabilir ki?”⁴⁸

“Bogomiller’i Grekler arasında en dindar olarak adlandırıyorlar ve gerçekten değer verdikleri Ermeniler oldukları söylenenlerden daha dindar olarak adlandırıyorlar; zira bize İbraniler ve Sarakenoslardan daha kötülerini söyleyerek bize küfrediyorlar; İbranilerin ellerinde dolaşan eski Kanun kitabına tapıyorlar ve saygıyla öpüyorlar.”⁴⁹

“Ermeniler gerçekten de, 5 Ocak sabahı Müjde’yi ve aynı günün akşamı İsa’nın Doğuşunu, ardından aynı ayın 6’sında Vaftiz’i, kâfir ruhların dogmasına göre, Efendi’nin gerçekte değil, görünüşte enkarne olduğu inancıyla kutlarlar...”⁵⁰

“Aslında Ermeniler, Valentinus’tan alınan dogmaya göre, Bakire Meryem’den (suyun) bir kanal gibi geçtiğini söyleyerek Efendi’ye

47 Τὰ αἰτιάματα τῆς λατινικῆς ἐκκλησίας ὅσα περὶ δογμάτων καὶ γραφῶν καὶ ἐτέρων πολλῶν συγγραφέντα [Ta Aitiamata Tes Latinikes Ekklesias Hosa Peri Dogmaton Kai Graphon Kai Heterwn Pollon Synggraphenta]

48 “Λέγεται ὅτι τινὲς αὐτῶν προφασεὶ σωματικῆς εὐεξίας τὸ ἑαυτῶν οὖρον νίπτονται, ἔστι δ’ ὅτε καὶ ἐξ αὐτοῦ πίνουσιν, ὡς καὶ οἱ Ἀρμένιοι· οὗ τι γένοιτ’ ἂν βδελυρότερον;” Bk. Darrouzès Jean, “Le mémoire de Constantin Stilbès contre les Latins” Revue des études byzantines, c.21, 1963. s.81

49 “Τοὺς εὐσεβεστάτους τῶν Γραικῶν Βογομίλους καταοῦσι καὶ τούτων εὐσεβεστέρους τοὺς Ἀρμένιους, οὓς καὶ γνησίως στέργουσι, καὶ που καὶ Ἑβραίων καὶ Σαρακηνῶν χείρονας ἡμᾶς βλασφημοῦσι καὶ τὴν παλαιὰν νομικὴν βίβλον ἐν χερσὶ φερομένην Ἑβραίων σεβασμίως προσκυνοῦσι καὶ περιπτύσσονται.” Bk. Darrouzès Jean, “Le mémoire de Constantin Stilbès contre les Latins”, s.76-77.

50 “καὶ γὰρ οἱ Ἀρμένιοι κατὰ τὴν πέμπτην τοῦ ἰανουαρίου τὴν τοῦ Εὐαγγελισμοῦ ἑορτὴν ἐορτάζουσιν ἐκ προίας, ἐσπέρας δὲ τῆς αὐτῆς ἡμέρας τὴν γέννησιν τοῦ Χριστοῦ· τῆ ἕκτη δὲ τοῦ αὐτοῦ μηνὸς τὴν βάπτισιν, ὡς δοξάζοντες ἐν φαντασίᾳ καὶ οὐκ ἀληθείᾳ τὸν Κύριον ἐνανθρωπήσαι κατὰ τὸν ἄθεον Μανέντα...” Bk. Darrouzès Jean, “Le mémoire de Constantin Stilbès contre les Latins”, s.87.

küfrederler; bu nedenle, Kerevurlar üstünde olanın rolünü en aza indirirler ve genellikle Aziz Luka'nın İncil'inde bulunan ilahisini söylemezler, bunu üstatları Nestorios olarak kabul ederler...⁵¹"

Bu pasajlar, Bizanslı bir yazarın Ermenilere yönelik sert ve küçümseyici tutumunu oldukça açık ve detaylı biçimde yansıtır. Parçalar halinde ele alındığında şu temel noktalar ortaya çıkar:

İdrarla yıkanma ve içme iddiasında yazar, Ermenilerin sağlık gerekçesiyle idrarlarıyla yıkandıkları ve hatta bazen içtikleri iddiasını uygunsuz bir biçimde öne sürer. Bu tür anlatımlar, dönemin düşmanlarını aşağılamak için sıkça kullanılan bir iftiradır ve iğrençlik vurgusuyla Ermenileri kültürel olarak 'aşağı' ve 'çirkin' göstermeye çalışır. Böyle bir ifade, sadece fiziksel hijyenle değil, aynı zamanda ahlaki ve dinî 'pislik' algısıyla ilişkilendirilerek ötekileştirmeyi derinleştirir.

Bogomiller ve Ermenilerin dinî tutumunda ise yazar bu grubu Bizans içindeki haşarı ve sapkın gruplar olarak görür. Ancak burada Ermenilerin, Bogomillerden bile daha dindar ve sahte bir bağlılık gösterdiği iddia edilir. Bu, Ermenilerin "samimi görünüşlü ama aslında sapkın" oldukları anlamına gelir. Ayrıca, Ermenilerin İbranilerin (Yahudilerin) kutsal kitabı olarak kabul ettikleri Eski Ahit'e saygı gösterdikleri; ancak bu durumun yazar tarafından "hainlik" ve "düşmanlık" göstergesi olarak yorumlandığı anlaşılır. Yani, Ermenilerin dinî uygulamaları Bizans Ortodoksları tarafından kabul edilmeyen ve 'yasaklı' unsurlar olarak görülmektedir.

Ermeni bayramları ve inanç eleştirisinde ise yazar, Ermenilerin 5 Ocak'ta Müjde (Annunciation) bayramını sabah, aynı günün akşamı İsa'nın Doğuşu'nu ve 6 Ocak'ta Vaftiz'i kutlamaları eleştirilir. Bu tarihsel ve litürjik farklılık, "kâfir ruhların dogması" gibi tanımlanarak sapkınlıkla ilişkilendirilir. Ayrıca "Efendi'nin görünüşte insana dönüştüğüne" dair Manici bir inançla suçlanmaları, Ermenilerin aslında Bizans Ortodoks öğretilerinden sapmış olduklarını iddia eder.

51 "ἐπεὶ καὶ οἱ Ἀρμένιοι ὡς διὰ σωλήνος, τῆς Παρθένου, διελεῖν τὸν Κύριον βλασφημοῦσιν, ἐκ Βαλεντίου τοῦτο παραλαβόντες· διὸ καὶ κατασμικρύνοντες τὴν ἀνωτέραν τῶν Χερουβὶμ οὐδὲ τὴν ὠδὴν αὐτῆς, τὴν ἐν τῷ κατὰ τὸν θεῖον Λουκᾶν εὐαγγελίῳ, συνήθως ἄδουσι, τὸν Νεστόριον τούριον τοῦτου σχόντες διδάσκαλον..." Bk. Darrouzès Jean, "Le mémoire de Constantin Stilbès contre les Latins", s.87.

Valentinus öğretisi ve Meryem'e yönelik hakaret konusunda yazar, Ermenilerin, Valentinus'un öğretilerini benimsediklerini ve Meryem Ana'yı "suyun kanalı gibi" göstererek, İsa'nın doğuşundaki ilahi doğayı küçümsediklerini belirtir. Bu da onları gnostik sapkınlıkla suçlamak anlamına gelir. Kerevurlar (keruvimler) üzerindeki kutsal ilahiyi bile söylemediklerini, çünkü bu ilahiyi dini önderleri olarak kabul ettikleri Nestorios'un reddettiğini vurgular. Bu, hem litürjik hem teolojik açıdan Ermenilerin Bizans Ortodoks geleneğine karşı çıktıkları anlamına gelir.

Metin, Bizanslı bir Ortodoks yazarın perspektifinden Ermenilere dair yoğun teolojik, kültürel ve ahlaki eleştirilerin birleştiği bir polemik örneğidir. Ermeniler, bu metinde hem sapkın, hem gizli bir düşman olarak tasvir edilirken, kültürel alışkanlıklarından litürjik uygulamalarına kadar her açıdan reddedilmektedirler. Yazarın amacı, Bizans Ortodoks kimliğini ve üstünlüğünü savunmak, diğer Hristiyan topluluklarını (bilhassa Ermenileri) hem dinsel hem etnik açıdan dışlamak ve küçümsemektir. Bu tür metinler, Orta Çağ Bizans toplumunda farklı Hristiyan topluluklar arasında süregelen gerilimlerin, dinî kimlik mücadelesinin ve kültürel ötekileştirmenin önemli belgeleridir. Ermenilere yönelik bu tür olumsuz stereotipler, tarih boyunca süren Bizans-Ermeni ilişkilerinde hem politik hem de dinsel çatışmaların temelini oluşturmuştur.

4. SONUÇ

Bizans İmparatorluğu'nda Ermenilere yönelik algı, tekil ve sabit bir anlayıştan ziyade, tarihsel süreç boyunca çok boyutlu ve zamanla değişkenlik gösteren bir nitelik taşımıştır. Bu algının biçimlenmesinde temel belirleyici faktörler arasında dinî mezhep farklılıkları, siyasi çıkar ilişkileri, askerî gereklilikler ve toplumsal etkileşimler önemli rol oynamıştır. Bilhassa Hristiyanlık içinde yaşanan teolojik ayrışmalar, Ermenilerin miafizit olmaları nedeniyle Bizans tarafından sıklıkla "sapkın" ya da "heterodoks" olarak tanımlanmasına neden olmuştur. Bu durum, Ermenilerin dinî kimlikleri üzerinden ötekileştirilmelerine ve zaman zaman baskıya maruz kalmalarına zemin hazırlamıştır.

Buna karşın, Bizans'ın merkezî otoritesinin gücünü koruma çabası, kimi dönemlerde Ermenilerle yakın ilişkiler kurulmasını zorunlu kılmıştır. Ermeniler, Bizans'ın doğu sınırlarında tampon bir halk olarak görülmüş,

bu nedenle hem diplomatik hem askerî açıdan kritik roller üstlenmişlerdir. Özellikle IX. ve X. yüzyıllarda çok sayıda Ermeni kökenli asker, yönetici ve aristokrat Bizans hizmetine girmiş, hatta bazıları imparatorluk makamına kadar yükselmiştir. Bu durum, Ermenilere yönelik algının yalnızca dışlayıcı değil, aynı zamanda pragmatik ve işlevsel bir bakışla şekillendiğini de göstermektedir.

Bizans tarihçileri, kronikleri ve teolojik yazılar incelendiğinde, Ermenilerin genellikle “farklı ama tanıdık” bir topluluk olarak sunulduğu görülür. Bu ikircikli konum, Bizans’ın hem içe dönük (ortodoks merkezli) ideolojik yapısının hem de çok uluslu gerçekliğinin bir sonucudur. Ermeniler, bir yandan dinsel farklılıkları dolayısıyla “bozulmuş Hristiyanlık” temsilcileri olarak damgalanırken, diğer yandan tarihî, kültürel ve dinî ortak geçmiş nedeniyle bir tür “akraba öteki” olarak da görülmüşlerdir.

Sonuç olarak, Bizans İmparatorluğu’ndaki Ermeni algısı; yalnızca dinî ya da etnik temelli bir ayrışmanın değil, aynı zamanda siyasal pragmatizmin, kültürel etkileşimin ve ideolojik inşa süreçlerinin bir yansımasıdır. Bu bağlamda Bizans’ın Ermenilere bakışı, onları dışlayan ve ötekileştiren unsurlar barındırsa da, ihtiyaç hâlinde içselleştiren ve entegre eden yönleriyle de dikkat çeker. Bu çelişkili yapı, Bizans’ın kendi varlığını sürdürme stratejilerinin ve çok katmanlı toplumsal yapısının doğal bir uzantısı olarak değerlendirilebilir. Dolayısıyla Ermeni-Bizans ilişkilerini ve bu ilişkilerin arkasındaki algıyı anlamak, sadece iki toplumun tarihini değil, aynı zamanda Orta Çağ Akdeniz dünyasında kimlik, aidiyet ve sınır kavramlarının nasıl inşa edildiğini anlamak açısından da büyük önem taşır.

KAYNAKÇA

Aslan Kévork, *Études Historiques sur le Peuple Arménien*, Librairie Orientaliste, Paris, 1928.

Back Hans-Georg, *Kirche und Theologische Literatur Im Byzantinischen Reich*, Mühik: C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1959.

Baldwin Barry, *An Anthology of Byzantine Poetry*, Amsterdam: J.C. Gieben, 1985.

Bettenson Henry, Maunder Chris, *Documents of the Christian Church*, b.3, OUP, Oxford, 1999.

Bournoutian George, *A Concise History of The Armenian People*, b.5, California: Mazda Publishers, 2006.

C. A. Trypanis, *Medieval and Modern Greek Poetry*, Oxford, 1951.

Charanis Peter, *Bizans İmparatorluğu'nda Ermeniler*, çev: Engin Öztürk, İstanbul: Urzeni, 2021.

Chronographiae Quae Theophanis Continuati, c.XLII, çev: Ihor Sevcenko, Berlin: De Gruyter, 2011.

Concilium Constantinopolitanum A. 691/2 in Trullo Habitum, ed: Heinz Ohme, Berlin: De Gruyter, 2013.

Darrouzès Jean, "Le mémoire de Constantin Stilbès contre les Latins" *Revue des études byzantines*, c.21, 1963.

Dedeyan Gerard, *Ermeni Halkının Tarihi*, çev; Şule Çiltaş, İstanbul: Ayrıntı yay, 2015.

Gautier Paul, "Le De daemonibus du Pseudo-Psellos", *Revue des études byzantines*, c.38, 1980.

G. Garsoian Nina, *The Paulician Heresy*, Mouton, Paris, 1967.

G. Garsoian Nina, "The Problem of Armenian Integration into the Byzantine Empire, Studies the Internal Diaspora of the Byzantine Empire, ed: Hélène Ahrweiler, Angeliki E. Leaiou, Washington: Dumbarton Oaks, 1998.

- Gregory Timothy, *Bizans Tarihi*, b.4, çev: Esra Ermert, İstanbul: YKY, 2018.
- Grousset René, *Histoire de l'Arménie des Origines à 1071*, Payot, Paris, 1973.
- Halsall Guy, *Humor, History and Politics in Late Antiquity and the Early Middle Age*, Cambridge: CUP, 2004.
- Herzig Edmund, Kurkchian Marina, *The Armenians – Past and Present in the Making of National Identity*, Routledge, London, 2005.
- Iosephi Genesii, *Regum Libri Quattuor*, ed: H.G. Beck, vd., Gruyter, 1978.
- Kaldellis Anthony, *Romaland – Ethnicity and Empire in Byzantium*, Harvard Collaage, 2019; *Bizans – Roma Diyarında Etnisite ve İmparatorluk*, çev: Deniz Türker, İstanbul: Karakarga, 2020.
- Krumbacher Karl, “Kasia,” *Sitzungsbenchte der philos philolog. und der histonschen Class der kayser. bayer. Akademie der Wissenschaft zu München* (1897).
- Kurtz Eduard, *Die Sprichwörtersammlung des Maximus Planudes*, Leipzig 1880.
- L'Eclogue des Isauriens*, çev: C.A. Spulber, Romanya: Cernautzi, 1929.
- Leonis Grammatici, *Chronographia*, çev: İmmanuel Bekker, Bonn, 1842.
- Madrigal, Marc, *Anadolu'nun Ekümenik Konsilleri*, İstanbul: Kutsal Kitap ve Arkeoloji, 2014.
- Mango Cyril, *Bizans Yeni Roma İmparatorluğu*, İstanbul: YKY yay, 2008.
- Norwich John Julius, *Bizans – Erken Dönem (MS 323 – 802)*, c.1, İstanbul: Kabalcı yay, 2013.
- Nersessian Sirarpie Der, *Armenia and the Byzantine Empire*, HUP, Cambridge, 1945.
- Ostrogorsky George, *Bizans Devleti Tarihi*, b.7, çev: Fikret Işıltan, TTK, Ankara, 2011.

- Öztürk Engin, *Bizans-Ermeni İlişkileri (VII-XIII. Yüzyıllar)*, DEÜ Basılmamış Doktora Tezi, İzmir, 2022.
- Öztürk Engin, *Bizans Döneminde Anadolu'da Yaşayan Ermeniler*, İstanbul: Urzeni, 2020.
- Öztürk Engin, "4. ve 6. Yüzyıllarda Ermenilerin Bizans Askeri Teşkilatında Yer Edinmeleri ve Armenia'nın İdari Düzenlemesi", *DEÜEFD*, c.9, sayı 2, 2022.
- Öztürk Engin, "9. ve 11. Yüzyıllarda Bizans'ın Armenia'daki Din Politikası." *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 74, 2023.
- Petri Siculi, *Historia Manichaeorum seu Paulicianorum*, ed-çev: Jo. Car. Lud. Gieseler, Göttingen, 1846.
- Ribbeck Otto, Buecheler Franz, *Rheinisches Museum für Philologie*, Frankfurt: Verlag, 1887.
- Sarkissian Karekin, *The Council of Chalcedon and the Armenian Church*, b.2, New York: A Publication of the Armenian Church Prelacy, 1975.
- Scylitzae, *Synopsis Historiarum*, ed: Ioannes Thurn, Gruyter, 1973
- SS. Patrum qui Temporibus Apostolicis Floruerunt, v.I, Antverpiae, 1689.
- Stopka Krzysztof, *Armenia Christiana – Armenia Religious Identity and the Churches of Constantinople and Roma (4th-15th Century)*, çev: Teresa Baluk-Ulewiczowa, Krakow: Jagiellonian University Press, 2017.
- Theophanis, *Chronographia*, c.II, ed: Carolus des Boor, Lipsiae, 1885.
- Three Byzantine Military Treatises*, çev: George T. Dennis, Washington: Dumbarton Oaks, 1985.
- Tournebize, *Histoire Politique et Religieuse de l'Arménie*, c.I, Paris: Tyrographie Firmin, 1900.
- Treadgold Warren, *A History of the Byzantine State and Society*, SUP, California, 1997.

Uras Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, b.2, İstanbul: Belge yay, 1987.

Vasiliev A. Alexander, *History of the Byzantine Empire 324 – 1453*, c. 2, London: The University Of Wisconsin Press, 1971.

Vie et Office de Saint Euthyme le Jeune, ed: Louis Petit, Paris: Picard et Fils, 1904.

Vryonis Speros, “Byzantine Images of the Armenians”, *The Armenian Image in History and Literature*, (Malibu, 1981).

Vryonis Speros, *Byzantium-, its internal history and relations with the Muslim world*, London: Variorum Reprints, 1971.

Vryonis Speros, “Byzantium: The Social Basis of Decline in the Eleventh Century,” *Greek, Roman and Byzantine Studies*, 2 (1959).

Young Frances, Teal Andrew, *From Nicaea to Chalcedon*, Washington DC: Baker Academic, 2010.

Yayına Geliş Tarihi: 06.08.2025

Yayına Kabul Tarihi: 17.10.2025

Bu makale için kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm)

Kalkan, Salih, "Ermeni Göçleri ve Misyonerlerin Ermeniler Üzerindeki Etkisi (1876-1908): Harput Örneği", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 78 (2025): 159-182

Araştırma Makalesi

ERMENİ GÖÇLERİ VE MİSYONERLERİN ERMENİLER ÜZERİNDEKİ ETKİSİ (1876-1908): HARPUT ÖRNEĞİ

(ARMENIAN MIGRATIONS AND THE INFLUENCE OF MISSIONARIES
ON ARMENIANS (1876-1908): THE CASE OF HARPUT)

Salih KALKAN*

Öz: XIX. ve XX. yüzyıllarda pek çok coğrafyada din ve mezhep temelli demografik yapıda önemli değişimler yaşanmıştır. Bu değişimlerde misyonerlik faaliyetlerinin etkisi olmuştur. XIX. yüzyılın sonunda ekonomik sıkıntılar yaşayan Harput, misyonerler tarafından önemli bir vilayet merkezi hâline getirilmiştir. Şark vilayetlerindeki Ermeni Meselesi ve Rus politikaları, bölgede misyonerlik faaliyetlerinin artmasına zemin hazırlamıştır. Bu durum, Protestan nüfusun artmasına neden olmuş ve sonuç olarak ABD'ye göçler artmıştır. ABD, Harput'tan gelen bu göçlerle önemli bir emek gücü elde etmiştir. Bu durum, ABD'nin geçmişte uyguladığı koloni politikalarıyla da benzerlik göstermiştir. Hem emek gücü hem de mezhepsel anlamda, ABD'deki Harputlu Ermeniler önemli bir güç hâline gelmiştir. Protestanlığın etkisiyle artan göçler, ABD'deki Ermeni topluluklarının güçlenmesini sağlamış ve güçlü bir kamuoyu oluşturarak Ermeni meselesinin gündeme gelmesine önemli ölçüde katkıda bulunmuştur. Osmanlı Devleti bu göçleri engellemeye çalışsa da başarılı

* ORCID: 0000-0003-2122-9253
Dr. Salih Kalkan, salihkalkan65@gmail.com

olamamış, arşiv kaynaklarındaki bulgular sonucunda da ABD'deki Ermeni göçleri hakkında daha detaylı araştırmalar yapma ihtiyacı doğmuştur.

Anahtar Kelimeler: *Misyoner, Harput, Ermeniler, Göç, Mezhep*

Abstract: *Significant changes occurred in the demographic structure based on religion and sect in many regions during the 19th and 20th centuries. Missionary activities played a role in these changes. Harput, which was experiencing economic difficulties at the end of the 19th century, was turned into an important provincial center by missionaries. The Armenian Question in the eastern provinces and Russian policies paved the way for an increase in missionary activities in the region. This led to a rise in the Protestant population and, consequently, an increase in migration to the United States. The US gained a significant labor force from these immigrants from Harput. This situation was similar to the colonial policies the US had implemented in the past. Both in terms of labor force and denomination, the Armenians from Harput in the US became an important force. The increase in migration due to Protestantism strengthened the Armenian communities in the United States and contributed significantly to bringing the Armenian issue to the forefront by creating a strong public opinion. Although the Ottoman Empire tried to prevent this migration, it was unsuccessful, and findings in archival sources have led to the need for more detailed research on Armenian migration to the United States.*

Keywords: *Missionary, Harput, Armenians, Emigration, Sect*

Giriş

Mamûrat'ül Aziz Vilayeti, Osmanlı Devleti'nin doğu sınırlarında stratejik bir konuma sahip olan ve bu sebeple hem siyasi hem de ekonomik açıdan büyük önem taşıyan bir vilayetti. Özellikle bu dönemde merkez sancak olan Harput bölgesi hem siyasi hem ekonomik sorunların baş gösterdiği önemli bir merkez hâline gelmiştir. Harput, sadece siyasi ve ekonomik değil aynı zamanda demografik ve dinî açıdan da önemli dönüşümler yaşamıştır. Ekonomik açıdan sorun yaşayan Harput kıtlıklardan önemli derecede etkilenmiştir. 1890'ların başında ortaya çıkan kıtlık meselesi, ekonomik yapının değişimi gibi birçok mesele Harput'ta önemli sorunların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu kıtlık döneminde, Harput'taki yoğun misyoner faaliyetleri, özellikle demografik yapının değişimine yol açmıştır.

Harput göç sorunu Rusya'ya göçlerin yoğun olduğu ve devletin engellemelerle karşılaştığı yıllarda göze çarpmıştır. Özellikle 1860'lı yılların başında Rusya'ya Osmanlı tebaasından olan Hristiyan göçlerin yaşanmasına dair araştırmalar yapılmıştır.¹ 1892 yılında, Rusya'nın Ermeni örgütlerine verdiği destek Kafkasya'daki Ermeni nüfusun siyasi bilincini arttırmış ve Osmanlı Devleti içinde yaşayan Anadolu Ermenileriyle dayanışmanın güçlenmesi öngörülmüştür. *Times* Gazetesi, bu gelişmelerin Anadolu'daki Ermeni meselesini daha da karmaşık hâle getireceğini ve Rusya'nın bölgedeki etkisini artıracaklarını öngörmüş, bu sebeple İngilizlerin müdahale etmesine dönük fikirler ortaya çıkmıştır.² Harput, bu dönemde gerek stratejik konumu gerekse iş gücü potansiyeli sayesinde, siyasi ve ekonomik açıdan önemli bir merkez hâline gelmiştir. Bu sebeple hem göç hem de demografik yapı ABD nezdinde önem arz etmiştir.

1876-1908 Yurt Dışına Yapılan Göç Kısıtlamaları

XIX. yüzyılın son çeyreğinde Mamûrat'ül Aziz Vilayeti'nde yaşanan kıtlık, bölgenin tarımsal yapısında önemli sorunlara neden olmuş, yerel ekonomiyi ve demografik hareketliliği olumsuz etkilemiştir. Bu kıtlık, halkın büyük bir kısmını ekonomik zorluklarla karşı karşıya bırakmıştır. Yaşanan ekonomik buhran ve kıtlık, halkın en temel ihtiyaçlarını dahi karşılayamaz hale

1 BOA, MVL, 660,73,1280.

2 BOA, Y.PRK. EŞA, 11,99,1308.

gelmesine yol açmıştır. Geçim sıkıntısı çeken kadınlar, devlete olan vergi yükümlülüklerini yerine getirebilmek amacıyla kişisel eşyalarını satmak zorunda kalmıştır. Bu zorunlu satışlar, özellikle Ermeni kadınları üzerinde ciddi bir yük oluşturmuştur. Ermeni vatandaşlar, kıtlık nedeniyle tarımsal gelirlerinin azalması ve vergi yükünün artması sonucu *iane-i askeriyye* vergisinin bir yıl ertelenmesini talep etmiştir.³

Tıpkı Mamurat'ül Aziz Vilayeti'nin Harput merkezinde olduğu gibi, Diyarbakir Vilayeti'nde de kıtlık sorunu yaşanmıştır. Bu durum, özellikle Diyarbakir Vilayeti'nin Harput'a yakın kırsal alanlardan bölgesel göçleri tetiklemiş ve şehre göç eden köylü nüfusunun artışına neden olmuştur. Dersaadet bu göçlerin nedenini araştırmakla birlikte demografik yapının değişimine de dikkat çekmiştir. Komisyon, 1889-1890 yılları arasında bu göçlere ilişkin nüfus araştırmalarının ve elde edilen bilgilerin rapor edilmesini talep etmiştir.⁴ Komisyonunda bulunan Derviş Paşa bu durumu araştırmış, Harput'tan göç olmadığını fakat Diyarbakir Vilayeti'ne bağlı kazalarda çekirge istilası nedeniyle beş yüz kişinin mahsullerinin zarar görmesi sebebiyle göç ettiklerini belirtmiştir. Bu tür yanlış beyanlardan kaçınılması konusunda uyarılar yapılmıştır.⁵

Osmanlı Devleti'nde işçi sınıfının sürekli göç hareketliliği, istikrarlı bir iş bulma imkânının sınırlı olması ve geçim sıkıntısı gibi ekonomik zorluklarla yakından ilişkilidir.⁶ Aynı zamanda 1890'lı yıllarında başında ortaya çıkan toplumsal sorunlar, misyoner faaliyetleri gibi faktörler de göçlerde etkili olmuştur.

Dönemde yurt dışına giden işçilerin büyük bir kısmını Ermeniler oluşturmaktaydı. Bunun sebebi Ermeni Sorunu'nun ortaya çıkması ve Ermenilerin yurt dışında örgütlenmeleridir. II. Abdülhamid döneminde, Ermeni Sorunu ve yurt dışındaki örgütlenmelerin etkisiyle Ermeni işçilerin göçleri artmıştır. Göç eden Ermeniler, diasporada önemli bir topluluk oluşturarak siyasi ve ekonomik güç kazanmış, Ermeni Sorunu'na gösterilen

3 BOA, MVL, 667, 71, 1280; Salih Kalkan II. Abdülhamid Dönemi İstanbul Hamalları, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi) 2024. s.34. *Ayrıca şark vilayetlerinde ortaya çıkan kıtlık meselesi için bkz*

4 BOA, YPRK KOM 6-94, 1305

5 Salih Kalkan II. Abdülhamid Dönemi İstanbul Hamalları, s.34.

6 Hüseyin Avni Şanda, *Bir Yarı Müstemleke Oluş Tarihi*, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1954, 94.

uluslararası ilgiyi artırmıştır. Göç, Osmanlı ekonomisini olumsuz etkileyerek Osmanlı topraklarında demografik değişimlere ve etnik yapıda değişikliklere sebep olmuştur. Selanik ve Aydın vilayetlerine gönderilen telgrafnamelerde, Amerika hükûmetinin işçilik amacıyla göç edenlere onay verdiği belirtilmiştir. Osmanlı Devleti ise bazı kesimlerin, özellikle de işçilerin Amerika'ya göçünü önlemeye çalışmıştır. Emniyet teşkilatının uyarısı üzerine mahkeme, Harput'tan İstanbul'a gelmek isteyen Ermenilere geçiş izni vermemek yönünde karar almıştır.⁷ Harput'tan Amerika'ya gitmek isteyen ve İstanbul'a gelen Ermenilere izin verilmemesi, Osmanlı Devleti'nin göç engelleme politikasının somut bir örneğidir. Bu olay, devletin göç konusunda ne kadar hassas olduğunu ve bu konuda ne kadar sıkı tedbirler aldığını göstermiştir.

Harput'tan sonra Ermenilerin göç etmeleri yasaklanan yerler arasında Suriye, Kastamonu, Bursa, Edirne, Hicaz, Bağdat, Konya, Erzurum, Diyarbakır, Halep, Adana, Trablusgarp, Sivas, Manastır, İşkodra, Yahya, Ankara, Van, Trabzon, Yanya, Cezayir, Bingazi, Kosova, Musul, Lehle, Beyrut, Kudüs ve benzeri şehirler yer almıştır. Bu vilayetler, özellikle XIX. yüzyılın sonları ve XX. yüzyılın başlarında, yaşanan sosyal ve siyasi olaylar neticesinde Ermeni nüfusunun hem iç hem de dışa doğru gerçekleştirdiği göçlerin ana çıkış noktaları olmuştur.⁸ Yurt dışına göç eden Ermeni işçiler genellikle bu bölgelerden hareket etmişlerdir. Göç eden Ermenilerin büyük bir kısmı ekonomik nedenlerle göç etse de bölgede giderek artan siyasi gerginlikler de göçleri etkilemiştir. Göçlerin ana çıkış noktaları olarak öne çıkan bu bölgeler, aynı zamanda Batılı misyonerlerin ve kültürel güçlerin yoğun olarak etkili olduğu alanlardır. Misyoner okulları, hastaneleri ve yardım kuruluşları aracılığıyla Batı'nın kültürel ve sosyal etkisi yalnızca Ermeni toplulukları üzerinde değil, aynı zamanda diğer gayrimüslim topluluklar üzerinde de artmıştır. Çavdar'ın yaptığı araştırma, göç yolları ile misyoner faaliyetlerinin yoğunlaştığı bölgelerin örtüştüğünü ortaya koymuştur.⁹

Osmanlı Devleti, Amerika'ya göç edenlerin sayısındaki artış üzerine, ülke dışına çıkışları sınırlandırmak amacıyla pasaport verme işlemlerini sıklaştırmış ve bu konuda ilgili Maliye ve Zaptiye Nezaretleri görevlendirilmiştir.¹⁰

7 BOA, DH. MKT. 1500/114, 1305.

8 BOA, DH. MKT. 1500/114, 1305

9 Tefvik Çavdar, Osmanlıların Yarı-Sömürge Oluşu, Ant Yayınları, 1970, İstanbul, s. 80-105.

10 BOA, DH. MKT. 1500/114, 1305.

Osmanlı Hükûmeti, vilayet ve sancaklara tebliğ ettiği kararlar doğrultusunda Ermenilere yönelik uygulamaları takip etmiş, tebligatın yerine getirilmesi için gerekli çalışmaları yapmış ve mutasarrıfları emniyeti bilgilendirmekle görevlendirmiş; Harput'tan Amerika'ya göç edip fabrikalarda çalışmak isteyen 70 Ermeni'nin başvurusunun reddedilmesiyle, ilgili göç politikasının kapsamı genişletilmiştir.¹¹ Osmanlı'nın hemen hemen her sahil bölgesinde bu engellemelerle karşılaşmak mümkündür.

31 Ağustos 1903 tarihinde Batum Başkonsolosluğu'ndan gönderilen bir yazıda, Van ve Muş vilayetlerinden Osmanlı tebaası 40 Ermeni işçinin Artvin yakınlarında Rus güvenlik güçleri tarafından tutuklandığı bildirilmiştir. Bu işçilerin üzerinde yüklü miktarda cephane ve silah ele geçirilmiş ve bir kısmının da sınırı geçerek Osmanlı topraklarına girdiği belirlenmiştir.¹² Diyarbakır'dan Adana'ya işçi olarak gidecek Ermenilerin yurt dışına çıkmalarının önlenmesi amacıyla tedbirlerin alınması için telgraflar gönderilmiştir.¹³ 1900'lü yılların başında Osmanlı Hükûmeti, Ermenilerin Amerika'ya olan kaçak göçünü engellemek amacıyla tedbirler alınmıştır. Bu tedbirler arasında Samsun'da bir iskele inşa edilmesi, şüpheli yolcuların araştırılması, Samsun polis memurunun görevden alınarak yerine yeni birinin atanması ve kayıkçılara bir kethüda (kâhya) tayin edilmesine karar verilmiştir.¹⁴

Osmanlı Devleti, resmi izin olmadan işçi yazdırmayı yasaklamıştır. Bu yasağa uymayan ve kaçak işçi gönderenler tespit edilerek cezalandırıldığından, devletin göç hareketleri üzerindeki kontrolü oldukça sıkı olmuştur. Devlet, göç eden işçilerin kimliklerini ve gidecekleri yerleri kayıt altına alarak bu süreci resmi bir denetim altında tutmayı amaçlamıştır.¹⁵

Ermeni işçilerin yurt dışına yönelik göç hareketlerinin yoğunlaşması, sahil kentlerinde güvenlik tedbirlerinin sıkılaştırılmasına ve beraberinde göçmen kaçakçılığının yaygınlaşmasına neden olmuştur. Bu durum karşısında alınan idari tedbirler neticesinde, Ermenilerin İstanbul'a gelişleri ve yabancı ülkelere

11 BOA, DH. MKT. 1500/114, 1305.

12 Cevdet Kırpık, "Osmanlı Devleti'nde İşçiler ve İşçi Hareketleri (1876-1914)", Süleyman Demirel Üniversitesi SBE Tarih ABD (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Isparta, 2004, s.77.

13 BOA, DH. ŞFR, 246/41, 1316.

14 BOA, DH. MKT. 1743/81, 1307.

15 BOA, Y.PRK. BŞK. 40/48, 1312.

geçişleri kefalet sistemine bağlanmıştır. Kefalet uygulaması, göçmenlerin yerleşim yerleri hakkında bilgi edinmeyi ve kaçak durumda olanların tespit edilmesini amaçlamakla birlikte, kefillerin sorumluluğunu artırarak göç hareketlerinin kontrol altına alınmasına yönelik bir mekanizma olarak işlev görmüştür.¹⁶

Osmanlı Hükûmeti, XIX. yüzyılın sonlarında emek göçünü kontrol altına almak için “*mürûr tezkeresi*” adı verilen bir belgeyi zorunlu hale getirerek önemli bir adım atmış ve bu belge, göçmenlerin kimliklerinin ve varış yerlerinin resmi olarak kayıt altına alınmasını sağlayarak göç akışlarını yönetme ve nüfus kontrolünü sağlama gibi hedeflere hizmet etmiştir. Mürûr tezkeresinde, işçinin gideceği yer, ikamet edeceği süre ve diğer bilgilerin kayıt edilmesi istenmiştir. Ayrıca, işçilerin belirtilen sürede memleketlerine geri dönmeleri ve buldukları yerde varlıklarını gösteren “ilmühaber” belgesini de beraberinde getirmeleri zorunlu hale getirilmiştir. Harput’tan Amerika’ya gitmek isteyen ve İstanbul’a gelen Ermenilere izin verilmemesi, Osmanlı Devleti’nin göç engelleme politikasının başka somut bir örneğini oluşturmuştur. Bazı işçiler, Kudüs-i Şerife’ye gideceklerini belirterek mürûr tezkeresi almayı başarmış, ancak Kudüs’e varmadan gemilere binerek Amerika ve diğer ülkelere göç etmiştir. Osmanlı yönetimi, bu tür kaçak göçleri engellemek için çeşitli önlemler almış, ancak tam olarak önleyememiştir.¹⁷

Osmanlı Devleti’nin sınırları içerisinde yaşanan göç hareketleri, özellikle Suriye, Beyrut, Lübnan ve Kudüs gibi bölgelerden Amerika’ya gerçekleşen işçi göçleri, dönemin idari otoritelerinin dikkatini çekmiştir. Bu göç hareketleri, işçilerin Amerika’da İslami değerlere aykırı davranışlarda bulunabileceği endişesiyle güvenlik güçleri tarafından yakından takip edilmiştir. Sahil kentlerindeki yoğun güvenlik önlemlerine rağmen, birçok kişi tezkire ile veya kaçak yollarla ülkeyi terk etmeye çalışmıştır. Dâhiliye Nezareti, bu durum karşısında şüpheli bulunmayan tüccarların Amerika’ya seyahatlerine izin verirken, işçi sınıfının göçünü yasaklayarak göç hareketlerini kontrol altına almaya çalışmıştır.¹⁸

16 BOA, DH. MKT.19/34,1310

17 BOA, DH. MKT.19/34,1310.

18 BOA, DH. MKT.19/34,1310.

Bir şehre gitmek için mürûr tezkiresiyle iskeleye gelen şahıslar, kimlik sorgulamalarına tabi tutulmaktaydı. Mürûr tezkeresinin¹⁹ bir sene süresi olup, bir sene zarfında ülkeden istediği yere gidebileceği mürûr nizamnamesinde yer almıştır.²⁰ İşçilerin Amerika'ya veya başka yabancı devletlere gitmelerine fırsat vermemeleri sahil vilayetlerine ve Mersin iskelesince önemli tedbirlerin alınması istenmiştir.²¹ Firar eden işçilerin engellenmesi için kullanılan sandallar ile polis dairelerinin masrafları için belirli bir bütçe Beyrut Vilayet Bütçesi'ne ilave edilmesi kararlaştırılmıştır.²²

Osmanlı yönetimi, Amerika'daki fabrikalarda çalışmak için deniz yoluyla kaçan işçilerin tutuklanmasını talep etmiştir. Bu amaçla, iskelelerde işçiler sıkı bir şekilde sorgulanmış ve firar yolları eksiksiz bir şekilde kontrol altına alınmıştır. Bu önlemler, Osmanlı Devleti'nin iş gücü kaybını önleme, siyasi argümanları kontrol etme ve göçü kontrol altına alma çabalarının bir göstergesidir. Beyrut, Adana, Halep, vilayetlerindeki iskelelerin şifreli yazışmalarda da yurt dışına çıkan işçiler için görüş bildirilmiştir.²³ Trabzon vilayetine yazılan kaynaklarda Harput ve Diyarbakır'daki Ermenilerin kumpanya vapurlarına kaçak olarak bindikleri ve bu durumun önlenmesi için güvenlik güçleri bilgilendirilmiştir.²⁴

XIX. yüzyılın sonları ve XX. yüzyılın başlarında Osmanlı'dan göç eden Ermeniler için kıtlık, misyoner faaliyetleri ve Ermeni elitlerinin öncülüğü, birbiriyle bağlantılı oluşan bir göç dalgasını tetiklemiştir. Bu faktörlerin ayrı ayrı ve birlikte ele alınması, göçü kapsamlı bir şekilde ortaya çıkarmaktadır.

Harput'ta göçler üzerinde ekonomik durum, misyonerlerin faaliyetleri ve özellikle belirli dönemlerde Ermeni komitelerinin teşvikleri gibi çeşitli nedenler etkili olmuştur. Fakat özellikle XIX. yüzyılda bölgedeki göçler, misyoner faaliyetlerinin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Misyonerler, Hıristiyanlığı yaymak ve Protestan mezheplerini tanıtmak amacıyla Osmanlı

19 Osmanlı İmparatorluğunda, Osmanlı vatandaşları, bir yerden başka bir yere gidebilmek için ellerinde bulundurdıkları mürûr tezkeresi denilen bir tür izin belgesidir.

20 Hamiyet Sezer, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Seyahat İzinleri (18-19.Yüzyıl)*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi,33, 21, 2003,s. 106.

21 BOA, DH. MKT.19/34,1310.

22 BOA, DH. MKT.19/35, 1310.

23 BOA, DH. ŞFR. 293/4, 1318

24 BOA, DH. MKT. 1672/95, 1307

topraklarına gelmişlerdir. Faaliyetleri sırasında Ermenilerle yakın ilişkiler kurmuş ve onları Protestanlığa geçmeye teşvik etmiştir. Bu teşviklerin etkisiyle birçok Ermeni, Osmanlı topraklarından göç etmeye başlamıştır. Misyonerlerin etkisinden ziyade Ermenilerin kendi arzuları ve siyasi gelişmelerden etkilenmiştir. Ermeniler, Osmanlı Devleti'nde yaşadıkları siyasi ve ekonomik sorunlar, güvenlik kaygıları ve daha iyi yaşam koşulları umuduyla göç etmeye başlamışlardır. Bu dönemde Ermeni örgütleri de göçleri teşvik ve organize etme konusunda önemli bir rol oynamıştır.²⁵

Harput'ta Göç ve Misyonerler

II. Abdülhamid döneminde ABD, Osmanlı vatandaşlarının yoğun olarak göç ettiği başlıca ülkelerden biridir. Osmanlı arşiv kaynakları, bu dönemde hükûmetin işçi göçünü kontrol altına almak ve bazı durumlarda engellemek için çeşitli tedbirler aldığını göstermiştir. Bu engellemenin arkasında yatan temel nedenlerden biri, XIX. yüzyılın sonları ve XX. yüzyılın başlarında işçi sınıfının siyasallaşmasıdır. Bu siyasallaşma durumu devlet yönetimlerini işlevsiz hâle getirmektedir. Amerika bu dönemde işçi hareketlerinin gelişmesinde merkez bir konumdadır.²⁶

1 Mayıs 1886 yılında, Amerika'nın Chicago kentinde genel bir grev düzenlenmiştir. 1867 yılında kabul edilmesine rağmen hayata geçirilmeyen 8 saatlik çalışma süresiyle ilgili yasa grevlerin en önemli nedeni olmuştur. Ülke genelinde 300 ile 500 bin kişinin greve çıktığı tahmin edilmektedir. 3 Mayıs'ta devam eden gösterilerde şiddet olayları baş göstermiştir. *Haymarket* denilen meydana işçiler gösterilere devam ederken güvenlik güçlerinin göstericilere saldırması üzerine olaylar büyümüştür. Gösterilerde polise dinamit atan kimliği belirsiz kişiler şiddetli eylemlerin doğmasına neden olmuştur.²⁷ Bu eylemlerin sonucunda işçiler, anarşist ve şiddet yanlısı olarak emek tarihindeki yerini almıştır.

25 Ahmet Akter "Tehcir Öncesi Vilayat-ı Sitteden Amerika'ya Ermeni Göçü" Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri Ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Doktora Tezi 2006, s. 28.

26 Nedim İpek, Anadolu'dan Amerika'ya Ermeni Göçü". OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma Ve Uygulama Merkezi Dergisi, c. 6, sy. 6, 1995, doi:10.1501/OTAM_0000000246. s.263.

27 Y. Doğan Çetinkaya, Mehmet Ö. Alkan, Türkiye İşçi Sınıfı Tarihi 1839-2014, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 2015, s.30-31

Haymarket olayından birkaç sene sonra 1889'de Amerika hükûmeti, işçilerin ülkeye girişlerine karşı politikalar yürütmüştür. Harput Ermenilerinin Amerika'ya göç amacıyla İstanbul'da toplanması, Osmanlı yönetiminin tepkisine yol açmış ve bu durum pasaport verilmemesiyle sonuçlanmıştır. İstanbul'da toplanan Ermenilerin tekrar kendi memleketlerine gönderilmeleri kararlaştırılmıştır.²⁸ Aynı yıl içerisinde Amerika'ya göç eden yirmi kişinin, Amerikan makamları tarafından kabul edilmeyerek Avrupa'ya yöneldiği tespit edilmiştir. Osmanlı ise işçilerin nereden göç ettikleri hangi dine mensup olduklarını araştırmıştır.²⁹ Karşılaştırmalı tarih ve göç sorunu yeni kurulan cemaat ağlarının oluşumu açısından sorun olarak görülmüştür. Bu sebeple diğer ülkelerde de göçler engellenmeye çalışmıştır.

1889 yılında Harput'tan Amerika'ya göç etmek isteyen otuz beş Ermeni işçinin İstanbul'dan geri gönderilmesi olayı, Osmanlı Devleti'ndeki göç sorunlarını incelemek adına örnek teşkil etmektedir. Bu olay, dönemin göç politikaları ve Ermenilerin sosyoekonomik durumu hakkında önemli bilgiler sunmuştur.³⁰ Bu otuz beş işçinin yetişkin olduğu belirtilerek ikametgâhları kaydedilmiştir. Bunların çoğunun işçilik dışında ticaretle uğraştıklarını da belirtilmiştir.³¹ Harputlu Ermenilerinden bir kısmı, ticaretle uğraştıklarını beyan ederek mürûr tezkeresi almayı başarmıştır. Ancak, bu belgeleri kullanarak farklı yollarla Amerika'ya göç ettikleri tespit edilmiştir. Osmanlı yönetimi bu durumdan haberdar olunca pasaport işlemleri askıya alınmıştır.³² Harput'tan İstanbul'a göç eden Ermenilerin Amerika'ya gitmelerinin engellenmesinin temel sebebi, milliyetçi Ermeni komitelerinin o dönemde Amerika'da aktif bir şekilde faaliyet yürütmesidir. Osmanlı yönetimi bu durumdan haberdar olunca, Amerika'ya göç etmek üzere İstanbul'a gelen Ermeni işçileri memleketlerine geri göndermiş ve yol masraflarını karşılamıştır.³³ İstanbul'un yanı sıra Adana'ya bağlı Tarsus'ta da kırk iki Harputlu Ermeni Amerika'ya gidecekleri tespit edildiğinden tutuklanarak gözetim altında tutulmuş, sonra vilayet merkezine gönderilmiştir.³⁴

28 BOA, DH. MKT, 1500/93, H-01-08-1305

29 BOA, DH. MKT, 1491/9, H-18-06-1305.

30 BOA, Y..PRK.BŞK 12/91, H-17-07-1305

31 BOA, İ.DH, 1075, 84332, H. 18.07.1305

32 BOA, Y.PRK. DH, 2/86, H-16-11-1305

33 BOA, DH. MKT, 1534/63, H-08-12-1305

34 BOA, DH. MKT, 1911,119, 1309.

Misyonerlik faaliyetleri; demografik yapılar ve göç hareketleri üzerinde önemli bir etki yaratmıştır. Özellikle Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde, Fransiskanların Harput'taki varlığından sonra, XIX. yüzyılın sonlarına doğru Protestan misyonerlerin etkisi belirgin bir şekilde artmıştır.³⁵ XIX. yüzyılda Harput'ta misyonerlik faaliyetleri bağlamında, Fransızların aksine, Protestanların kurduğu Amerikan okulları bölgenin sosyal ve kültürel yaşamında ve dolayısıyla demografik yapısında belirgin bir etkiye sahip olmuştur. Bu durum, Katolik misyonerliğinden ziyade Protestan misyonerliğinin Harput'taki etkinliğini ve nüfuzunu pekiştirmiştir. Osmanlı topraklarında ortaya çıkan sorunlar bölgesel olarak misyoner faaliyetlerin etkisinde kalmıştır.

Suriye'de yaşanan göçler de benzer şekilde bu misyonerlik faaliyetlerinin etkisiyle şekillenmiş, bölgenin demografik yapısını yeniden düzenlemiştir. Bu durum, misyonerliğin sadece bir inanç propagandası olmanın ötesinde; göç gibi demografik yapının şekillenmesinde ve kültürel ve sosyolojik süreçlerde doğrudan etkisi olduğunu göstermiştir. Protestan misyonerlerin etkisiyle Suriye'de ulusal kimliğin gelişiminin hız kazandığına dair güçlü akademik argümanlar mevcuttur.³⁶ Hatta bölgeye Almanya'dan birtakım muhacirlerin yerleştirilmesi gibi fikirlere de rastlamak mümkündür. XIX ve XX. yüzyıllarda gerçekleştirilen göçlerin temelinde, din ve ulus kimliklerinin beraberliği yatmıştır. Bu dönemde Almanya'dan bazı muhacirlerin bu bölgelere yerleştiği de görülmüştür. Ayrıca, sınır bölgeleri bu göç politikalarının merkezi konumunda yer almış ve misyoner faaliyetlerinin etkisi altında kalmıştır.

XIX. yüzyılda, Osmanlı Devleti'nin *millet sisteminin* çözülmeye başlamasıyla Suriye, Akdeniz ve şark vilayetlerinde dini ve etnik farklılıklar belirginleşmiştir. Bu süreçte misyonerler, yeni bir kültür inşa etmeyi amaçlamış yerel topluluklar üzerinde etkili olmaya çalışmıştır. Benzer bir etki, dini ve etnik çeşitliliğin yoğun olduğu Harput bölgesinde de gözlemlenmiştir. Bu durum, misyonerlerin sadece dini yayılmayı değil, aynı zamanda yerel nüfusun Osmanlı'ya bağlılığını zayıflatmayı amaçladığını da göstermektedir.

35 Tefvik Çavdar, Osmanlıların Yarı-Sömürge Oluşu, Ant Yayınları, 1970, İstanbul, s. 89, 103. Belirtilen rakamlar, Kapuçin okullarının 3 okul ve 100 öğrenciye sahip olmasına karşılık, Amerikan okullarının 9 okul ve 1000 öğrenciye ulaşarak Harput'taki eğitim faaliyetlerinde nicel olarak çok daha baskın bir varlık gösterdiğini ortaya koymaktadır.

36 Uta Zeuge- Buberi, The Mission Of The American Board In Syria, Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 2017 s. 31.

Harput'tan dışa doğru gerçekleşen emek göçü, büyük ölçüde bölgedeki Amerikan misyonerlik faaliyetlerinin yarattığı sosyal ve ekonomik yapı ile ilişkilidir. Misyonerler, Osmanlı Devleti'nin şark vilayetlerindeki stratejik konumu nedeniyle Harput'u faaliyetlerinin merkezi hâline getirmiştir.

Amerikalı misyonerler, II. Abdülhamid dönemi öncesinde Harput'a gelerek faaliyetlerine başlamıştır. Bu misyonerlerden George W. Dunmore ve eşi, 1851 yılına kadar İzmir'de kaldıktan sonra Anadolu'nun iç bölgelerinde görevlendirilmiş ve 1855'te Harput'a yerleşerek çalışmalarına başlamıştır. Ancak o yıllarda Osmanlı topraklarında misyonerlere yönelik yaygın olan tepki Dunmore çiftine de yönelmiştir. Dunmore, merkeze yazdığı bir raporda bu tepkiyi, "*Hristiyanlar bize o kadar düşman ki, bir gün sokakta köpek gibi öldürebilirler.*" şeklinde ifade etmiştir.³⁷

Harput Sancağı ve sonrasında Mamurat'ül Aziz Vilayeti olarak adlandırılan bölgede, Ermeni nüfusunun yoğunluğu, bölgeyi misyoner faaliyetleri için önemli bir merkez hâline getirmiştir. Bölgede, nüfusları 1000-5000 arasında değişen 60'ı aşkın köyün bulunması ve bu yerleşim birimlerinin idari merkeze yakınlığı, misyonerlerin ulaşım ve faaliyet sürelerini kısaltarak etkinliklerini artırmıştır. Harput'un Mezopotamya'nın giriş kapısı olarak konumlanması ve bölgenin İncil'de bahsedilen Cennet ile özdeşleştirilmesi, misyonerlerin ilgi odağını bu bölgeye yoğunlaştırmalarında önemli bir etken olmuştur. Bu coğrafi ve dini algı, bölgedeki misyoner faaliyetlerinin hem tarihsel hem de teolojik boyutunu derinleştirmiştir.³⁸

1880'lerde Amerikan misyonerlerinin faaliyetleri (kilise kurma, okul ve kolej açma vb.) arttıkça ve yayıldıkça, Ermeni göçü her şehirden, özellikle Harput'tan (%40) ve genellikle bekârlardan (%95) oluşacak şekilde artmıştır.³⁹ İstanbul'da basılan Ermeni gazetesi *Aravelik*'in Amerika muhabiri ve Hınçak üyesi Bedros Güzelciyan'ın gazeteye verdiği demeçte, son yıllarda Osmanlı Devleti'nden kaçarak Amerika'ya göç eden Ermeni sayısında önemli bir artış olduğu belirtilmiştir. Güzelciyan'ın aktardığı bilgilere göre bu firarlar

37 Erdal Açıkse, "Osmanlı Devleti'ndeki Misyonerlik Faaliyetleri İle İlgili Bir Değerlendirme (İki Merkezden Örnekler)", Yeni Türkiye, Ermeni Sorunu Özel Sayısı II, cilt: 38, 2001, s. 940.

38 Orhan Kılıç, "Kendi Yazdıkları Işığında Amerikan Misyonerlerinin Harput'taki Faaliyetleri", İslami Araştırmalar Dergisi, 20(4), s. 479. American Missioners Activities in Harpoot with in the Light of Their Writings, Journal of Islamic Research 2007;20. (2007).

39 Akter "Tehcir Öncesi Vilayat-ı Sitteden Amerika'ya Ermeni Göçü", s. 26.

sonucunda New York ve Washington şehirleri önemli göç merkezleri hâline gelmiştir.⁴⁰ Boston ziyaretini rapor hâline getiren New York Başşehbenderi Kaymakam Aziz Bey, Amerika'da 12-15 bin kadar Ermeni'nin yerleştiğini ve bunların en yoğun olduğu şehirlerin başında New York, Boston, West Hoboken, Philadelphia, Paterson, Providence, Worcester şehirleriyle New England'ın farklı sanayi alanları olduğunu ve birçoğunun da Chicago'ya yerleştiğini belirtmiştir.⁴¹ Bu göçmenlerin çoğunun Protestan mezhebini kabul etmesinin ardından Amerika'ya geldiği belirtilmiştir. Protestan olan Ermenilerin burada kendi cemiyetleri etrafında toplandığı ifade edilmiştir.⁴² Söz konusu grupların genellikle Pazar günleri bir araya gelerek, sınırlı sayıda konuşmacı eşliğinde siyasi bilinçlendirme üzerine tartışmalar gerçekleştirdiğini belirtmiştir. Bu durum, Şark Meselesi'nde danışmanlık konumunda bulunan İngilizlerin, benzer bir stratejiyi Amerika Birleşik Devletleri'nin farklı bölgelerinde de uyguladığı iddiasını güçlendirmiştir.⁴³

New York Başşehbenderi Kaymakam Aziz Bey, Amerika'daki Ermenilerin çalıştığı veya istihdam olduğu iş bölümlerini belirtmiştir. Ermenilerin şark halısı ticaretiyle uğraştıklarını gümüş işleme, yıldızcılık gibi süsleme işleri ile uğraştıklarını ifade etmiştir. Diyarbakır ve Harput'tan gelen Ermeniler ise daha çok sanayi alanlarında, ipekhane, dökümhane ve makine gibi alanlarında istihdam olmuştur.⁴⁴

Christian Herald gazetesinin teşvikiyle, Van, Erzurum, Harput, Diyarbakır, Erzincan, Mardin ve Gemerek'te ikamet eden Osmanlı Ermenilerine para yardımı yapmak üzere yedi yardım komisyonu kurulmuştur. Bu komisyonların kurulmasında Amerikan misyonerlerinin önemli rolü olduğu görülmüştür. Misyonerler, Bitlis, Antep, Urfa ve Sivas'ta da yakın zamanda benzer komitelerin kurulmasını beklemiştir. Yardımların dağıtılmasıyla birlikte Amerikalı misyonerlerin Ermeniler üzerindeki nüfuzunun artacağı düşünülmüştür. Bu durum, misyonerlerin Osmanlı Devleti'ndeki Ermeni cemaati üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğunu göstermiştir. Bu yardım cemiyetinin Harput sorumlusu ise Rahip Barton'dur. Harput'taki misyoner

40 BOA, BEO, 290,21740, H. 28. 03. 1311.

41 BOA, Y.MTV. 225,81,1319.

42 BOA, Y.MTV. 225,13,1319.

43 BOA, Y.MTV. 225,13,1319.

44 BOA, Y.MTV. 225,13,1319

Barton, yardım cemiyetinin sorumlusudur ve Harput için yardım toplamıştır.⁴⁵ Washington Sefareti'nden edinilen bilgiler, bu şehirlerin Ermeniler için önemli bir yere sahip olduğunu açıkça ortaya koymuştur. Harput Ermenilerinin Protestan mezhebine geçişinin bu şehirlerde organize edildiği kuvvetle muhtemeldir. Harput'ta faaliyet gösteren Barton isimli Protestan rahip, üç mil ötedeki Gregoryen kilisesine bağlı Ermenileri kendi inancına davet etmiştir. Bu şehirde mezhep değiştiren yaklaşık on beş kişiye maddi destek sağlanmıştır.⁴⁶

Amerika'da, Anadolu Ermenileri için toplanan yardımların, Amerikalı misyonerler tarafından dağıtılmasının uygun olmayacağına dair bir kanaat oluşmuştur. Bu nedenle, Osmanlı gözetiminde mahalle komisyonları tarafından dağıtılması kararı alınmıştır.⁴⁷ Bu kararın arkasında yatan temel gerekçe, misyonerlerin dağıtım faaliyetlerinin Osmanlı yönetimi tarafından bir tehdit olarak algılanabileceği ve Ermeniler üzerinde istenmeyen bir nüfuz oluşturabileceği endişesidir. Osmanlı yönetimi, yardımların kendi gözetiminde dağıtılmasıyla bu endişeleri gidermeyi amaçlamıştır.

Harput'tan Amerika'ya giden emek göçünün Osmanlı Devleti tarafından yoğun güvenlik önlemleri ile engellenmesi, misyonerlerin Protestan mezhebine geçen Ermenilere yardım desteği sağlamasına yol açmıştır. Bu yardım kampanyalarının baş aktörü Kızılhaç reisi Barton'dur. Barton, Osmanlı'da Ermenilerin siyasi haklar elde etmesi için Kızılhaç'ın etkinliğini kullanmaya çalışmıştır. Washington Sefareti, bu yardım kampanyalarının Amerika gündeminde etkili olduğunu ve Barton'ın Ermenilerin baskı ve zulüm altında olduğunu savunduğunu belirtmiştir. Osmanlı Sefareti, Ermenilerin Osmanlı vatandaşı olduğunu ve söz sahibinin Kızılhaç olmadığını savunarak bu duruma karşı çıkmıştır.⁴⁸ Protestan mezhebinin kabul eden Ermeniler, Amerika merkezli bir politika yürütmüştür. Aziz Bey raporlarında, Protestan rahipliğinde etkin olan ve Neo-Hınçakistler arasında yer alan Karekin Çitciyan'ın Boston'daki Ermeni faaliyetlerine öncülük ettiğini belirtmiştir.⁴⁹

Harput'ta 30-40 yıldır süren misyonerlik faaliyetleri, bölgedeki bazı

45 BOA, HR. SYS, 2834/32, 1896. *Van'da Elli iki bin beş yüz Frank, yirmi bin frank Diyarbekir,, Mardin iki bin beş yüz frank, Gemerek, iki bin beş yüz toplanmıştır.*

46 BOA, DH. TMİK. M, 8/9, H-13-01-1314.

47 BOA, A. MKT. MHM, 688/10, H-10-10-1313,

48 BOA, A. MKT. MHM, 688/10, H-10-10-1313

49 BOA, Y.MTV. 225,13,1319

Ermeni Göçleri ve Misyonerlerin Ermeniler Üzerindeki Etkisi (1876-1908): Harput Örneği

Ermeni tüccarların tepkisini çekerek, bu durumun bölgede huzursuzluğa yol açmasından endişe ettiklerini belirtmelerine neden olmuştur. Tüccarlar, misyonerlik faaliyetlerinin bölgede karışıklık çıkarmak suretiyle Gregoryen cemaatinin birliğini tehdit ettiğini düşünmüştür. Bu durum, Osmanlı Devleti'nde misyonerlik faaliyetlerinin yarattığı sosyopolitik sorunları ve farklı mezhepler arasındaki ilişkileri gösteren önemli bir örnektir. Harput'ta inşa edilen okulların gereksiz olduğunu ve misyoner okullarının kapatılması için çağrıda bulunmuşlardır.⁵⁰ Kapatılma ve misyonerlerin etkisini ortadan kaldırma çağrıları yapan Ermeni tüccarların ismi ise aşağıdaki tabloda verilmiştir.⁵¹

Zulumyan Kasbar	Zulumyan Kivork	Zozyan Sahak	Tervizyan Haçer
Hanikyan Mardiros	Tarakçıyan Agop	Minasyan Serkis	Gölcüklüyan Kocabaş
Varikyan Serkis	Tüfenkçıyan Nişan	Filibosyan Ohannes	Tüfenkçıyan Artin
Eğyayan Karabet	İstanbuluyan Hamparsum	Nalbandyan Manuk	Numan Damadı İlyya
Martatayan Kirkor	Zartaryan Rupen	Dikiciyan Kirkor	Varikyan Agop
Gölcüklüyan Arakil	Barsamyan Melkon	Dir Bağdasaryan Karabet	Karasofu Mahallesi
Kostayan Kirkor	Mazgirdlioğlu Mıgırdıç	Hamparsum oğlu Mıgırdıç	Cenevizyan Agop
Seviyan Asador	Aleksan Tasizâde	İstolos veled-i İlyya	Barsamyan Bağdasar
	Caferyan Bogos	Barsam oğlu Artin	Barsam oğlu Serkis
Kocabaşı Barsum	Supikoğlu Kirkor	Demirci Simon oğlu Espan	İrmo oğlu Artin
Şemsili Agop	Kalpakyan Bogos	Tomcanyan oğlu Bedros	Kuyumcuyan Mardiros
Tutyanyan Mıgırdıç	Kuyumcu Kubik oğlu Karabet	Mansur oğlu Manuk	Beziryanyan Agop
Mağdisi Ohan oğlu İstepan	Çukalyan Mihail	Kalenci Karabet oğlu Artin	Mağdisi Karabet oğlu Soğman
Küçük oğlu Bedros	Manukyan Sahak	Kasab oğlu Bağdasar	Yorgancı Artin
Terzi Karabet	Tevriz Agop	Etmekçi oğlu Kirkor	

Tablo- 1: Ermeni Gregoryen Tüccarlar⁵²

Bölgede misyonerlerin Protestanlığı ekonomik ve siyasi açıdan desteklemesi, Gregoryen mezhebinin etkinliğinin ve gücünün azalmasına yol açmış; bu durum, Gregoryen Ermeniler arasında Protestan misyonerlik faaliyetlerine yönelik ciddi bir endişe kaynağı oluşturmuştur. Bu durum, Gregoryenlerin hem ekonomik hem de siyasi gücünü Protestan mezhebine kaptırmalarına sebep olacaktır. Protestan mezhebinin Harput'ta kendi sermayesini yaratmasının

50 BOA, A. MKT. MHM, 702/19, H-23-09-1313,

51 BOA, A. MKT. MHM, 702/19, H-23-09-1313

52 BOA, A. MKT. MHM, 702/19, H-23-09-1313

misyonerlerin bölgede daha geniş bir alanda yetki sahibi olmasını sağlayacak olması nedeniyle, Harput'taki tüccar sınıfı bu duruma karşı çıkmıştır. Osmanlı Devleti'nin altı yüz yıllık hâkimiyet ve kontrolünün misyonerlerin faaliyetleri sonucunda etkisini kaybettiğini vurgulayarak bu durumdan şikâyetlerini devlete bildirmişlerdir.⁵³ Bu şikâyetlerden önce hükûmetin yaklaşımları dikkate değerdir. 1892 yılında Harput'un kırsal bölgelerinde açılan okulların, yerel yönetimlerin izni dikkate alınmayarak, padişahın özel izni olmadan kurulmalarına müsaade edilmemiştir.⁵⁴

Protestanlığın sermayesinin elindeki yoğun mülkiyet hakları ve çağdaş ekonomideki egemen konumu, bu göç hareketinin hem nedenleri hem de sonuçları üzerinde belirleyici bir rol oynamıştır. Güney Amerika'da kurulmuş olan koloniler, ticari faaliyetler açısından beklenen etkinliği gösteremezken, New England kolonileri vaizlerin öncülüğünde dini ve ekonomik ilişkilerin iç içe geçtiği zanaatkâr ile ilişkileri yoğunlaştırmıştır.⁵⁵ Protestan mezhebini kabul eden Harput Ermenilerin bir kısmı için ABD'nin güneyinde üç yüz dönümlük arazi kolonileri inşa etmeyi amaçlamıştır. Güney demir yolu hattı üzerindeki *Eastman* (Georgia) yakınlarında yakın zamanda bir Ermeni sürgün kolonisinin kurulduğuna dair ifadeler basında yer almıştır. Bu bağlamda, Silas Moore tarafından bu bölgeye yerleştirilen Ermenilere 300 dönümlük bir arazi tahsis edilerek, bölgenin bir tarım kolonisi olarak tesis edilmesi sağlanmıştır. Zira söz konusu koloni, daha büyük bir koloninin çekirdeğini oluşturmak üzere tasarlanmıştır.⁵⁶ Bu koloni yerleşimleri, hem bölgenin tarımsal potansiyelinden faydalanarak ekonomik bir faaliyet alanı oluşturma amacını gütmektedir hem de bölgedeki yoksul ve Protestan nüfus için bir istihdam ve yerleşim merkezi olarak tasarlanmıştır. Aynı zamanda bu dönemde farklı kimliklerin bir arada çalışmaları istihdam da sorunların yaratılmasına neden olacağından Harput'taki Ermeni bir arada tutarak bu sorunlara çözüm üretilmeye çalışılmıştır. Harput'un göç üzerindeki yoğunluğu koloniler için önemli bir kaynak oluşturmuştur. Hatta buradaki koloni şirketlerinde çalışan Garabed Manavin adlı müdürün Harput'taki Fırat kolejinden eğitim alarak

53 BOA, HR.SFR.3, 438/58, 1895,

54 BOA, MV, 72-54,1310

55 Max Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, Çev. Zeynep Gürata, Ayraç Yayınevi, 2. Baskı 1997, s. 50.

56 Ithaca Daily Journal, 20 March 1897, s.2. *Moore'un bu insani yardım çabalarına gösterdiği ilgi dikkat çekicidir. Kızı, Harput'ta görevli bir misyoner olan Rev. S.-G. Gates ile evli olması, bu ailenin Ermeni meselesine duyarlılığını daha da belirgin hale getirmektedir.*

ABD’de de istihdam edildiği anlaşılmıştır.⁵⁷ Tozlu’nun aktarımlarına göre; Caleb Frank Gates, Fırat Koleji’nde görev yaptığı dönemde, özellikle Ermeni nüfusa yönelik tarımsal eğitim faaliyetleri yürüttüğünü belirtmiştir. Bu uygulamalar kapsamında, Harput bölgesinde patates yetiştiriciliği ve modern sulama tekniklerinin geliştirilmesi ve öğretilmesi hedeflenmiştir.⁵⁸ Misyoner Caleb Frank Gates, söz konusu tarımsal eğitim girişimleri şahsında, ABD’nin dış politikadaki kültürel ve ekonomik nüfuzunu pekiştirecek ve ilerideki koloni politikalarına destek olacak uygulamalara ve çalışma alanlarına yönelik girişimler yürütmüştür. Harput’un coğrafi ve stratejik konumu dikkate alındığında, (ABD) misyonerlerin siyasal alandaki faaliyetlerini teşvik ettiği ve desteklediği gözlemlenmiştir. ABD’nin elçilik, konsolosluk ve konsolos yardımcılığı gibi kritik diplomatik pozisyonlara atama yaparken sıklıkla misyoner kökenli isimleri tercih etmesi bu desteğin önemli örneklerindedir. 1894’te Henter adında bir misyonerin Harput’a konsolos yardımcısı olarak atanması Osmanlı Hükûmeti tarafından reddedilerek durdurulmuştur. Ancak 1900’de aynı göreve başka bir misyoner olan Thomas Norton getirilmiştir.⁵⁹ Bu durum diplomatik ilişkilerin misyoner faaliyetleri sonucunda kurumsallaştırmaya dönük çalışmaların temelini oluşturmuştur.

Harput Amerikan Konsolosu misyoner kökenli Thomas II Norton, Doğu Anadolu’da Ermeni Hıristiyanların yaşadığı sorunları yerinde inceleyerek, bölgedeki sorunları uluslararası kamuoyuna taşımaya amaçlamıştır. Özellikle Bitlis ve Van vilayetlerinde yaptığı incelemelerle Ermeni sorununu gündeme getirmeye çalışmıştır. Aynı zamanda Norton’un seyahatinin temel amacı, bölgedeki Amerikan çıkarlarını korumaktır. Gittiği vilayetler daha önce bu hükûmet tarafından resmi olarak ziyaret edilmemiştir. Van Vilayeti’ndeki İngiliz konsolosu da aynı dönemde bölgeyi araştırmayı amaçlamıştır.⁶⁰

Bu dönemde misyonerlere karşı Müslümanlarda önemli bir tepki ortaya çıkmıştır. ABD’nin İstanbul büyükelçisi Bay Terrell, Anadolu’da bulunan 172 misyonerin durumuyla ilgili endişelerini dile getirmiştir; zira yaşanan olaylar neticesinde misyonerler hedef haline gelmiş ve bu durum uluslararası kamuoyunda ciddi kaygı yaratmıştır. Bay Terrell’in açıklamalarına göre,

57 Ithaca Daily Journal, 20 March 1897, s.2.

58 Necmettin Tozlu, Osmanlı İmparatorluğu’nda Misyoner Okulları, Yeni Türkiye, 2000, cilt: VI, sayı: 32, s.792.

59 Tozlu, Osmanlı İmparatorluğu’nda Misyoner Okulları, s.791.

60 The Sun Monday January 23 1905, s.12.

bölgedeki tüm misyonerlerin güvenliği için gerekli önlemler alınmış olsa da, özellikle Harput gibi gergin bölgelerde görev yapan misyonerlerin tahliyesi konusunda hassasiyet gösterilmiştir.⁶¹

1895'te Harput'ta Fırat Koleji ve diğer Amerikan kurumlarının Kürt ve Türk gruplar tarafından yağmalanıp yakılması, bölgenin giderek siyasallaşması ve burada meydana gelen Ermeni olayları gibi temel tarihsel yaklaşımlarla ilişkilidir. Bu olay esnasında, misyonerlere Müslüman komşuları tarafından yardım edilmiştir. Amerikan kuruluşlarının bu olayda uğradığı zararın 87.983 dolar olduğu hesaplanmıştır. Benzer şekilde, Maraş'ta da misyoner okulları ve diğer misyoner binalarının yağmalanıp yakıldığı belirtilmiştir. Misyonerlerin maruz kaldığı saldırılar ve Osmanlı yetkililerinin koruma sağlama konusundaki gecikmesi ve isteksizliği, Amerikan-Osmanlı ilişkilerinde gerginliğe yol açmıştır. Bu durum, sadece misyonerlerin güvenliğini değil, aynı zamanda iki ülke arasındaki diplomatik ilişkileri de tehlikeye atmıştır.

Ancak misyonerlerin faaliyetleri, bazı Müslümanlar tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Bu gruplar, misyonerlerin Osmanlı topraklarında Hristiyanlığı yaymaya çalıştığını, bu durumun devletin birliği ve bütünlüğü için tehlike oluşturduğunu savunmuştur. 1895 yılında Harput'ta yaşanan olaylar, misyonerlerin Osmanlı'da karşı karşıya kaldığı tehlikelere dair önemli bir örnektir. Bu olaylarda, Kürt ve Türklerden oluşan bir grup tarafından Fırat Koleji, ilahiyat okulu ve diğer misyoner binaları yağmalanıp yakılmıştır. Bölgedeki Osmanlı askerleri saldırıyı durduramamış ve misyonerlerin güvenliğini sağlayamamıştır. Bu olaylar, Amerikan hükümetinin tepkisine yol açmıştır. Amerikan hükümeti, Osmanlı hükümetinden bu olayların sorumlularının cezalandırılmasını ve misyonerlere tazminat ödenmesini talep etmiştir. Bu talepler, iki ülke arasındaki diplomatik ilişkileri daha da gerginleştirmiştir.⁶² Saldırganların zayıf direnişi kolayca aşması üzerine misyonerler, saldırıdan devleti sorumlu tutmuştur. Osmanlı askerlerinin tesisin çevresindeki nöbetine rağmen saldırının engellenemediği belirtilmiştir.⁶³ Hatta daha sonraki yıllarda 1895 yılını vurgulamak amacıyla 1904 yılının Eylül ayında Van'da görev yapan Amerikalı misyoner C. D. Ussher, Harput'taki Amerikan Konsolosu'na gönderdiği raporda, Van ve çevresindeki durumun

61 The Gloversville Tuesday November 26, New York, 1895, Whole No. 2480. Vol. IX. m 76

62 East-Hampton, Volume X, Friday, November 29, 1895. Volume X.

63 The Star, Oneonta, N. Y, Tuesday, October 13, 1896.

1895-1896 dönemine kıyasla daha da kötüleştiğini belirtmiştir. Ussher, bu durumun temel nedenleri olarak; adil olmayan vergi toplama yöntemlerini, Kürt Hamidiye alaylarının köyleri sık sık yağmalamasını ve devletin Müslümanlar ile Hristiyanlara eşit muamele yapmamasını göstermiştir. Bu sorunların çözümü için Kürt Hamidiye birliklerinin dağıtılması, can ve mal güvenliğinin sağlanması gerektiğini savunmuştur.⁶⁴

Ermeni Yardım Komitesi'nin Boston şubesi tarafından toplanan bağışlar, Osmanlı topraklarındaki Ermenilere yönelik insani yardım çalışmalarına önemli bir katkı sağlamıştır. Bu bağışların bir kısmı, güvenilir kanallarla bölgeye ulaştırılarak mağdurların temel ihtiyaçlarının karşılanmasına destek olmuştur. 5.100 dolarlık bağış yetkililer tarafından Osmanlı'ya iletilmiştir. Fonlar, İngiliz Büyükelçiliği yetkilileri ve diğer güvenilir kişiler tarafından yapılması kararlaştırılmıştır. İstanbul'daki yardım kuruluşları, Harput, Mardin, Trabzon ve diğer şehirlerden yardım çağrılarının olduğu belirtilmiştir. Telgraflarda acil yardımın gerekli olduğu, binlerce kişinin yiyecek ve giyecek kıtlığı nedeniyle ölüm tehlikesiyle karşı karşıya olduğu ifade edilmiştir.⁶⁵

Senato Dış İlişkiler Komitesi üyesi ve Ermeni İşleri Alt Komitesi Başkanı Senatör Cullom, Kızılhaç'ın Türkiye'den çıkarılması konusundaki ABD'nin müdahale imkânlarını sorgulamış, her hükümetin egemenlik hakkı çerçevesinde istediği kişiyi veya kurumu sınır dışı etme yetkisine sahip olduğunu vurgulamıştır. Cullom, Kızılay'ı kabul etme hakkının, ABD dâhil tüm uluslar için evrensel bir hak olduğunu ve ne yasama ne de yürütme organlarının bu konuda Osmanlı'ya herhangi bir zorlayıcı yetkisi bulunmadığını belirtmiştir. Ermeni Bayan Rebecca Krakorian, Senatör Cullom'u ziyaret ederek bölgedeki durum hakkında bilgi vermiştir. Hükümetin Ermenilere karşı şiddet eylemlerinin durdurması gerektiğini söylemiştir. Misyonerlerin şark vilayetlerine gönderilerek halka Hristiyanlığı öğretmesi, Osmanlı'daki Müslümanlar tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Bu durumun, Ermeni çocuklarının ve gençlerinin Müslümanlar tarafından ön yargı ve nefrete maruz kalmasına sebep olduğunu belirtmiştir.⁶⁶

64 Ömer Turan, Van'da Amerikan Misyonerler ve Ermeniler, Van'da Katliam, Yıkım Ve İşgal: Tehcire Giden Yol (26-27 Mayıs 2022), (Ed), Dilşen İnce Erdoğan, Atatürk Kültür, Dil Ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları VIII. Dizi - Sayı: 4, s.63

65 The Sun Thursday December 5 1895. S. 1

66 Rockland County Journal, January 18 1896. S.6

SONUÇ

Harput, XIX. yüzyılın sonları ve XX. yüzyılın başlarında, tarihsel süreç bağlamında dinamik bir bölge olarak öne çıkmıştır. Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardından bölgede baş gösteren ekonomik buhran, kıtlık ve tarımsal verimsizlik gibi sorunlar, toplumsal gerilimleri artırarak bir dizi sorunun büyümesine zemin hazırlamıştır. Özellikle bu dönemde bölgedeki misyonerlik faaliyetlerinin yaygınlaşması, mevcut sorunları daha da karmaşık hâle getirerek toplumsal kutuplaşmayı derinleştirmiştir. Misyonerlik faaliyetleri, Osmanlı'nın şark vilayetinde farklı mezhepler arasındaki gerginliği ve çatışmaları etkilemiş ve azınlıklara yönelik politikalarda değişikliklere yol açmıştır. Toprak alanlarının verimsizliği, kıtlık meselesi, siyasi faktörler gibi sorunlar göç ve demografik yapının değişimine neden olmuştur. Harput gibi bölgelerde yaşanan sorunlar, bölgeye yönelik misyonerlik faaliyetlerinin yoğunlaşmasına zemin hazırlamıştır. Bu faaliyetler, bölgedeki nüfusun dini ve kültürel yapısını değiştirme amacını güderken bir yandan da ekonomik çıkarlara hizmet etmiştir. Özellikle ABD'de yeni iş gücü ihtiyacı ve Protestan ahlakının yaygınlaştırılması gibi hedeflerle hareket eden gruplar, bu bölgelerdeki kolonilerde iş gücü olarak destek sağlamışlardır. Özellikle Harput Ermenileri, tarım ve sanayi alanında faaliyet yürütmüştür. Osmanlı'nın son dönemlerinde iklimsel ve siyasi sorunlarla karşılaşan köylüler, misyonerlik faaliyetlerinden önemli ölçüde etkilenmiştir. Bu durum Osmanlı nezdinde göç sorununu da beraberinde getirmiş ve liman bölgelerinde tedbirlerin alınmasına neden olmuştur. Osmanlı'nın emek göçleri hususunda dikkat ettiği önemli noktalardan biri, göçlerin siyasi bir sorun haline gelmesidir. II. Abdülhamid döneminde ABD'ye yönelik artan göç hareketleri, Osmanlı Devleti'nin bu konuya karşı temkinli bir politika izlemesine yol açmıştır. Bölgede aktif olan misyonerlik faaliyetleri ise toplumsal yapıda kutuplaşmayı derinleştirmiş ve toplumsal şiddete zemin hazırlamıştır. Misyoner okullarının toplumu şekillendirmesiyle bölgenin siyasal anlamda önem kazanmasına neden olmuştur.

Misyonerlik faaliyetleri, bölgedeki dini ve etnik yapıyı derinden etkileyerek, hem Müslümanlar hem de Gregoryen Ermeniler arasında tepkilere yol açmıştır. Bu durum, toplumsal ilişkilerin zayıflamasına ve güvensizliğin artmasına neden olarak, bölgenin demografik yapısında önemli değişikliklere yol açmıştır. Osmanlı Devleti, her ne kadar göç ve demografik yapının değişimine karşı önlem almış olsa da bu önlemler etkili olmamıştır. Harput bölgesindeki siyasi istikrarsızlıklar, XIX. yüzyılda büyük göç hareketlerine yol açmış ve bu

g çler sonucunda göçmenlerin dini kimlikleri de yeni yerleşim yerlerindeki etkileşimler doğrultusunda değişime uğramıştır. Özellikle 1895 yılından sonra bu g ç hareketliliği önemli bir ivme kazanmıştır. ABD’de çeşitli sektörlerde alışan Harput Ermenileri, Osmanlı’nın son döneminde siyasi hayatta önemli bir yer edinmişlerdir. ABD’nin bölgede Ermenilere yönelik kolonizasyon planları, Protestan misyonerlik faaliyetlerinin de artmasıyla birlikte, bölgede dini ve siyasi etkilerin bir araya gelmesine zemin hazırlamıştır.

KAYNAKÇA

Arşivler

- BOA, MVL, 660,73,1280.
BOA, Y.PRK.EŞA, 11,99,1308.
BOA, MVL, 667, 71, 1280
BOA, YPRK KOM, 6-94, 1305
BOA, DH. MKT. 1500/114, 1305.
BOA, DH. ŞFR, 246/41, 1316.
BOA, DH. MKT. 1743/81, 1307.
BOA, Y.PRK. BŞK. 40/48, 1312.
BOA, DH. MKT.19/34,1310.
BOA, DH. MKT.19/35, 1310.
BOA, DH. ŞFR. 293/4, 1318
BOA, DH. MKT. 1672/95, 1307
BOA, DH. MKT, 1500/93, H-01-08-1305
BOA, DH. MKT, 1491/9, H-18-06-1305.
BOA, MV, 72-54,1310
BOA, Y..PRK.BŞK 12/91, H-17-07-1305
BOA, İ.DH, 1075, 84332, H. 18.07.1305
BOA, Y.PRK. DH, 2/86, H-16-11-1305
BOA, DH. MKT, 1534/63, H-08-12-1305
BOA, DH. MKT, 1911,119, 1309.
BOA, BEO, 290,21740, H. 28. 03. 1311.
BOA, Y.MTV. 225,13,1319
BOA, DH. TMIK. M, 8/9, H-13-01-1314
BOA, A. MKT. MHM, 688/10, H-10-10-1313
BOA, Y.MTV. 225,13,1319

BOA, A. MKT. MHM, 702/19, H-23-09-1313

BOA, HR.SFR.3, 438/58, 1895,

BOA, HR. SYS, 2834/32, 1896.

Gazeteler

Ithaca Daily Journal, 20 March 1897,

East-Hampton, Friday, Volume X, November 29, 1895.

The Sun Thursday December 5 1895. S. 1

Rockland County Journal, January 18 1896. S.6

The Star, Oneonta, N. Y, Tuesday, October 13, 1896.

The Sun Monday January 23 1905, s.12.

The Gloversville Tuesday November 26, New York, 1895, WHOLE NO.
2480. Vol. IX. m 76

Diğer Yayınlar

Açıkses, Erdal, “Osmanlı Devleti’ndeki Misyonerlik Faaliyetleri İle İlgili Bir Değerlendirme (İki Merkezden Örnekler)”, *Yeni Türkiye*, Ermeni Sorunu Özel Sayısı II, cilt; 38, 2001 s.935-947.

Akter, Ahmet “*Tehcir Öncesi Vilayat-ı Sitteden Amerika’ya Ermeni Göçü*” Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri Ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Doktora Tezi 2006.

Çavdar, Tevfik, *Osmanlıların Yarı-Sömürge Oluşu*, Ant Yayınları, 1970, İstanbul,

Çetinkaya, Y. Doğan, Mehmet Ö. Alkan, *Türkiye İşçi Sınıfı Tarihi 1839-2014*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 2015.

İpek, Nedim, Anadolu’dan Amerika’ya Ermeni Göçü”. *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma Ve Uygulama Merkezi Dergisi*, C. 6, sy. 6, 1995, ss. 257-280.

Kalkan, Salih, *II. Abdülhamid Dönemi İstanbul Hamalları*, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi) 2024.

Kılıç, Orhan, “Kendi Yazdıkları Işığın Da Amerikan Misyonerlerinin Harput’taki Faaliyetleri”, *İslami Araştırmalar Dergisi*, 20(4), 476-491 2007;20. (2007).

Kırpık, Cevdet, “*Osmanlı Devleti’nde İşçiler ve İşçi Hareketleri (1876-1914)*”, Süleyman Demirel Üniversitesi SBE Tarih ABD (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Isparta, 2004,

Pakalın M. Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III, MEB İstanbul, 51 1993, 491

Sezer, Hamiyet, Osmanlı İmparatorluğu’nda Seyahat İzinleri (18-19.Yüzyıl), *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 33, 21, 2003,s. 105-124.

Şanda Hüseyin Avni, *Bir Yarı Müstemleke Oluş Tarihi*, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1954, 94.

Tozlu, Necmettin, Osmanlı İmparatorluğu’nda Misyoner Okulları, *Yeni Türkiye*, 2000, C: VI, sayı: 32, s. 787-797.

Turan, Ömer, Van’da Amerikan Misyonerler ve Ermeniler, *Van’da Katliam, Yıkım ve İşgal: Tehcire Giden Yol* (26-27 Mayıs 2022), Ed, Dilşen İnce Erdoğan, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları VIII. Dizi - Sayı: 4, 2024, s,51-73.

Weber, Max, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, Çev. Zeynep Gürata, Ayraç Yayınevi, 2. Baskı 1997.

Zeuge, Uta- Buberi, *The Mission Of The American Board In Syria*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 2017.

Yayına Geliş Tarihi: 14.08.2025

Yayına Kabul Tarihi: 09.10.2025

Bu makale için kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm)

Khantamirova, İlaha, “Kitap Tahlili: Mağluplar: Birinci Dünya Savaşı Neden Bitmedi?”, *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 78 (2025): 183-188

Kitap Tahlili

MAĞLUPLAR: BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI NEDEN BİTMEDİ?

(THE VANQUISHED:
WHY THE FIRST WORLD WAR FAILED TO END)

İlaha KHANTAMIROVA*

Yazar: Robert Gerwarth

Başlık: Mağluplar: Birinci Dünya Savaşı Neden Bitmedi?

Yayınevi: Farrar, Straus and Giroux, 2016

ISBN: 978-0-374-53718-0

Dil: İngilizce

Sayfa Sayısı: 446

Öz: Robert Gerwarth'ın “Mağluplar” eseri, I. Dünya Savaşı sonrası Avrupası'nda zaferin neden kalıcı barışa dönüşmediğini sorgulayan kapsamlı bir çalışmadır. Yazarın temel amacı, mağlup devletlerin halklarının savaş sonrası yaşadığı deneyimleri inceleyerek, Avrupa'nın savaş sonrası dönemde nasıl kaotik ve şiddet dolu bir “barış” sürecine girdiğini ortaya koymaktır.

Savaş sonrası düzenlenen barış konferansları ve imzalanan barış antlaşmaları, beklenenin aksine Avrupa'ya istikrar getirememiş, tam tersine, büyük bir belirsizlik ve siyasi çöküş döneminin kapılarını aralamıştır. Bu çerçevede Gerwarth, çok uluslu imparatorlukların (Romanov, Habsburg,

* ORCID: 0000-0001-5192-1676
Dr. ilaha@avim.org.tr

Hohenzollern, Osmanlı) çözülüş sürecine ve bu yapıların içindeki halkların yaşadığı toplumsal-siyasal dönüşümlere odaklanır.

Ayrıca yazar, İtalya ve Yunanistan gibi savaşın galibi sayılan ülkelerin uzun vadede nasıl başarısızlık ve istikrarsızlıkla karşılaştıklarını irdeleyerek, “zafer” kavramının geleneksel anlamını sorgular. Ulus-devletlerin doğuşu, bu sürece eşlik eden iç savaşlar ve ideolojik kutuplaşmalar da eserde detaylı şekilde incelenir.

Özetle Gerwarth, savaş sonrası dönemi sadece galipler ve mağlup devletler arasında bir yeniden yapılanma süreci olarak değil, aynı zamanda yeni şiddet biçimlerinin, kırılğan barışların ve radikal ideolojilerin doğduğu bir geçiş dönemi olarak analiz eder.

Anahtar Kelimeler: *I Dünya Savaşı, Robert Gerwarth, Mağluplar, Türkler, Ermeniler, Soykırım İddiası*

Abstract: *Robert Gerwarth’s The Vanquished is a comprehensive study that questions why victory in post–World War I Europe failed to transform into a lasting peace. The author’s primary aim is to examine the experiences of the populations of defeated states in the aftermath of the war and to reveal how Europe entered a chaotic and violence-ridden “peace” period during the postwar era.*

The peace conferences held and treaties signed in the aftermath of the war, contrary to expectations, failed to bring stability to Europe; on the contrary, they opened the door to a period of great uncertainty and political collapse. In this context, Gerwarth focuses on the disintegration of the multiethnic empires—the Romanov, Habsburg, Hohenzollern, and Ottoman—and on the social and political transformations experienced by the peoples within these structures.

The author also examines how countries considered victors of the war, such as Italy and Greece, ultimately faced failure and instability in the long run, thereby questioning the traditional meaning of “victory.” The emergence of nation-states, along with the accompanying civil wars and ideological polarizations, is also explored in detail in the work.

In summary, Gerwarth analyzes the postwar period not merely as a process of reconstruction between victors and vanquished states, but also as a transitional era in which new forms of violence emerged, fragile peaces took shape, and radical ideologies were born.

Keywords: *World War I, Robert Gerwarth, The Vanquished, Ottoman Empire, Turks, Armenians, “Genocide” Allegation*

“Mağluplar” adlı eser, I. Dünya Savaşı sonrasında devletlerin kurmaya çalıştığı yeni düzeni, savaşın sona erme biçimini, ulusların zihinsel dünyasında yarattığı değişimleri ve ortaya çıkan yeni ideolojileri ele alması bakımından önem taşır. Özellikle mağlup ülkelerin, Rusya örneğinde olduğu gibi, bazı açılardan “zafer kazananlar” konumuna gelmeleri, savaş sonrasında yeni ulus-devletlerin ortaya çıkışı ve nihayetinde II. Dünya Savaşı’na giden süreci hazırlayan koşulların nasıl oluştuğu kitapta ayrıntılı biçimde incelenmektedir. Gerwarth, 20. yüzyılın başlarına kadar dünya siyasetinde merkezi rol oynayan imparatorlukların parçalanışını ve bu sürecin halklar arasında yeni fikirleri ve mücadele biçimlerini nasıl doğurduğunu tartışarak, savaş sonrası düzenin hangi dinamiklerle şekillendiğine ışık tutar.

“Batı’da pek çok kişi Birinci Dünya Savaşı’nın her şeyden önce ‘bütün savaflara son verecek’ ve dünyayı demokrasi için ‘güvenli kılacak’ bir çatışma olduğuna inanmıştı. Sonuçta tam tersi gerçekleşmiş, savaş ya da 1919–1920 anlaşmalarıyla gündeme getirilen ancak çözülemeyen meseleler, 1914 yılı öncesine kıyasla daha tehlikeli bir güç asimetrisi yaratmıştır¹.” ifadesi, aslında eserin temel argümanını özetlemektedir. Bu durumun en belirgin örneği, savaş sonrasında etkisi yıllarca sürecek olan Bolşevizm ve Faşizm gibi radikal ideolojilerin doğuşudur. I. Dünya Savaşı’nın ardından ortaya çıkan bu iki kutuplaşmış siyasal ideoloji, ilerleyen yıllarda milyonlarca insanın hayatını etkileyen yıkıcı sonuçlara yol açmıştır.

Kitap, 20. yüzyılın gelişmelerini I. Dünya Savaşı bağlamında ele alarak, savaşın gelecekte yol açacağı yeni bir dünya düzeninin temellerini nasıl attığını ve bu sürecin aslında yeni bir savaşın habercisi olduğunu ortaya koymuştur. Gerwarth’ın çalışması, bu yönüyle yalnızca geçmişi değil, geleceği şekillendiren dinamikleri de inceleyen özgün bir perspektife sahiptir.

The Vanquished aynı zamanda kullandığı zengin literatür ve arşiv kaynaklarıyla, I. Dünya Savaşı sonrası döneme dair yapılan araştırmalar içinde önemli bir konumda yer almaktadır. Yazar; Avusturya, Bulgaristan, Almanya, Macaristan, Hollanda, Sırbistan, Birleşik Krallık ve ABD gibi birçok ülkenin arşivlerine başvurmuş, ayrıca dönemin süreli yayınlarını ve mevcut literatürü kapsamlı biçimde incelemiştir. Bu yaklaşım, eserin bilimsel derinliğini, güvenilirliğini ve tarih yazımı açısından değerini artırmaktadır.

1 Robert Gerwarth, *The Vanquished* (United States: Farrar, Straus and Giroux, 2016), 11.

Gerwarth, çalışmasında genel olarak çok boyutlu yaklaşım sergilemeye özen göstermiştir. Ancak bazı bölümlerde, özellikle Türklere yönelik anlatılarda taraflı bir bakış açısının izleri gözlemlenmektedir. Örneğin, Yunan-Türk ilişkilerine dair kısımlarda Yunan ordusunun Anadolu'daki eylemleri kısaca aktarılırken², kitabın ilk bölümü İzmir'in Türkler tarafından yakılması, Ortodoks Metropoliti Hrisostomos'un öldürülmesi ve yaklaşık otuz bin Yunan ile Ermeni'nin hayatını kaybettiğine dair anlatımlarla başlamaktadır³. Bu vurgu, eserin daha ilk sayfalarında Türkler hakkında olumsuz bir algı oluşturabilecek niteliktedir.

Aynı şekilde, 1920 yılı Ocak-Şubat aylarında gerçekleşen Maraş Olayları ele alınırken, yazar Ermenilerin şiddete maruz kaldıklarını ve on bin Ermeni'nin Türkler tarafından öldürüldüğünü belirtmektedir. Bu durumda, olayların karmaşık arka planı yazar tarafından göz ardı edilmiştir. Bu yönüyle eser, bazı tarihsel olayları aktarırken sınırlı bir bakış açısıyla yetinmiş görünmektedir.

Bununla birlikte, Gerwarth'ın çalışmasında yalnızca Hristiyan halkların maruz kaldığı şiddet değil, Müslüman nüfusun uğradığı katliamlara da yer verilmektedir. Örneğin, Erzurum'da Ermeniler tarafından gerçekleştirilen saldırılarda binlerce Müslüman'ın hayatını kaybettiği belirtilerek, yazarın dengeli ve çok boyutlu bir yaklaşım sergilemeye özen gösterdiği görülmektedir. Ancak Kars Kalesi'nin bir "Ermeni kalesi" olarak tanımlanması gibi bazı ifadeler, yazarın tarihsel gerçeklikleri aktarırken zaman zaman belirli bir perspektife kaydığını göstermektedir. Her ne kadar Gerwarth nesnel kalmaya çalışsa da eserde zaman zaman göze çarpan ölçüde taraflı değerlendirmeler yer almaktadır.

The Vanguaver, çalışmasında dikkat çeken bir diğer mesele, "Ermeni soykırımı" söyleminin sıkça kullanılması ve Talat Paşa'nın bu soykırımın azmettiricilerinden biri olarak gösterilmesidir⁴.

Öncelikle, Gerwarth'ın 1915 olaylarını "soykırım" olarak nitelendirmesi hukuki bir temele dayanmamaktadır. Soykırım, uluslararası hukukta açıkça tanımlanmış bir kavramdır ve 1915 yılında Ermenilerin zor koşullar

2 Robert Gerwarth, *The Vanquished* (United States: Farrar, Straus and Giroux, 2016), 232.

3 Robert Gerwarth, *The Vanquished* (United States: Farrar, Straus and Giroux, 2016), 2.

4 Robert Gerwarth, *The Vanquished* (United States: Farrar, Straus and Giroux, 2016), 37.

altında gerçekleşen tehcir sırasında yaşamını yitirmeleri, bu hukuki tanıma uymamaktadır. Ayrıca, “soykırım” teriminin—resmî olarak 1948’de kabul edilmiş olmasına rağmen—yasadan önceki eylemlere geriye dönük olarak uygulanabileceğini varsaymak hukuken yanlıştır. Gerwarth, “soykırım” teriminin modern Türkiye Cumhuriyeti’ne yönelik siyasi ve tarihsel bir suçlama olduğunu, uluslararası mahkemelerde kanıtlanmadığını ve evrensel olarak tanınmadığını belirterek, çalışmasını daha dengeli ve objektif hâle getirebilirdi.

Bunun yanı sıra, yukarıda da belirtildiği gibi, Gerwarth çalışmasında çeşitli ülkelerin arşiv ve süreli yayın kaynaklarını kullanmıştır. Ancak, Ermeni soykırımı anlatısını sıkça öne çıkarması ve Ermeniler ile Yunanların Türkler tarafından mağdur edildiğini vurgulaması, Türkiye kaynaklarına veya arşivlerine başvurmadan yapılmıştır. Bu durum, çalışmanın büyük ölçüde Türk perspektifini göz ardı eden ve suçlayıcı bir üslup taşıyan bir şekilde yazılmasına yol açmıştır.

Sonuç olarak yazar derinlemesine bir araştırma yoluyla, Birinci Dünya Savaşı bağlamında yenilmiş devletlerin savaş sonrası tarihini özgün bir bakış açısıyla ele almakta ve olaylara tarafsız yaklaşılmaya çalışmaktadır. Ancak, Türklerin Ermenilere soykırım yaptığı ve Yunanlara katliamlar düzenlediği iddiaları gibi suçlayıcı anlatılar, çalışmanın objektifliğini gölgelemektedir.

MAKALE ÇAĞRISI: ERMENİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Hakemli bir dergi olan Ermeni Araştırmaları dergisi, kendi alanında bilimsel çalışmaya dayalı araştırmaların yayınlanması, akademisyenler ve araştırmacılar arasında disiplinler arası tartışmaların desteklenmesi amacı ile kurulmuştur.

2001 yılından bu yana Ermeni Araştırmaları dergisi 78 sayı yayınlamıştır. Önceki sayılarda (Prof. Justin McCarthy, Prof. Guenter Lewy gibi) önde gelen akademisyenlerin, uzmanların lisansüstü öğrencilerinin Ermeni Sorunu üzerine tarihsel, siyasi ve toplumsal araştırmalarına ilişkin makaleleri bulunmaktadır. Ermeni Araştırmaları dergisinin bütün sayılarına <https://avim.org.tr/tr/Dergiler/Ermeni-Arastirmalari#sayilar> adresinden ulaşılabilir.

Ermeni Araştırmaları dergisi EBSCO ve TRDİZİN tarafından taranmaktadır.

Bu makale çağrısı 79. sayı içindir. Makale son gönderim tarihi 25 Mart 2026'tır.

Yayın İlkeleri ve Yayın Politikası

Ermeni Araştırmaları Dergisi yılda 2 (iki) defa, Mayıs ve Kasım aylarında, yayınlanır. Derginin dili Türkçedir.

Dergiye gönderilen makaleler daha önce herhangi bir yerde yayımlanmamış ve yayımına karar verilmemiş, orijinal çalışmalar olmalıdır.

Makaleler, derginin belirtmiş olduğu bilimsel yazım kural ve standartlarına uygun ve açık bir dille **Chicago Stilinin 17. sürümüne** uygun olarak yazılmış olmalıdır. Dergi tarafından belirlenen yazım kurallarına uygun olmayan makaleler değerlendirmeye alınmamaktadır. (Yazım kuralları için bkz. <http://dergipark.gov.tr/erma/writing-rules>)

Dergi *Ermenistan siyaseti, Ermenistan tarihi, Ermenistan'da kültür ve sosyopolitik gelişmeler, Ermenistan'ın bölgesel ve uluslararası politikaları, Ermenistan-Türkiye ilişkileri, Ermenistan-İran ilişkileri, Ermenistan'ın Kafkasya devletleri ile ilişkileri, Ermenistan-ABD ilişkileri, Ermenistan-AB ilişkileri* gibi konu başlıkları altındaki çalışmalar kabul etmektedir.

Dergiye yayımlanmak üzere gönderilen yazılar amaç, kapsam, içerik, yöntem, yazım kurallarına uygunluk açılarından mümkün olan en kısa sürede ön değerlendirmeden geçirilerek, yayın kurulu incelemesine gönderilir.

Yayın kurulunca uygun bulunan yazılar bilimsel yetkinlikleri açısından değerlendirilmek üzere alanında uzman en az 2 (iki) hakeme gönderilir. Yayımlanma kararı alınan çalışma, yayın sırasına alınır. Takip edilen Hakem sistemi Çift kör hakem sistemidir. Hakem raporları gizlidir. (Ermeni Araştırmaları dergisi ilgili hakem raporlarını 5 yıl süreyle saklar.) Yazarlar, yayın kurulu ve hakemlerin raporlarını dikkate almak zorundadırlar. Kabul edilen eserin yayımlanma süreci, eserin alındığı tarihten itibaren 2-8 ay sürmektedir.

Dergiye makale gönderimi ücretsizdir. Yayına kabul edilen makaleden de hiç bir ücret talep edilmez.

Aksi belirtilmediği sürece Ermeni Araştırmaları'nda yayımlanan yazılarda belirtilen olay ve fikirler sadece yazara aittir. Editör, Sorumlu Yazı İşleri Müdürü veya Yayın Sahibi sorumlu değildir.

YAZIM KURALLARI / (STYLE SHEET)

Dipnot ve kaynakça yazımında Chicago Manual of Style'a uyulması gerekmektedir. Bu kuralların güncel haline şu bağlantıdan erişilebilir. http://www.chicagomanualofstyle.org/tools_citationguide.html

A. Genel Kurallar

1. Ermeni Araştırmaları Dergisi'nde yayımlanacak yazılar;
  - Objektif ve orijinal olup araştırmaya dayanmalıdır.
  - Bilimsel metotlarla kaleme alınmış olmalıdır.
2. Makalelerin, DergiPark sistemi üzerinden iletilmesi gerekmektedir. E-posta yolu ile gönderilen makaleler dikkate alınmayacaktır.
3. Herhangi bir yazının yayımlanıp yayımlanmamasına yayın kurulu karar verir. Yayın kurulunun onayından geçen çalışmalar hakemlere gönderilir ve sonuçlarına göre değerlendirme yapılır.
4. Yayımlanmış yazıların telif hakları Terazi Yayıncılığa aittir.
5. Teslim edilen makalelerin dergi format ve kurallarına uygunluğunu sağlamak yazarların sorumluluğundadır.
6. Yazarlar yazılarında T.C. Başbakanlık, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu tarafından düzenlenmiş olan yürürlükteki imlâ kılavuzunu (<http://www.tdk.gov.tr>) esas almak durumundadırlar.

B. Biçimsel Kurallar

1. Yazılar, Times New Roman yazı karakteriyle, 1,15 aralık ve 12 punto ile yazılmalıdır.
2. Ana başlıklar 12 punto ve koyu, büyük harf, ara başlıklar ise küçük harf 12 punto ve koyu olmalıdır.
3. Yazıların MS Word formatında kaydedilmiş olması gerekmektedir.
4. Yazılar asgari 5.000 ve azami 10.000 kelimeyle sınırlandırılmalıdır.
5. Gönderilen yazıların başlık sayfasında aşağıdaki bilgiler belirtilmelidir:
  - Makalenin Türkçe ve İngilizce başlığı
  - Makale yazar(lar)ının bağlı olduğu kurum
  - Makale yazar(lar)ının iletişim bilgileri (telefon numarası ve e-posta adresi)
  - Öz: 300 kelimeyi geçmeyecek olan Türkçe ve İngilizce öz (Abstract)
  - Anahtar Kelimeler: İngilizce ve Türkçe olarak alfabetik sıra ile yazılmış 5 tane anahtar kelime. (Anahtar kelimeler tercihen başlıkta bulunmayan kelimeler olmalıdır)
6. Yazar adı, sağ köşeye, koyu, 12 punto olarak yazılmalı; dipnot verilerek unvanı, görev yeri ve elektronik posta adresi belirtilmelidir.
7. Makaleye konulacak ekler varsa kaynakçadan sonra her birine ayrı numara verilerek konulmalıdır. İçerikleriyle ilgili açıklama ekin alt kısmına 10 punto ile yazılmalıdır.
8. Makale sonunda, Araştırmacıların Katkı Oranı beyanı, varsa Destek ve Teşekkür Beyanı, Çatışma Beyanına yer verilmelidir.

SİPARİŞ FORMU

Sayın Okuyucularımız

Sürelî yayınlarımız tüm arşiviyle AVİM websitesi ve Dergipark sistemi üzerinden açık erişime sunulmaktadır.

Dergi arşivimiz ve açık erişime sunulan diğer tüm yayınlarımız için www.avim.org.tr adresini ziyaret edebilirsiniz.

Diğer taraftan, yayınlarımızı basılı olarak edinmek isteyen okuyucularımız için abonelik ve diğer kitap ücretleri aşağıdadır.

Adı : ..... Adres : .....

Soyadı : .....

Telefon : .....

E-mail : .....

Aboneliklerimiz

☐ Ermeni Araştırmaları Dergisi - 6 Aylık	Yıllık 700 TL
☐ Review of Armenian Studies Dergisi - 6 Aylık	Yıllık 700 TL
☐ Uluslararası Suçlar ve Tarih Dergisi - Yılda Bir Sayı	Yıllık 450 TL
☐ Avrasya Dünyası / Eurasian World Dergisi - 6 Aylık	Yıllık 760 TL

Kitaplar

☐ Ermeni Sorunu Temel Bilgi ve Belgeler Kitabı (Genişletilmiş 2. Baskı) <i>Derleyen: Ömer Engin LÜTEM</i>	15 TL
☐ Armenian Diaspora - Diaspora, State and the Imagination of the Republic of Armenia / <i>Turgut Kerem TUNCEL</i>	35 TL
☐ Balkan Savaşlarında Rumeli Türkleri <i>Kırımlar - Kıyımlar - Göçler (1821-1913) / Bilâl N. ŞİMŞİR</i>	25 TL
☐ Turkish-Russian Academics / A Historical Study on the Caucasus	20 TL
☐ Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine / <i>Bilâl N. ŞİMŞİR</i>	20 TL
☐ Ermeni Sorunuyla İlgili İngiliz Belgeleri (1912-1923) / <i>British Documents on Armenian Question (1912-1923) / Tolga BAŞAK</i>	30 TL
☐ Türk Ermeni İlişkileri Üzerine <i>Ömer Engin Lütem Konferansları 2024 / Editör: Alev Kılıç</i>	400 TL
☐ Sovyet Sonrası Ukrayna'da Devlet, Toplum ve Siyaset / <i>Değişen Dinamikler, Dönüşen Kimlikler / Editörler: Ayşegül AYDINGÜN - İsmail AYDINGÜN</i>	40 TL

* Siparişinizin gönderilebilmesi için formu dekontla birlikte gönderiniz.

İletişim Bilgileri

TERAZI
YAYINCILIK

Adres: Abidin Daver Sokak No: 12 Daire: 4 06550 Çankaya / ANKARA
Tel: 0312 438 50 23 • Faks: 0312 438 50 26 • E-posta: terazi yayincilik@gmail.com

Hesap Numarası: Terazi Yayıncılık - Garanti Bankası A.Ş. Çankaya /Ankara Şubesi
Hesap No: 181/6296007

IBAN NO: TR 96 0006 2000 1810 0006 2960 07

USD IBAN: TR 60 0006 2000 1810 0009 0869 57

EURO IBAN: TR 69 0006 2000 1810 0009 0820 42

Posta Çeki Hesap No: Ankara/Çankaya/Merkez 5859221

The screenshot displays the AVİM website interface. At the top, there is a navigation bar with the AVİM logo and the text "AVRASYA İNCELEMELERİ MERKEZİ" and "CENTER FOR EURASIAN STUDIES". Below this, there is a search bar and a language selection dropdown set to "ARA". The main content area features a large banner for "Gürcistan'daki Müslüman Topluluklar" with a sub-headline "AVRASYA'DAN YENİ BİR KİTAP: GÜRCİSTAN'DAKİ MÜSLÜMAN TOPLULUKLAR - AZİZLİK, HAKLAR, KİMLİK, ÖZGÜRİYET". Below the banner, there are several news articles under the heading "YORUMLAR". The articles include: "DEMOGRAFİK DEĞİŞİMLERİN DOĞRULUĞUNDA SÖZLÜK KUTUPLAMA VE SİYASİ ETKİSİ" by Prof. Dr. Arslan Mustafa, "SİBERİSTAN İHŞİSİZLERİ BAKANI FİĞA DADİEVİN SÖZLERİNDE SÖZKİBİNİ HAKKINDA YAPTIĞI AÇIKLAMAYA DAİR BİR YORUM", "NARSOVA 2016 NATO ZİRVESİNE YİE DAĞLIK KARABAG SÖZÜKÜ", "1 TEMMUZ TARİHLİ FRANZIZ TASA KARAR VE OLASI SONUÇLARI", and "PAPA FRANZUVA ERKEMİZİN KİN BASTIRIYOR". There is also a section for "ANALİZLER" with articles like "LOZAN BARIS", "NAZİLERİN YAKINDE", "RUSYANIN MİLLİYETÇİSİNİN", "RUSYANIN MİLLİYETÇİSİNİN", "MONGOLIA ON THE EVE OF THE 13TH ASIA", "11. ASYA - AVRUPA ZİRVESİ ÖNEKİ", and "PROJECTIONS FOR THE FUTURE OF TURKISH". The right sidebar contains a search bar, a "AVİM BÜLTEN" section, and a "AVİM BİLDİRİ" section with articles like "KEREM TAHARLARINDAN İBERİ ALMANYA", "ALMANYANIN AMACI NE? - TÜRKİYE GAZETESİ - 05.06.2016", "THE GERMAN DISCIPLE IN GERMANY AND TURKEY - AN OBJECTIVE PERSPECTIVE - NEW ERA (Mumbai) - 24.06.2016", and "ALMAN PARLAMENTİNDE TÜRKİYE'Yİ SÖZDE ERMENİ SOYKIRIMINLA ŞİMLAMA HAZİRLANİYOR... [3]".

E-ISSN: 2687-3214

9 771303 068004

Fiyatı: 350 TL